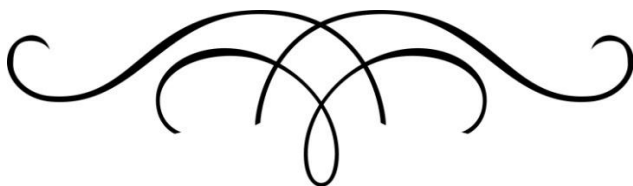

***ГУЛБОҒИ
АДАБ***

САДРИДДИН АЙНӢ

МАРГИ СУДХӢР

ҶИССА

ДУШАНБЕ
«МАОРИФ»
2015

ББК 84 тоҷик 7 - 4 + 63.3 (2 тоҷик)
А-40

Ҳайати мушовара

Саид Нуриддини Саид, Худой Шарифов,
Маҳмадулло Лутфуллоев, Фарҳод Раҳимӣ

Ҳайати таҳририя

Абдулҳамид Самад, Шарифмурад Исрофилниё,
Бадриддин Максудов, Рустами Ваҳҳоб,
Начмиддин Салоҳиддинзода

А-40. Садриддин Айнӣ. **Марги судхӯр.** Ба чоп тайёркунанда Аламхон Кӯчаров. Душанбе, «Маориф», 2015, 208 сах.

Қиссаи «Марги судхӯр» аз тарафи суханиносоии ватаниву хориҷӣ чун қуллаи баландтарини ҳаҷви бадеӣ дар адабиёти давраи нави тоҷик эътироф шудааст. Умед аст, ки чопи қиссаи арзишманди «Марги судхӯр» таваҷҷуҳи хонандагони ҷавонро ҷалб менамояд.

Бо тавсияи Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон барои хониши беруназсинфии хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии Тоҷикистон ба наир мерасад.

ISBN 978-99947-1-303-5

© МАОРИФ, 2015

ПЕШГУФТОР

Қиссаи «Марги судхӯр» аз тарафи суханшиносони ватанию хориҷӣ чун қуллаи баландтарини ҳаҷви бадеӣ дар адабиёти давраи нави тоҷик эътироф шудааст. Ба гуфти адабиётшиноси маъруфи чех Иржи Бечка: «Садриддин Айнӣ дар «Марги судхӯр» дар тасвири олами рӯҳии судхӯрон ба комёбиҳои калон ноил гардид».

Ба тавассути ин қисса ҳаҷви С. Айнӣ ба тасвирҳои ҳаҷвии В. Шекспир, О. Балзак, А. С. Пушкин, Н. В. Гогол, С. Шедрин, Содик Хидоят барин нависандагони маъруфи дунё қиёс гардида, образи Қориисмат дар пояи образҳои барҷастаи ҳаҷвии адабиёти ҷаҳонӣ Шейлок, Гобсек, ритсари ҳасис Плюшкин, Иудушка Головлев, Ҳочиого қарор мегирад.

Ин қисса дар як муддати кӯтоҳ ба забонҳои бонуфузи дунё, аз ҷумла забонҳои русӣ, олмонӣ, фаронсавӣ, чехӣ, лаҳистонӣ, маҷорӣ, руминӣ, украинӣ, литвонӣ, эстонӣ, қирғизӣ тарҷума ва ҷоп гардид.

Сабаби асосии ҷунин маъруфият дар он аст, ки «Марги судхӯр» аз тарафи нависанда борҳо таҳриру тақмил дидааст ва агар аввалин мулоҳизаҳои адибро оид ба офаридани ин қисса ба эътибор гирем, таърихи эҷоди асар аз соли 1935 то соли 1953 давом кардааст. «Қори С.Айнӣ аз болои «Марги судхӯр» гувоҳ бар он аст, ки ин асар қариб бист сол ақлу дили нависандаро ба худ банд карда буд», – гуфтааст адабиётшиноси рус В.Панкина.

Ин асар ба забони тоҷикӣ борҳо бо ҳуруфи арабиасоси тоҷикӣ, лотинӣ ва кириллӣ ба таъб расидааст ва табиист, ки дар матнҳои он ғалатҳои хурду калони зиёд роҳ ёфтаанд. Аз ин рӯ, мо дар асоси татбиқи се нусхаи қаламӣ ва се нусхаи ҷопӣ матни илмӣ ва саҳеҳи қиссаро ба ҷоп тайёр кардем, ки соли 2010 аз тарафи нашриёти «Адиб» пешкаши хонандаи мутахассис гардида буд. Матне, ки шумо дар даст доред, аз рӯйи матни илмӣ ҷоп гардида-

аст.

Соли 1953 нависанда қиссаро ҷиддан таҳрир карда, ба он муқаддимае ҳам бо номи «Як-ду сухан дар бораи «Марги судхӯр» навишта буд. Лозим донистем, ки қиссаро аз муқаддимаи нависанда оғоз намуда, дар охири матн бахши тавзеҳотро низ ба хонанда пешниҳод намоем. Мафҳумҳои эзоҳталаб бо рақамҳои арабӣ (1, 2...) ва вожаҳое, ки аз ҷониби адиб дар поварақ эзоҳ ёфтаанд, ба аломати ситорача (*) ишора шудаанд.

Умед аст, ки қиссаи арзишманди «Марги судхӯр» таваҷҷуҳи хонандагони ҷавонро ба худ ҷалб менамояд.

ЯК-ДУ СУХАН ДАР БОРАИ «МАРГИ СУДХҶР»

Ман таҳрири «Марги судхҶр»-ро дар соли 1936 та-
мом карда, дар хониши умумӣ ва муҳокимаи Иттифоқи
нависандагони советии Тоҷикистон гузошта будам. Дар
омади сухан ҳаминро ҳам қайд кардан даркор аст, ки
«Марги судхҶр» аввалин асарест, ки бо таклифи муаллиф
пеш аз чоп шуданаш дар Иттифоқи нависандагони сове-
тии Тоҷикистон муҳокима шуда буд.

Ман маслиҳатҳои дар хониши умумӣ аз тарафи кол-
лективи нависандагон додашударо ба назар гирифта,
асарро дубора таҳрир карда, ба Нашриёт супурда будам.

Ин асар дар чопҳои гуногуни тоҷикиаш ва инчунин
дар чопҳои чандинбораи тарҷумаи русиаш аз хонандаго-
ни советӣ хеле баҳои баланд гирифт ва мунаққидон ҳам
дар танқидоти худ ба ин китоб камбудии ба назар намоё-
неро нисбат надоданд.

Аммо баъд аз чопи якуми тоҷикиаш, вақте ки бо
назари худтанқидкунӣ хонда баромадам, дар ин китоб як
камбудии муҳимро дарёфтам: ин камбудӣ асосан иборат
аз ҳамин буд, ки дар воқеаҳои дар ин китоб нақлфта халқ
кам иштирок мекард: дар асар образи Қоришкамба ба
сифати як судхҶр пурра нишон дода шуда, хислатҳои уму-
мии судхҶрон ва сифатҳои шахсии судхҶри мазкур акс ку-
нонда шуда, муомилаи ӯ бо майдасавдогарон ва дукондо-
рони шаҳр тасвир ёфта бошад ҳам, тарзи тороч кардани ӯ
оммаи меҳнаткашонро, хусусан деҳқононро, бо мисолҳои
равшан нақл наёфтааст. Ва ҳол он ки дар вақтҳои ба вуқӯъ
омадани амалиёти судхҶрии Қоришкамба судхҶрони
шаҳр ва аз ин ҷумла Қоришкамба ҳам, ки як шахси реал-
лии таърихӣ аст, баъзан худхӯшон ва бештарин ба воси-
таи судхҶрони заминдори деҳот деҳқонони меҳнаткашро
тороч мекарданд.

Ғайр аз ин дар вақтҳои болоравии амалиёти суд-

хӯрии Қоришкамба дар Осиёи Миёна ва аз ин ҷумла дар Бухоро аз тарафи буржуазияи молии Русияи подшоҳӣ бонкҳо кушода шуда, дар додугирифти савдогарон ва судхӯрони калон ба сифати ҳуччати қарздорӣ вексел чорӣ шуда, васикаи қозихонагӣ дар муомилаҳои пулӣ обрӯи худро гумм карда буд. Зеро муомилаҳои пулӣ, ки бо васика ба амал меомаданд, дар вақти қатъ кардани бештарини он муомилаҳо қор ба даъво ва хархаша оид мешуд. Ин гуна даъвоҳоро қозихо ва намояндагони онҳо ва муфтиҳо ривоч ва кашол меоданд, чунки ин гурӯҳ аз он гуна даъвоҳо ва кашол ёфтани онҳо фоида мебарданд. Бештарини савдогарон ва судхӯрони калон барои давидан аз паси ин гуна даъвоҳо фурсат намеёфтанд. Бинобар ин инҳо дар муомилоти байни худ ва дигарон ба сифати як ҳуччати қатъии молӣ векселро қабул карданд, ки ба муқобили вай дар маҳкамаҳои Бухоро даъвоеро бардоштан мумкин набуд.

Вексел ду навъ буд – муҳлатнок ва бемуҳлат. Дар вексели муҳлатнок рӯзи адои қарз муайян карда навишта мешуд ва қарздор маҷбур буд, ки дар ҳамон рӯзи муайян кардашуда қарзи худро адо намояд, вагарна молу мулкаш бо музояда (торгӣ) фурӯхта шуда, маблағи қарз рӯёнда мешуд.

Дар вексели бемуҳлат рӯзи адои қарз навишта намешуд ва вақти адои ин гуна қарз ба талаби қарзхоҳ вобаста буд, қарзхоҳ кадом вақт, ки хоҳад, маблағи дар вексел қайдшударо аз қарздор талаб карда гирифта метавонист.

Ана ҳамин хусусияти вексели бемуҳлат, ки онро вексели сафед ҳам мегуфтанд, барои пӯст кандани деҳқонони меҳнаткаши бесавод дар дасти судхӯрон хизмати қорди бурроӣ қассобиро ба ҷо меовард. Чунончи, як судхӯр ба як деҳқон дусад сӯм пули нақд дода, фоидаи яксолаашро, масалан сад сӯм ҳисоб карда, ин маблағро ба тани пул зам намуда, аз деҳқон вексели сафеди сесадсӯмиро даст монон-

да мегирифт.

Судхӯр ба деҳқон барои адои қарз забонӣ як сол муҳлат дода бошад ҳам, азбаски ин муҳлат дар вексел қайд намеёфт, баъд аз як ҳафта ё як моҳ, бисёр дер монад, баъд аз ду моҳ, векселро ба воситаи нотариус протест кунонда, маблағи дар вай қайдшударо, яъне тани пулро бо фоидаи яксолааш аз деҳқон меситонд ва агар деҳқон надихад ё дода натавонад, ба воситаи иҷрокунандаи ҳукми суд ва мулозими қозӣ молу мулки ӯро бо музояда (савдои «кӣ зиёд?») фурӯшонда, маблағи дар вексел қайдшударо мерӯёнид.

Ба бадӣ кор фармудани вексел дар ҳама ҷойи мустамликаҳои подшоҳӣ ҷорӣ бошад ҳам, бадтарин, бераҳмонатарин ва пурфочиатарин ҷоҳои ба амал омадани ин кор Бухорои амирӣ ва музофотҳои он буд, чунки ҳукумати подшоҳии Русия идора кардани ин қисми мустамликаҳои худро ба амир ва амалдорони ӯ вогузошта буд ва инҳо дар дохили ҷойи ҳукмронии худ ба иҷро кардани ҳар гуна кори бад ва ҷавру бедод «мустақил» буда, ба ҳеҷ гуна қоида ва қонун амал намекарданд (зотан дар идораи ҳукумати амирӣ ҳеҷ гуна қоида ва қонун ҳам набуд). Ба болои ин ҳокимони Бухорои амирӣ ба вексел на танҳо ба сифати як ҳуҷҷати молии қатъӣ будани он нигоҳ мекарданд, балки онро як «фармонномаи имперотурӣ» шумурда сазовори ҳурмат ҳам медонистанд. Бинобар ин агар деҳқоне дар як ҳафта ё дар як моҳ рӯёндани фоидаи яксоларо ба асоси вексели сафед бедодгарии беҳаёёна шумурда доду фарёд кунад, баъд аз рӯёнда гирифтани пули дар вексел қайдшуда он деҳқонро ба сифати таҳқиркунандаи «фармони имперотури аъзам» мезаданд ва ба ҳабс мегирифтанд.

Ман дер боз дубора кор карда баромадани «Марги судхӯр»-ро орзу доштам, аммо муяссарам намешуд. Ниҳоят имсол – соли 1952 маро фурсате даст дод, ки ин асарро дубора кор карда баромадам ва дар вақти кори дубора,

чунонки камбудии асосии ин китобро ислоҳ кардам, инчунин муомилаҳои векселиро ҳам, ки ба судхӯрон вобастагии қавӣ дошт, Қоришкамба ҳам ба ин кор машғул шуда буд ва дар таърихи иқтисодиёти Бухорои амирӣ як саҳифаи пурфочиаеро ташкил мекард, тасвир намуда ба ҷоҳои муносиби асар даровардам.

Дар вақти таҳрири ин парчаҳои нав қайд кардани рақобат ва зиддиятҳои байни судхӯрони шаҳр ва саҳроро, бо ҳамаи ин дар мавриди тороч кардани деҳқонони меҳнаткаш бо ҳам созиш карда, аз як гиребон сар баровардани онҳоро фаромӯш накардам ва инчунин дар рафти воқеаҳои саҳро як шахси реалии намояндаи ҳукумати Бухороро иштирок кунонда дар торочи деҳқонон чӣ гуна ёрӣ додани онро, ҳатто дар вақти боло гирифтани зиддияти байни судхӯрон ба воситаи ӯ ба созиш омадани онҳоро нишон додам (ин шахс Мирзохӯҷа ном ноиби қозикалон аст, ки амалиёти идоравӣ ва аҳволи хусусии ӯро хуб медонистам).

Ниҳоят боз як воқеаи ҳақиқӣ – чӣ навъ ба тарзи пинҳонӣ аз судхӯр интиқом гирифтани деҳқонони бачонрасидаро тасвир намудам.

Умедворам, ки хонандагони муҳтарам дар бораи варианти азнавкоркардашудаи ин китоб мулоҳизаҳои худро баён хоҳанд кард.

*Сентябри соли 1952.
Самарқанд.*

С. Айний.

*Судхӯр аз пули худ нон ишканад гар, ба масал,
Шиша сандон ишканад, атола дандон ишканад.*

I

Ман дар солҳои 1312 ҳичрӣ,¹ ки талабаи мадрасаҳои Бухоро ба шумор мерафтам, бе бошишгоҳ мондам ва дар Бухоро, ки тақрибан сад дар мадрасаи калон ва қариб ҳамин қадар мадрасаи хурд дошт, барои ман хучраи қобили истиқомате ба зудӣ ёфт нашуд. Зеро, ҳарчанд ҳамаи мадрасаҳои Бухоро расман вақф² буда, хариду фурӯши онҳо аз рӯи шариат раво набошад ҳам, дар замони охир бо фатвои³ уламои дин, ки дар масъалаҳои динӣ ҳилаҳои шаръиро ба кор мебарданд, ҳамаи хучраҳои мадрасаҳо ба тарзи хариду фурӯш мулки хусусӣ шуда ба дасти одамони пулдор афтода буд ва талабаҳои фақир дар ҷойи истиқомат ёфтанд ба душвориҳо меафтоданд.

Дар ҳамон рӯзҳое, ки ман дар чустуҷӯи хучра будам, яке аз дӯстонам бо роҳи маслиҳат ба ман гуфт:

– «Қоришқамба» ном як кас ҳаст, ки чанд дар хучраи зархарид⁴ дорад, агар аз вай пурсӣ, шояд яке аз хучраҳояшро ба ту ба орият* бидиҳад.

Бо шунидани ин маслиҳати он дӯстам диққати ман аз хучра додан ё надодани он одам зиёдатар ба номи ӯ кашида шуд.

– «Қоришқамба»?

Дар ҳақиқат ҳам, ин ном хеле ғалатӣ буд. Ман медонистам, ки ҳалтаи меъдаи ҳайвонотро, ки дар он ҷо хӯроки хӯрдашуда ҷамъ мешавад, «ишқамба» меноманд. Аммо

* Орият – чизеро ба касе барои истифодаи муваққатӣ додан аст. Дар истилоҳи мадрасаҳои Бухоро талабагонро, ки дар хучраи касони дигар зиндагӣ мекарданд, «ориятнишин» мегуфтанд.

«ишкамба» номида шудани одамро дар умри худ нахустин бор шунида истода будам ва «сабаб чӣ бошад, ки одамро «ишкамба» номидаанд?» гӯён дар дили худ тааҷҷуб мекардам ва ин тааҷҷубамро ба он дӯстам изҳор намуда аз вай эзоҳ пурсидам.

– Номи аслии он одам Қорӣ Исмат аст, – гуфт дӯстам дар ҷавоб, – лекин ишками он кас калон аст, шояд ба ҳамин муносибат бошад, дар вақтҳои аввал баъзе касон ўро «Қорӣ Исмат ишкам» гуфтаанд ва баъзе ширинкорон «Қорӣ Исмат ишкамба» хитоб намудаанд ва рафта-рафта калимаи «Исмат»-ро партофта «Қоришкамба» гуфтаанду мондаанд ва чунонки мегӯянд, «лақаб равшантар аз ном аст», номи аслии он шахс аз забонҳо афтода дар байни мардум бо унвони «Қоришкамба» шуҳрат ёфтааст.

– Бояд аз касе, ки мардум ба ў лақаби «Ишкамба»-ро сазовор дидаанд, умеди хайре карда нашавад, – гуфтам ман ба дӯстам. – Бо вучуди ин, ту ўро ба ман шиносо карда мон! Чӣ зарар дорад, «шавад обӣ, нашавад лалмӣ» гӯён ман аз вай ҳучра мепурсам. Агар ў ба ман ҳучра надихад ҳам, ман чӣ гуна будани «Ишкамба-одам»-ро дида мемонам. Худи ҳамин барои ман як фоида аст.

– Худам шахсан бо вай шинос нестам, ки туро шиносо кунам, – гуфт он дӯстам, – фақат кӣ будани ўро медонам ва метавонам, ки дар яке аз кӯчаҳо ўро ба ту нишон диҳам ва баъд аз он худат роҳ ёфта, бо ў шинос шуда, аз вай ҳучра мепурсӣ.

Ман ба ин таклифи дӯстам розӣ шудам ва ба воситаи ў дар пайи ёфта, дида, шинохтани Қоришкамба афтодам...

II

Рӯзе аз рӯзҳо бо он дӯстам дар лаби ҳавзи Девонбегии шаҳри Бухоро, ки ягона сайронгоҳи он шаҳр буд, саёҳат карда мегаштем, ки ў якбора ба ҳаяҷон омада:

– Ана, Қоришкамба ҳамин одам аст! – гӯён касеро, ки ба як сартарошхона медаромад, ба ман нишон дод.

Ман танҳо пушти он одамро дида мондам ва чигунагии симою сураташро муайян карда натавонистам ва дар пеши худ қарор додам, ки то мӯйсари худро тарошонида баромадани он одам дар ҳамон ҷоҳо истода шаклу шамоилашро тамоман шинохта мегирам ва агар рост ояд, бо ӯ шинос шуда, аз вай ҳучра мепурсам.

Аммо дӯстам дар ин кор ба ман ҳамроҳӣ накард ва кореро сабаб нишон дода, аз ман ҷудо шуда рафт ва ман рафта ба лаби суфачаи сартарошхонае, ки Қоришкамба он ҷо даромада буд, нишастам ва бе он ки ба ӯ фаҳмонам, сару сурат ва тамоми қиёфаи ӯро аз назар гузаронидам.

Ҳамакунга одами миёнақадри фарбеҳи ишкамкалонии гарданкӯтоҳ буда, ғафсии гардан ва пуррагии сару рӯяш ҳам аз ғафсии шикамаш қариб фарқ надошт, агар риши калони ғулии монанди алафи гандадарав ба ҳам печидаашро, ки тамоми рӯяшро фуру гирифта буд, тарошида мекарданд, сару тани ин одам дар як ҷо ба ишкамбаи ҳолӣ карданашудаи шутур монандӣ пайдо мекард, ғоятан ин ки ин аз вай калонтар буд, монанди ҷуссаи шутури ба дарди хориш гирифтормонанди мӯяш рехтагӣ сурхчатоб менамуд.

Баъд аз дидани ин гуна шаклу шамоили ин одам дар дили ман гузашт: шояд мардум на аз ҷиҳати калонии шикамаш, балки аз ҷиҳати он ки баъд аз тарошидани ришаш тамоми баданаш ба як шикамбаи калон монандӣ пайдо мекард, ба ӯ ин лақабро муносиб дида бошанд.

Дуруст аст, ки шиками ин одам аз шикамҳои одамони одӣ аз ҳад зиёд калон буд, лекин ғафсии дигар ҷойҳои баданаш, ҳатто гардану рӯяш ҳам, ба дараҷае буд, ки он шиками калон дар пеши онҳо номаълум ва одӣ шуда мемонд. Бинобар ин, дар сабаби лақаби ин одам фикри охирии нависандаи ин сатрҳо ба ҳақиқат наздик менамуд.

Навбати мӯйсаргирӣ ба Қоришкамба расид ва

сартарош покуи⁵ худро санг зада истода ба ӯ:

– Ба болои сандалича марҳамат кунед! – гуфт.

Қоришкамба, аз чихати вазнинии баданаш ё ба сабаби ягон беморӣ, аз чояш базӯр бархост ва дасторашро аз сар гирифта хост, ки вайро ба сари меҳи лӯнгиовезии сартарош монад. Аммо сартарош ба ин кор роҳ надод ва чолокона теғу сангро ба рафчаи пеши оина гузошта дудаста дасторро аз дасти Қоришкамба гирифта истода:

– Саллаи шумо қариб панҷсер⁶ вазн дорад ва агар ба сари меҳ мемонед, меҳ мешикаст ва лӯнгиҳои ман ба замин ғалтида чиркин мешуданд, – гуфт бо оҳанги ҳазломез.

Дар ҳақиқат саллаи Қоришкамба бисёр калон буда, аз дастори ҳар гуна муллоҳои саллакалон ду баробар меомад, бо вучуди ин, вай он қадар вазн надошт, ки меҳи лӯнгиовезиро шиканад. Шояд бар меҳи лӯнгиовезӣ ба гузоштани он салла роҳ надодани сартарош барои он бошад, ки вай бисёр чиркин буд ва ба болои лӯнгиҳои мӯйсаргирӣ истодани он саллаи чиркин сабаби нафрати мӯйсаргирони дигар мешуд.

– Хайрият, ки ба хотири лӯнгиҳоятон дастори маро ниғаддорӣ кардед, – гуфт Қоришкамба, – вагарна бо шикастани меҳ дар қатори лӯнгиҳои шумо саллаи ман ҳам ба замин афтода ба хок меҷӯлид, ки барои шуста тоза кардани он панҷ мисқол⁷ собун сарф шуда, ба ман зарари калон мерасид.

– Дастори шумо ба сабаби ба замин афтодан аз хок ҳеҷ зарар намедид, – гуфт сартарош, – магар дер боз рӯйи тағораи чомашӯйиро надида будааст, ки аз хоки замини дуқони ман чиркинтар менамояд.

Ҳақиқатан ҳам аз печҳои дастори Қоришкамба гӯё, ки дар вай дастмолҳои дегшӯиро печонда баста бошад, тасма-тасма чиркҳои равшанолуд намоён буд.

– Ин гуна дастори калонро ҳар ҳафта як бор ба тағораи чомашӯйӣ андохта шустан мумкин нест, – гуфт

Қоришкамба, – дар он сурат хонаи собун месӯхт.

– Чаро дасторро хурдтар намекунад, ки ҳам дока камтар раваду ҳам шустанаш осонтар шуда, собун камтар сарф шавад? – гӯён сартарош пурсид.

– Ин саллаи ман дастори «ертишгиру* тӯйхӯр» аст! – гуфт Қоришкамба дар ҷавоб, – вақте ки бо ин дастор ба сари дафни мурдае ҳозир мешавам, ба ҳар кас як газ ертиш диҳанд, ба ман ду газ медиҳанд ва инчунин дар тӯйҳо ҳам табақи сергӯшту рағғани палав ба пеши ман меояд...

Сартарош чор даҳан гап зада, як бор покуро ба санг зада, охир теғро мувофиқи табъаш тез кард ва лӯнгиरो ба гардани Қоришкамба баста истода ба сухан давом намуд:

– Албатта, касе, ки шуморо намешиносад, на ба чаноза хабар мекунад ва на ба тӯй, аммо он касоне, ки шуморо мешиносанд ва ба чанозаю тӯяшон хабар мекунанд, хоҳ дасторатон калон бошад, хоҳ хурд, ба шумо он муомиларо мекунанд, ки шуморо ба он муносиб медонанд. Ба фикри ман, барои ин барзиёд сарф кардани дока бефоидааст.

– Шумо сода будед, бародар! – гуфт Қоришкамба ба сартарош, агар ман ба ертиши мурдаҳое, ки ба чанозаи онҳо маро хабар мекунанд, қаноат карда мегаштам, пас пули мӯйсарро аз қучо ёфта ба шумо медодам? Ман ҳар рӯз намози пешинро дар хонақоҳи Девонбегӣ⁸ меҳонам ва ба он ҷо ҳар мурдаеро, ки барои чанозахонӣ оварда бошанд, хоҳ шинос бошад, хоҳ бегона, баъд аз хондани чаноза ба сари қабраш меравам ва ба қадри насиба ертиш гирифта мегардам.

– Шумо ба мӯйсаргирӣ пули бисёр сарф намекунад, ки барои ин дар ташвиш афтед, – гуфт сартарош, – ҳар кас

* **Ертиш** – порчаи суф ва ё чит, ки дар вақтҳои пеш дар ҷангоми дафни мурда ба тарзи садақа ба касоне, ки ба сари қабр ҷамъ омадаанд, дода мешуд.

дар як ҳафта ё даҳ рӯз мӯйсар гирад, шумо дар ду моҳ як бор мӯйсар мегиред ва музди дастро ҳам баробари нимаи музди дигарон дода мегурезед.

Ман аз ин сухани сартарош огоҳӣ ёфта, ба сари Қоришкамба бо диққат назар андохта дидам, ки дар ҳақиқат мӯйсараш монанди зиндониёни даври амирӣ баланд расида, то пешонӣ ва буни гарданааш фуromaдагӣ буда, торҳои мӯйсараш бо торҳои ришаш монанди тору пуди дар дастгоҳи бофандагӣ бофташуда ба ҳам печида буданд ва бар хилофи сарҳои одӣ дар теппаи сараш ба қадри кафи даст як чойи бемӯй ҳам менамуд.

Қоришкамба аз сухани охиринаи сартарош қадре ба ғазаб омада ва сари худро аз зери дасти ӯ, ки тар карда молиш медод, ба қафо кашид ва чашми худро ба чашми ӯ дӯхта истода гуфт:

– Ман хоҳ дар як ҳафта як бор мӯйсар гирам, хоҳ дар ду моҳ, ин кори ман аст ва ба шумо ҳеҷ дахл надорад. Мӯйсари ман хоҳ баланд бошад, хоҳ паст, шумо як бор теғ меронед ва барои мӯйсари баланд ду бор теғ намеронед, ки хизмати барзиёд карда бошед. Агар ман ба шумо нисбат ба дигарон камтар музд меода бошам, шумо ба шикоят кардан ҳақ надоред, зеро худатон дида истодаед, ки нимаи сари ман бемӯй аст ва шумо ба он ҷо ҳеҷ теғ намеронед, бинобар ин, дар вақти музд гирифтани ҳамаи нуктаро ба назар гирифтани лозим аст.

Бояд барои паст кардани оташи ғазаби Қоришкамба бошад:

– Ман ҳазл кардам, – гуфт сартарош нармона, – вагарна музди хизмати маро хоҳ кам диҳед, хоҳ зиёд диҳед, ман аз шумо миннатдор шуда мегирам ва пули шуморо табаррук⁹ медонам...

Сартарош сари Қоришкамбаро тарошида шуд ва лӯнгиро аз гардани ӯ кушода гирифта, ба қуттии мӯйсардон афшонда, хост, ки дубора ба гардани ӯ бандад, то ки

дубора тар карда чиркҳои таги мӯйсарро тарошида гирад, аммо Қоришкамба ба ин кор роҳ надод:

– Дубора тарошидан лозим нест, – гуфт ӯ – мӯйлабамро кӯтоҳ кунед, кифоя аст, вақти барзиёд надорам.

– Магар ба ягон чаноза нигаронед? – гуфта пурсид сартарош.

– Не! – гуфт Қоришкамба, – агар чанозае вохӯрад, дар ҳамин ҷо – дар сахни хонақоҳ дар соати дувоздаҳ во-мехӯрад, – ва ба соати девории сартарошхона нигоҳ карда, илова намуд, – ҳоло соат даҳ аст.

– Пас, чӣ гуна кори зарур доред? – сартарош пурсид ва ҳазломезона боз суол дод. – Магар ба ягон тӯй ногуфт рафтан мехоҳед?

– Ҳамин вақт вақти чойнӯшии чоштгоҳии ходимони бонк аст. Агар дер монам, аз чойи серқанди ройгон маҳрум мешавам...

Ман аз ҳамаи ин гуфтугузорҳо чизе нафаҳмида дар ҳайрат будам ва дар дили худ фикр мекардам: «Агар ин одам чанд ҳучраи зархарид дошта бошад, пас чаро зиндагонии худро, ҳатто пули мӯйсарашро ба болои ертиши мурдагон мондааст, ки ин кори гадоёни бекасуқӯй аст, на пешаи одами сарватманди чандҳучрадор? Агар ин одам дар ҳақиқат гадои бекасуқӯй бошад, ўро ба бонк ва ходимони бонк чӣ муносибат аст, ки ба сари чойи чоштгоҳии онҳо расида рафтан мехоҳад? Дигар он ки чаро дӯсти ман маро барои ҳучра умедвор карда, ба пеши ин гадои бекасуқӯй фиристонд ё ин ки ӯ маро бозӣ додан мехост?...» Ва боз дар худ меандешидам: «Агар дӯстам маро бозӣ додан хоста бошад ҳам, зарар надорад, чунки ин одам одами бисёр аҷиб менамояд, ин одамро шинохтан ва ҳамаи кирдору гуфторҳои ўро омӯхтан барои ман, ки табиятан кунҷков воқеъ шудаам, аз ҳучра ёфтан ҳам беҳтар аст. Дар ҳар ҳол ман ин одамро то охир таъкиб ва дунболагирӣ хоҳам намуд. Ҳучра надоштани ӯ ё ба ман ҳучра надоданаш ба ин кори ман монёв нахоҳад шуд. Ҳар чӣ бошад, масъалаи

хучра барои ба даст даровардани ин мақсад ба ман як ва-сила ва баҳона хоҳад шуд...»

Қоришкамба бо кӯтоҳ кардани мӯйлабаш ҳатто ба кушода гирифтани лӯнгӣ мунтазир нашуда, аз чояш часта бархост ва то аз гарданааш гирифтани лӯнгӣ дасторашро аз суфача гирифта, ба сари худ гузошта, шитобкорона аз дуқони сартарош баромад.

– Қориамак, пули мӯйсар чӣ шуд? – гӯён сартарош аз пушташ овоз дод.

Қоришкамба бе он ки аз роҳаш бозистад ва сарашро ба тарафи сартарош гардонад:

– Дар оянда пули ду мӯйсарро якҷоя медиҳам, – гӯён бо қадамҳои калон-калон дар як дақиқа аз пеши сартарошхона дур шуд ва дар он ҷо маро муяссар нашуд, ки масъалаи хучраро дар пеши ӯ монам ва ба ин муносибат бо ӯ шахсан шиносо шавам...

Баъд аз баромада рафтани Қоришкамба аз лаби ҳавзи Девонбегӣ ман ҳам аз он ҷо рафтам ва бо умеди дар ягон ҷойи дигар рост овардани ӯ ҳамон рӯз то бегоҳӣ раставу бозорҳоро сарсариёна гаштам, аммо ба дидани ӯ комёб нагардидам.

III

Фардои он рӯзе, ки ман Қоришкамбаро дар сартарошхона дидам, пагоҳонӣ дар пайи ёфта дида шинос шудан бо ӯ ба кӯча баромадам: аввал лаби ҳавзи Девонбегиро гардиш карда баромадам ва аз он ҷо ба растаи баззоӣ¹⁰, ки аз ҷануби хонақоҳ ва ҳавзи Девонбегӣ аз шарқ ба ғарб мерафт, гузашта он чоро ҳам то сесӯ бо диққат аз назар гузаронидам. Чун аз он ҷоҳо матлаби худро наёфтам, ба растаи чинифурӯшӣ, ки аз охири растаи баззоӣ сар шуда аз ҷануб ба шимол мерафт, гузаштам...

Дар растаи чинифурӯшӣ, ҳанӯз даҳ қадам дур нарафта, ба ногоҳ дидам, ки Қоришкамба ба сари дуқони як чинифурӯш пойҳои худро ба замин овезон карда, бар лаби

суфачаи пеши он дукон нишастааст ва ман ҳам қадре дуртар аз он дар он тарафи раста, ки муқобили ҷойи нишастии ӯ ба шумор мерафт, бар суфачаи як дукони дарбаства нишастам ва монанди гурбае, ки мушро мепояд, бе он ки ба худи ӯ фаҳмонам, ҳаракатхояшро дар зерин назари диққат гирифтам.

Қоришкамба бо чинифурӯш ҷой менӯшид. Дар ҳамин вақт як нонфурӯш, ки ба сараш як сабад ва ба дасташ як сабади дигар пури нон буд, «гарм, дастсӯз, обаш равшан, ордаш шакар, нахӯрда намонед, ки дар ҳасрат мемонед!...» гӯён аз раста гузаштан гирифт.

Қоришкамба нонфурӯшро ҷеғ зада ба пеши худ оварда, аз сабади рӯйи дастии он ду нонро ҷудо карда гирифта бе он ки нархи нонро пурсад ва бо нонфурӯш савдо кунад, онҳоро ба рӯйи бодбезд, ки бо вай мағасонро ронда нишаста буд, гузошт ва гӯё, ки пули нонҳоро медода бошад, дасташро ба чайбаш бурда, баъд аз қадре кофтуков кардани кисааш дасташро ҳолӣ бароварда дар ҳолате, ки нонҳоро шикаста барои хӯрдан омода мекард, ба чинифурӯш:

– Бародар, пули майдаам набудааст, марҳамат карда шумо пули нонҳоро диҳед! – гӯён худ ба нонхӯрӣ сар кард.

Чинифурӯш як ба нон ва як ба Қоришкамба бо таачҷуб нигоҳ карда, оқибат аз нонфурӯш нархи нонҳояшро пурсида, паси сари худро ҳорон-ҳорон аз ғалладон пул бароварду ба нонфурӯш дода ӯро гусел кард. Аммо Қоришкамба на ба чинифурӯш нигоҳ мекард ва на ба нонфурӯш, ӯ ду чашми худро бар рӯйи бодбезд, ба нонҳои шикаста дӯхта истода, бурдаҳои нонро дукат ва сеқат карда ба лунчи худ меандоخت.

Чинифурӯш дид, ки ӯ нахӯрад ҳам, аз он нонҳо ягон бурда боқӣ нахоҳад монд ва ҳарчанд Қоришкамба ӯро ба нонхӯрӣ таклиф накарда бошад ҳам, як лутма нонро ба даҳон андохта як пиёла ҷоеро, ки дар пешаш буд, ба нӯшидан сар кард. Чинифурӯш пиёлаи ҷойро ҳанӯз ҳолӣ

накарда Қоришкамба даҳони худро аз нон чунон пур кард, ки акнун на нонро хойида метавонист ва на ҳарф зада ва ӯ дар ҳамин ҳолат, аз тарси он, ки чинифурӯш нони боқимондаро хӯрда намонад, як дасти худро ба бурдаи охиринаи нон, ки ба рӯйи бодбезак буд, гузошта, бо дасти дигараш ба чинифурӯш ишора кард, ки зудтар пиёларо ҳолӣ карда ба ӯ чой кашида диҳад, то ки вай нонҳои нимҳоидаи дар лунҷаш бударо бо ёрмандии чой фурӯ бурда тавонад.

Чинифурӯш чойи нимсардшудаи пиёларо ба зудӣ нӯшида, ба он пиёла чой рехта, ба Қоришкамба дода, бо табассуми истехзоомез нонхурӣ ва чойнӯшии ӯро тамошо карда истод.

Қоришкамба пиёларо ба даст гирифта, аз ҷиҳати гармии чой пуф-пуфкунон кам-кам нӯшида, даҳони худро кадре аз нон ҳолӣ кард ва бо дасти дигараш, ки ҳанӯз бар рӯйи нон буд, бурдаи охириноро бардошта, ба даҳон андохту он бурдаро ҳанӯз тамома нахоида ва фурӯ набурда, пиёларо бо чойи боқимондааш ба замин гузошта, худ аз чой бархоста ба пеш равон шуд ва ман ҳам аз дунболи ӯ ба ҳаракат даромадам...

Қоришкамба ҳанӯз бист қадам роҳ нарафта дар назди сарои сандуқ дар пеши дуқони як сандуқфурӯш нишаст ва ман, ки аз дунболи ӯ мерафтам ва дар рӯ ба рӯйи дуқони сандуқфурӯш чойи муносибе наёфтам, ночор аз он ҷо гузашта, ба дуртар рафта нишастам.

Дар вақти гузаштанам аз пеши дуқони сандуқфурӯш бо гӯшаи чашми худ дидам, ки соҳиби дуқон дар дарунтари дуқони худ нишаста ва ҷути ҳисобро монанди деворча рост гузошта ва дар паси вай кадом як чизи хӯрданиро монда, аз назари роҳгузарон пинҳон карда меҳӯрд. Аммо чашми тезбини зоғмонанди Қоришкамба он чизи хӯрданиро дида, ба он ҷо нишастааст, ки ғавран ба як паҳлу ёзида ва дасти худро ба паси ҷут ёзонда, дар хӯрдани он чизи «пинҳон кардашуда» ба соҳиби дуқон шарик шуд.

Азбаски ҷойи нишасти ман аз ҷойи нишасти Қоришкамба дур буд, дар байни ӯ ва сандукфурӯш ҷӣ гуфтугузор шуданро шунида натавонистам. Аммо гумон мекунам, ки дар байни онҳо гуфтушуниди барзиёд бояд нашуда бошад ва ҳамон вақте ки Қоришкамба ба сари дукони он одам нишаст, бояд ба хӯрдани он чиз сарф шуда бошад, чунки бо тамои шудани он чизи хӯрданӣ, ки ин аз ҷутро аз миён бардошта ба як сӯ гузоштани соҳиби дукон маълум мешуд, Қоришкамба ҳам зуд аз ҷо бархоста ба роҳ даромад.

* * *

Қоришкамба ба як растачаи танги болопӯшида, ки аз ғарб ба шарқ дар байни растаи чинифурӯшӣ ва атторӣ воқеъ гардида тимча номида мешуд ва дар он ҷо токияву шоҳӣ мефурӯхтанд, даромад ва ман ҳам аз роҳ баргашта аз дунболи ӯ ба тимча даромада, чолокона қадам гузошта, ба вай расида гирифтам.

Қоришкамба дар тимча дар пеши дукони як токияфурӯш рост истода аз вай:

– Токияҳои маро фурӯхтед? – гуфта пурсид.

Ин суоли Қоришкамба тааҷҷуби маро аз аввала зиёдтар кард, чунки шахси монанди гадоён аз мурдаҳои ношинос ертишгиранда, ба тӯйҳои нохонда рафта палавхӯранда ва дар айни замон ошнои наздики ходимони бонк ҳоло дар пеши ман токиядӯз ё ин ки токиячаллоб шуда баромада буд. Бинобар ин, ҳаваси ман ба шунидани гуфтугузори ӯ бо токияфурӯш зиёд шуда, ман ҳам дар он ҷо, дар паҳлуи ӯ, аммо қадре пасттар аз ӯ рост истодам.

– Не, ҳанӯз нафурӯхтаам! – токияфурӯш ба Қоришкамба ҷавоб дод.

– Бояд фурӯхта бошед, – гуфт Қоришкамба ба ҷавоби токияфурӯш изҳори нобоварӣ карда, – лекин бояд меҳоста бошед, ки пули онҳоро рӯзе чанд дар хариду фурӯши худ кор фармуда, чаллонда,¹¹ ба манфиати худ ғойдаи

барзиёд ёбед!

– Қориамак, шумо ачаб одами нобовар мебошед, – гӯён тоқияфурӯш якрӯя шуда пуштнокӣ ҳам шуд ва ба зери пардае, ки дар пеши рафчаҳои дукон кашида шуда буд, даст дароварда, аз он ҷо як даста тоқияи дарун ба дарун гузошташударо баровард ва дар пеши назари Қоришкамба гузошта, аз вай пурсид:

– Магар ҳаминҳо тоқияҳои шумо нестанд?

Баъд аз он ки Қоришкамба аз он ҳудаш будани он тоқияҳоро тасдиқ кард, тоқияфурӯш дастаи тоқияҳоро қадре ба тарафи ӯ тела дода илова намуд:

– Бардоред, инҳоро гирифта баред! Маро тоқати он нест, ки ҳам ба шумо хизмат кунам ва ҳам тухмат шунавам.

Қоришкамба шӯридани тоқияфурӯшро дида, ба узргӯйӣ даромад:

– Аввал ман сухани шуморо ва то ҳол ба фурӯш нарафтани тоқияҳоро бовар карда будам, лекин ҳазл карда будам, вале шумо ҳазлро чиддӣ дониста ба ғазаб омадед.

– Ман чаро ба ғазаб омада бошам, ман ин гуна ҳазлҳои чиддинамои шуморо акнун нашунавидаам, – гуфт тоқияфурӯш дар ҳолате ки аз шӯриш фурумада буд.

Қоришкамба паст шудани оташи ғазаби тоқияфурӯшро дида, аз ӯ бо ҷоплусӣ ва хушомадгӯйӣ аз роҳи дигар фоида бурдан хоста гуфт:

– Ҳазлро ба як тараф монем, чиддӣ мегӯям, ки ман ҳамин рӯз ба пул эҳтиёҷи зиёд дорам, чӣ мешавад, ки хочатбарорӣ карда пули ҳамин тоқияҳоро, ҳеҷ набошад нимаашро, ҳамин рӯз ба ман пешакӣ диҳед! Илоҳӣ саломат бошед! Дар ҳаққи фарзандонатон ҳам дуо мекунам.

– Ин суханатон ҳазл бошад ҳам, дуруст нею аз тағи дил бошад ҳам! – гуфт тоқияфурӯш бо оҳанги чиддӣ.

– Чаро? – тааҷҷубкунон пурсид Қоришкамба.

– Охир, шумо аз ман хоҳиш карда будед, ки

тоқияхотонро ба харидорҳои беруна бо нархи яккафурӯшӣ – бо нархи баланд фурӯхта диҳам. Албатта, дар фурӯши дона-дона ва бо нархи баланд инҳо ба зудӣ фурӯш намешаванд ва дер мемонанд. Дар ин сурат ман як қисми сармояи худро ба моли шумо банд карда монам, аз кучо пайдою пасандоз мекунам, хароҷоти рӯзгорамро ва ичораи дуқонро аз кучо ёфта мегирам ва ба ҳар сад тангаи қарзе, ки аз шумо дорам, бо кадом роҳ даромад карда, ҳар моҳ дувуним танга фоида медиҳам...

Тоқияфурӯш қадре соқит монда ва нафасашро рост гирифта илова намуд:

– Биёед, шумо қарзатонро, ки ба гардани ман ҳаст, як моҳ бефоида, ба сифати қарзи ҳасана монед ё ин ки тоқияхотонро бо нархи яклухтфурӯшӣ (бо нархе, ки вофурӯшон¹² аз дӯзандагон мехаранд) баҳо карда диҳед, дар он вақт ман ҳамаи пули тоқияхотонро якҷоя нақд ба шумо медиҳам. Чӣ гуфтед, розӣ ҳастед?

– Не, ин кор ба ман баробар намеояд ва дар он вақт ман қариб чоряки пули тоқияхоро аз даст медиҳам, – гӯён Қоришкамба рафта хост.

– Наравед, нишинед! Аз болои пули тоқияхотон ба шумо як чойник чой дам карда диҳам, – гуфт тоқияфурӯш.

– Не, лозим нест, саломат бошед! Ман ҳозир ба бонк рафта чой менӯшам, – гуфт Қоришкамба ва ба оҳанги шӯхӣ илова намуд: – ба чойе, ки аз болои пули тоқияҳои ман муҳайё мешуда бошад, на дандони шумо меғӯтад ва на дандони ман.

Вақте ки Қоришкамба рафтагор шуда аз пеши дуқон ба роҳ даромад, ба ман, ки дар қафотари ӯ истода будам, чашми тоқияфурӯш афтада:

– Ба шумо чӣ даркор? – гуфта пурсид.

– Ба ман тоқия даркор, – гуфтам дар ҷавоби ӯ сухани дигаре наёфта.

Қоришкамба бо шунидани ин ҷавоби ман аз роҳаш бозгашта, ба тоқияфурӯш рӯ оварда: – Ба ин кас аз

тоқияҳои ман нишон диҳед! Шояд ягонтаашро дар пеши назари худ фурӯшонда пули нақд карда гирам. Ба Худо, ки ба пул эҳтиёҷам зиёд аст.

Тоқияфурӯш дастаи тоқияҳои Қоришкамбаро ба дасти ман дода:

– Яке аз инҳоро хоста гиред! – гуфт.

Ман, ки дар ҳақиқат тоқия намехаридам, тоқияҳоро бепарвоёна аз назар гузаронда яке аз онҳоро ба тоқияфурӯш нишон дода:

– Ҳамин чанд пул? – гуфта нарх пурсидам.

– Панҷ танга! – гуфт тоқияфурӯш.

– Ду танга, – гуфтам ман дастаи тоқияҳоро ба фурӯшанда гардонда дода истода ва дар дили худ «агар фурӯшанда розӣ шавад, бо чӣ баҳона ин байъро мегардонам» гуфта меандешидам ва баҳонаи маъкуле наёфта, аз бими шармандагии оянда аз сару рӯям арақ мерехт.

– Инсоф кунед, додар! – гуфт Қоришкамба ба ман нигоҳ карда, – охир масолеҳе, ки ба ҳар кадоми онҳо сарф шудааст, аз чор танга зиёдтар меистад, ба болои ин музди дӯхт ҳам ҳаст. Хуб, биёед, зиёдати қимати масолеҳро ва музди дӯхтро ба шумо гузашт кунем. Шумо чор танга диҳед! Ман ба ин суханони Қоришкамба чизе нагуфта ва гӯё, ки сухани ўро ношунида бошам, худро ба нофаҳмӣ задам.

Фурӯшандаи таҷрибадор, ки чиддӣ ё булҳавас будани харидорро аз чашмони ӯ мефаҳмид, харидори бардурӯғ будани маро пай бурда, дастаи тоқияҳоро аз дасти ман гирифта, дар зери парда ба рафча монда истода ба Қоришкамба:

– Қориамак, беҳуда хомтамаъ нашавед, ин кас тоқия намехаранд! – гуфт.

Қоришкамба аз харидории ман умедашро канда ба роҳ даромад ва ман ҳам аз дунболи ӯ...

Қоришкамба аз даҳанаи тарафи растаи аттори
тимча¹³ баромада ба пеши дукони як аттор истод ва ман
ҳам аз паси ӯ рафта, бо тачрибае, ки аз сари дукони
тоқияфурӯш гирифта будам, худро харидор сохта, дар
пахлуи ӯ рост истодам.

Қорӣ баъд аз салом додан ба соҳиби дукон:

– Ба ҳисоби аберааш як хӯрок гулқанд¹⁴ марҳамат ку-
нед! – гуфт.

Аттор табассумкунон сарпӯши як тоси мисинро, ки
дар пешаш истода буд, кушода, аз даруни вай бо белчаи
оханин чормағз барин гулқанд канда гирифта ба тарафи
Қорӣ дароз кард.

Қоришкамба белчаро аз дасти аттор гирифта аз
нӯги вай гулқандро бо дандонаш канда гирифт ва дар ҳо-
лате ки гулқандро меҳонид, белчаро ба аттор гардонда до-
да истода:

– Аберааш бисёр хурд будааст, ба буни дандонҳоям
банд шуда монда, чизе аз вай ба дарун надаромад.

– Дуконам танг аст, мол аз сармоям кам, ба болои
ин бештарин молҳои ман «кас маҳару кас маёб»¹⁵, бинобар
ин савдо ҳам кам мешавад ва дар ин гуна аҳвол аберааш
ба зудӣ калон намешавад ва ба воя намерасад.

– Хуб, ба ҳисоби аберааш нею барои Худо боз як
белча гулқанд диҳед, ки меъдаам хунук шуда рафта аз
иштиҳо мондаам. Дуо мекунам: Илоҳӣ тӯӣ фарзандона-
тонро бинед!

– Хайрият, ки меъдаатон хунук шуда аз иштиҳо мон-
да будаед, вагарна тамоми дунёро нахоида фурӯ мебурдед!
– гуфт аттор бо оҳанги нимшӯҳию нимчиддӣ ва белчаро аз
дасти ӯ гирифта ба вай боз як белча гулқанд дод.

Аттор шояд маро ҳамроҳи Қоришкамба гумон кар-
да бошад, ки ба ман чизе нагуфт ва аз ман чизе напурсид.
Аммо Қоришкамба, ки ба ман аз вақти дар пеши дукони
аттор дар пахлуяш истоданам сар карда шубҳаомезона

нигоҳ мекард, дар вақти гулқанди дуҷумро ҳойида истоданаш боз ба ман як нигоҳи тези кунҷковона карда:

– Додар! Шумо магар ба ман кор доред? – гуфта пурсид.

Ман ба ҷойи он ки дар ҷавоби ӯ «бале, ба шумо кор дорам» гӯям ва барои изҳори матлаби худ аз вай ҷойи хилват талаб кунам ва агар ӯ мақсади маро шунидан хоҳад, масъалаи ҳуҷраро ба пеши ӯ монам, ҷавоберо, ки дар суоли «ба шумо чӣ даркор?» гуфтани аттор тайёр карда монда будам, ба ӯ дода:

– Ба ман мурч даркор! – гуфтам.

Албатта, ин ҷавоби ман ба суоли Қорӣ бисёр бемуносибат афтод ва медидам, ки ӯ маро масҳара дошта зери лаб меҳандид ва ман аз ғояти саросемагӣ даст ба ҷайб задам, то ки қадре пул бароварда, мурче харида аз он вартаи шармандагӣ зудтар гурезам. Аммо аз бадии толеам ҳамон вақт дар кисаам ягон пул ҳам набудааст, аз ин ҳол сурх шуда, сафед шуда ва дар зерӣ обу арақи ҳиҷолат монда, ба аттор нигоҳ карда:

– Ҳоло пулам набудааст. Ман рафта пул оварда баъд аз мурчатон меҳарам, – гӯён аз сари дукони ӯ дур шудам ва дар вақти аз пеши дукони аттор рафта истоданам чашмам ба Қоришкамба афтод: ӯ ба аттор нигоҳ карда лаби зеринашро бар рӯи лаби болоияш кашид ва бо сараш ба тарафи ман ишора карда, намедонам, дар хусуси ман чӣ чизро ба ӯ фаҳмондан меҳост.

* * *

Он рӯз ҳам шикори ман барор нагирифт, на танҳо барор нагирифт, ҳатто дар оянда ҳам роҳи дунболагирии он шикор ба ман баста шуд: чунки ман дар пеши Қоришкамба шарманда шуда будам ва дурӯғ будани мурчхариӣ ман ба ӯ чун офтоб равшан шуда буд, ҳатто бо қиёси «мурчхариам» дурӯғ будани тоқияхариам ҳам ба ӯ ошкор гардида буд. Ман дигар дар кӯчаҳо аз паси ӯ гашта барои

шинос шудан бо вай фурсатчӯӣ карда наметавонистам.

Ба ман ин бисёр алам мекард, ки ин ҳама нобарории кор аз бетадбирии худам рӯй дода буд, агар ман дар ҷавоби «Додар, шумо ба ман кор доред?» гуфтани Қоришкамба «Бале, ба шумо кор дорам!» мегуфтам ва илова менамудам, ки «барои арз кардани муддаоям ба шумо як ҷойи хилват даркор аст», он ҳама таъкиб кардани ман ўро ба назари ў табиӣ менамуд ва, албатта, ў маро ба ғӯшае бурда матлабамро мепурсид ва ман масъалаи ҳучраро ба миён меовардам. Дар он сурат агар ҳучра ба даст надарояд ҳам, шиносӣ ба даст медаромад ва дар оянда роҳи омӯхтани аҳволи ин одами аҷиб, ки диққати табиати кунҷкови маро ба тарафи худ сахт кашида буд, ба ман кушода мегардид ва ин барои ман аз ҳучра ҳам муҳимтар буд.

Акнун пушаймонӣ суд надошт ва «афсӯсу дарег» фоида намебахшид, чунки тир аз камон бархато ҷаста ва мурғи матлаб аз дом раста буд.

Бо ҳамаи ин дилам намехост аз шиносо шудан бо ин одам ва омӯхтани ў умедамро тамом канам ва барои ёфтани роҳи умедворӣ фикр мекардам, оқибат дар ҳаёлам ҷораи зеринро маъқул намудам: «Бо пурсуков унвон ва нишони хонаи ўро меёбам ва дар як вақти муносиб рост ба хонааш ба пеши ў меравам, дар назди ў дурӯғ будани тоқияхарӣ ва мурчхариамро рӯйирост иқрор мекунам ва аз дунболагириам мақсади аслии ҳучраталабӣ буданро ба ў мефаҳмонам ва бо ҳамин аз шармандагӣ, ки дар пеши ў ба ман рӯй дод, тамоман халосӣ меёбам ва дар ҳамин зимн роҳи шиносӣ ва омӯзиш ҳам кушода мешавад...»

Он шабро бо фикру ҳаёл бедор гузаронидам ва дар вақти саҳар бо ёфтани ҷораи охири қадре осуда шуда хобам бурд...

IV

Рӯзи дигар ман бо умеди ёфтани хонаи Қоришкам-ба ба кӯча баромадам ва Чорсӯи шаҳри Бухоро гардиш карда, бо растаи чойфурӯшӣ, ки аз тарафи шимоли хонаҳои Девонбегӣ дар байни мадрасаи Кӯкалтош¹⁶ ва масҷиди Мағок¹⁷ кашида шуда буд, раҳсипор гардидам.

Дар миёнаҳои растаи чойфурӯшӣ дар тарафи ҷануби кӯча, дар рӯ ба рӯи паскӯчаи бозори ангишт «Ҷаннат-маконӣ» ном як сарой бино ёфта буд. Дар ду паҳлуи даромадгоҳи ин сарой, берун аз дарвозааш ду суфачаи баланд воқеъ шуда буд. Бар рӯи яке аз ин суфачаҳо Раҳими Қанд¹⁸ ном як кас лаълии қандфурӯшиашро дар пеши худ ниҳода менишаст. Суфачаи дигари ин сарой ҳолӣ буда, ман гоҳ-гоҳ ба рӯи вай нишаста, бо қандфурӯши мазкур суҳбат мекардам. Чунки вай як одами бисёр аҷиб буда, суҳанҳояш бағоят завқовар буданд ва гӯш кардани ҳикоя ва саргузаштҳои вай маро бисёр хуш меомад.

Чун дар ин ҷо номи Раҳими Қанд зикр ёфт, лозим аст, ки бар болои баёни аҳволи ӯ қадре истода гузарам, то ки хонандагонро бо ин одам, каме ҳам бошад, шиносо кунам.

Таваллудгоҳи ин одам дар деҳаи Фоиқи тумани Шофиркоми Бухоро буда, дар шаҳри Бухоро нашъунамо ва касбу камол ёфта, мусиқиро омӯхтааст ва ӯ аз асбобҳои мусиқӣ танбӯр менавохт, аммо суруд намеронд. Ин одам табиатан бисёр бечора буда, аз молу ашёи дунёӣ ҳам чизе надошт ва бисёр фақирона зиндагонӣ мекард.

Ӯ дар пешаи худ маҳорати бисёр баланд надошт ва ба болои ин монанди баъзе мусиқичиёни он замон маҷлисоро, суҳанвар, ширинкор ва хушомадгӯй ҳам набуд. Бинобар ин, ӯро одамони сарватманд дар тӯйҳо ва меҳмондорихҳои пуртантанаи худ даъват намекарданд. Азбаски харидораш кам ва бозораш касод буд, ҳар кас ӯро барои баъзе даъват кунад, дар як шаб ба ду танга музд, ки баробари 30 тин аст, розӣ мешуд.

Азбаски нархи танбӯрнавози $\bar{u}$ назар ба навозанда ва хонандагони дигар хеле арзон буд, муллобачагон – талабагони мадраса дар иҷтимоона – дар базмҳои ҷамъиятӣ ва шабнишинҳои худ бештар ҳамин одамро даъват карда мебуданд. Ман ҳам бо ин кас дар ҳамин гуна иҷтимоонаҳо шинос шуда будам.

Гоҳо муллобачагон дар базмҳо ва шабнишинҳои худ ин одами бечораи беозорро бисёр озор мерасонданд ва ба $\bar{u}$ шӯҳҳои ваҳшиёнаи азобовар мекарданд. Чунончи, боре шарикдарсони ман, ки аз сад нафар зиёда буданд, барои сар кардани дарси нав аз байни худ 1500 танга ҷамъ карда, 1400 тангаи ин маблағро дар дарсхонаи устои худ бо номи ифтиҳона¹⁹ сарф намуданд ва бо сад тангаи боқимонда хостанд, ки иҷтимоона ташкил диҳанд ва дар он шабнишинӣ танбӯрनावозро даъват намоянд.

Шарикон дар он маҷлис маблағи мазкурро сарф намуда барои худ ва меҳмонони худ зиёфати миёнаҳолонае тартиб доданд ва танбӯрнавози ин шабнишинӣ Раҳими Қанд буд ва вазифаи ғазалхонии ин базмро сурудхонони ҳаваскор, ки бо истилоҳи мадраса онҳоро «савтӣ» мегуфтанд ва онҳо аз байни талабагон ба тарзи худомӯзӣ расида баромада буданд, адо мекарданд.

Базм сар шуд, Раҳими Қанд танбӯрнавозӣ мекард ва талабагони ҳаваскор суруд меҳонданд. Азбаски дар байни шарикон ҳушовозон бисёр буданд ва онҳо бо навбат мувофиқи нағмае, ки Раҳими Қанд менавохт, ғазалхонӣ мекарданд, он қадар монда намешуданд. Аммо Раҳими Қанд, ки ягона навозанда буд ва то нимаи шаб беист ва бе дамгирӣ танбӯрнавозӣ кард, дигар ёрои ба тор нохун заданаш намонд ва вақте ки ўро боз ба навохтан водор кардан хостанд:

– Агар кушетон ҳам дигар наменавозам, – гуфт бо оҳанги қатъӣ.

– Ҳоло ҳамин тавр аст? – гуфт Амини Муш ном яке аз талабагон, ки аз сурудхонон буд.

– Ҳамин тавр аст, дигар наменавозам! – гӯён матлаби худро такрор ва таъкид кард Раҳими Қанд.

– Шарикон, хезед, «хармурд» мекунем! – гуфта Амини Муш ба аҳли маҷлис хитоб кард ва худ рафта Раҳими Қандро ба рӯи хона ғелонда пахш кард ва чанд нафар талабагони авбош рафта ба Амини Муш ёрӣ дода, ба ӯ ҳамроҳӣ карданд: онҳо танбӯрнавозро зер карда мушт-кӯбӣ кардан гирифтанд.

Раҳими Қанди бечора аввал «оҳу вой!» гӯён фарёд мекашид ва баъд аз он ба гиряву зорӣ даромад ва оқибат боз навохтанро ба гардан гирифта аз ин зарбу лати ваҳшиёна раҳой ёфт.

Раҳими Қанд баъд аз «хармурд» бо чашми гирён ва панҷаҳои ларзон боз қадре торҳои танбӯрро «тинг-тинг» кунонид, аммо ин садо аз садои танбӯр зиёдатар ба ғингоси мағасе, ки дар торҳои тортанак дармондааст, монанд буд...

Дар ин вақт оши охиринаи зиёфат, ки палав буд, тайёр шуд ва табакҳои таом дар пеши меҳмонон ва шарикон қатор шуданд. Раҳими Қанд ҳам бе рухсати касе аз танбӯрнавозии маҷбурӣ ҳалосӣ ёфт, чунки шарикон хӯрдани палавро аз шунидани танбӯр муҳимтар медонистанд.

Вақте ки маҷлиси зиёфат ба поён расида аҳли маҷлис пароканда мешуданд, ташкилкунандагони ин шабнишинӣ ба Раҳими Қанд ду танга барои музди хизматаш, якта нон ва як коса ош ҳам барои бурдан ба бачагонаш ба тарзи инъом доданд.

Раҳими Қанд аз ин инъоми талабагон, ки ҳеҷ ба он нигарон набуд, бисёр хурсанд шуда:

– Илоҳӣ ҳамаатон мударрис шавед, муфти шавед, аълам шавед, охун шавед, раис шавед, қозӣ шавед ва қозикалон²⁰ шавед!... – гӯён дуо кард.

– Барои ба ин мансабҳо расидани ҳамаи моён, – гуфт яке аз талабагон, – бояд ҳамаи қозӣён, раисон ва дигар

муллоёни мансабдори имрӯза ё бимиранд ва ё бекор шаванд. Агар ин дуои туро, ки дар ҳаққи муллоҳои мансабдори имрӯза дар ҳақиқат дуои бад аст, онҳо шунаванд, туро «хармурд» карда мекушанд.

– Майлашон, – гуфт Раҳими Қанд дар ҳолате ки лабонаш бар хилофи одати муқаррариаш ба табассум моил шуда буданд, – агар баъд аз «хармурд» кардан якто нон ва як коса ош диҳанд, кушанд ҳам зарар надорад.

Зиндагонии Раҳими Қанд хеле танг буд: албатта, бо ду танга даромад, ки вай ҳам ҳар рӯз ба даст намедаромад, бо якто нон ва як коса ош, ки онҳо ҳам ба тарзи тасодуфӣ аз тӯйҳо ва зиёфатҳои калон дар ҳафтаҳо ва моҳҳо ба тарзи «инъом» меомаданд, як оиларо сер кардан мумкин набуд. Агар ӯ ба пешаи дигаре машғулӣ кардан хоҳад, ҳунари дигаре надошт ва барои харидуфурӯш сармоя надошт. Ночор ӯ қандфурӯшии дастакиро барои худ даромади иловагӣ қарор дода буд, ки ҳамаи сармояаш дар ин кор қадре қанд, конфет ва обидандон²¹ буд, ки ҳамагӣ аз панҷ танга зиёдтар қимат надоштанд.

Қандро шикаста майда карда, ба ҳар кадоми лӯндаҳои калонтараш ду пул²² ва ба резатараш як пул баҳо монда, ба як тарафи лаълӣ мечид ва ба тарафи дигари лаълӣ канфетҳои арзонбаҳо ва обидандонҳоро, ки аз лойшакар сохта мешуданд, рехта, ба ҳар кадоми онҳо ҳам якпулӣ ё дупулӣ нарх мемонд ва ҳамин лаълии «оростаи худ»-ро ҳар пагоҳ бардошта омада, ба рӯйи суфаи саройи Чаннатмаконӣ менишаст ва ба толибонаш мефурӯхт ва харидорони ӯ бештарин бачагони кӯчагارد буданд.

Мардуми Бухоро ҳамин касби Раҳими танбӯриро ба назар гирифта ва ба номи ӯ калимаи «Қанд»-ро илова карда, ӯро «Раҳими Қанд» мегуфтанд.

Ман гоҳо аз «молҳои тичоратӣ»-и Раҳим ба ду пул қанд ё канфет харида, ба даҳон андохта, бар суфачаи ди-

гар макида менишастам. Ин харидаи ман аз ҷиҳати эҳтиёҷам ба ширинӣ набуда, балки барои шунидани суханони ба мазоқи ман аз қанд ҳам гуворотари ӯ буд. Чунки ӯ бо ин харидаи ночизи ман хурсанд шуда, ба сухан медаромад.

Ҳикояҳои Раҳими Қанд бештар аз саргузашт ва ёддоштҳои хуш, аз аҳволи хуш ва аз дида ё шунидани хуш буд. Дар ин ҷо бояд ҳаминро ҳам қайд кунам, ки Раҳими Қанд баъзан чизҳои ба ҳаёлаш омадари ҳам монанди он, ки худ карда бошад ё дида бошад, бо боварии тамоми ҳикоя мекард ва ширинтарини гуфтаҳои ӯ ҳам ҳамин гуна ҳикояҳои афсонамонандаш ба шумор мерафтанд.

Аз чизҳои, ки аз Раҳими Қанд шунидам, ду порча ба ёдам мондааст ва ман мехоҳам ҳамон порчаҳоро дар ин ҷо нақл намоям.

Рӯзе Раҳими Қанд аз бетамизҳои замона ва аз санъатношиносии мардум шикоят карда гуфт:

– Агар дар мардум тамиз мебуд ва санъатро мешинохтанд, ҳунармандро аз беҳунар фарқ карда метавонистанд ва қадри ҳунармандонро медонистанд, ба созандагони дигар он муомила ва ба ман ин муомиларо намекарданд, яъне дигаронро ба осмон бардошта, маро ба замин намезаданд ва ҳол он ки аксари ин ҳофизон ва навозандагон шогирдони беустод буда, таълиминадида ва монанди алафи бегонаи дар гулзор рӯида дар замини санъат худро мебошанд. Аммо аҳмакфиребиро хуб медонанд ва дар пеши мардумони бетамиз худситой карда хуб пул мекашанд ва ман, ки ба чандин устои забардаст чандин сол хизмат карда ин ҳунарро ба даст даровардам, ба ҳӯрдан нон надораму ба пӯшидан танбон.²³

Раҳими Қанд баъд аз ин муқаддима барои исботи ҳунармандии худ ва забардастии устодони худ «ёддошт»-и зерини худро нақл кард:

– Ман, – гуфт ӯ, – ба Насруллоҳбойи деғфурӯш, ки

мардум номи ўро кўтоҳ карда «Насруллоҳи Дег» мегуфтанд ва дар шашмақомдонӣ ягонаи даврон буд, даҳ сол ба тарзи шогирдӣ хизмат кардаам. Баъд аз он ки ман дар пеши ӯ шашмақомро об карда хўрдам, маро ҳамроҳи худ ба меҳмониҳо бурдан гирифт.

Раҳими Қанд аз он меҳмониҳо, ки ҳамроҳи устои худ рафтааст, якеро муҳимтар ва сазовори қайд шумурда, ба тарзи зерин нақл кард:

– Устодам Насруллоҳи Дег як шаб маро ба чорбоғи домоди қозикалон, ки дар деҳаи Хитоён буд, ҳамроҳи худ гирифта бурд.

Дар он ҷо хонанда ва навозандагони дигар ҳам буданд, ки ҳамаи созхоро чўр карда ва ҳамаи сурудхонон ҳамовоз шуда, то нимаи шаб навохтанд ва хонданд. Баъд аз таоми нимишабӣ, ки ҳамаи меҳмонон ва созандагон ба ҳар тараф пароканда шуда хобиданд, устои ман ба соҳиби боғ гуфт:

– Агар хоста бошед ва рухсат диҳед, худам бо шогирдам як базми хосагии алоҳида карда медиҳам.

Албатта, домоди қозикалон бо хурсандӣ розӣ шуд ва Насруллоҳбой торҳои танбўрро ба ҳавои «Наво» соз карданро фармуд. Танбўрро соз кардам, устод дойраро ба даст гирифта усул нигоҳ дошта меҳонд ва ман менавохтам. Як вақт ду булбул парвозкунон омада ба болои шохи дарахте, ки мо дар зери вай базм мекардем, нишастанд. Булбулон баъд аз қадре ором истода ба нағмасароии мо гўш додан мувофиқи ҳавое, ки мо менавохтем, ба ҷаҳҷаҳзанӣ даромаданд.

Аз ин кори булбулон устои ман зиёда ба шавқ омада, гўё, ки бо онҳо баҳс мабаҳс меҳонда бошад, нолаҳои фалакпеч баровардан гирифт ва ман ҳам бо нохунҳои обдори худ торҳои танбўрро дилхарошона меларзондам, шунавандагон аз нағмаҳои ҷонгудози ман гўё, ки ба рағу пайи онҳо нохун зада истода бошам, дар тапиш ва чўшу хурўш омаданд...

Раҳими Қанд дар охири ин ёддошти худ гуфт.

– Оқибат булбулон аз мо мағлуб гардида хомўш

монданд ва баъд аз қадре хомӯш истодан онҳо тамоман беҳушу беихтиёр шуда худро аз шоҳи дарахт ба сӯйи мо андохтанд, яке аз онҳо омада ба гӯшаки танбӯри ман нишаст ва дигаре – ба гардиши дойраи Насруллоҳбой. Ин ҳолро дида шунавандагон ба чӯшу хурӯш омаданд ва сардори таҳсину офарини онҳо ба осмон расид ва бо ҳамин базм ҳам тамом шуд.

Дурӯғ будани ин гуна «саргузашт»-ҳои Раҳими Қанд равшан бошад ҳам, ман ба ӯ аз ин хусус лаб намекушодам, балки худро чунон нишон медодам, ки гӯё ҳамаи он суҳанҳоро бовар кардаам. Чунки агар ӯ ба ин гуна ҳикояҳои худ андак нобоварии маро пай мебард, бисёр мешӯрид, на танҳо мешӯрид, ҳатто бими он буд, ки ошноии худро аз ман бурида, дигар ба ман ин гуна ҳикояҳоро нақл накунад. Ва ҳол он ки шунидани ин гуна ҳикояҳои ӯ ба ман бисёр завқ меод. Ман, хусусан, аз ин чихат завқ мекардам, ки ӯ ёддоштҳои худро бо камали ҷиддият ва боварӣ нақл мекард ва ба бовар кардани ман ҳам ақидаи ӯ комил буд.

* * *

Раҳими Қанд боре ба ман аз қаҳрамониҳои афсонавии одамони зинда ҳикоя мекард ва суҳанро бар болои ҷанги амир Музаффар²⁴ бо кӯҳистониён овард, ӯ калламанораи аз сарҳои ҳисориён ва кӯлобиён сохтаи амирро ва дар як соат куштани ӯ чорсад асирро нақл намуда, ба болои Азизуллоҳ ном яке аз иштироккунандагони он ҷанг зиёдатар истод.

Дар асл ин Азизуллоҳ аз Балх буда, дар Бухоро таҳсили илм кардааст ва дар ҷанги амир Музаффар бо кӯҳистониён аскарӣ ихтиёрӣ шуда, аз ҷониби амир ба он ҷанг иштирок намудааст ва дар бадали ин хизмати худ ба мансаби раёсати баъзе ҷойҳо расидааст. Дар вақте ки Раҳими Қанд аз ӯ ба ман гап мезад, вай дар тумани Ғичдувон раис буд.

Азизуллоҳ ба дурӯғгӯӣ шуҳрат дошт. Худи ӯ мегуфт, ки агар ман рӯзе сад дурӯғӣ барҷаста нагӯям, он шаб хо-

бам намебарад.

Хулоса, Раҳими Қанд дар болои қаҳрамони ҳамин Азизуллоҳи дурӯғгӯй ба ман гуфт:

– Азизуллоҳ дар қатори навкарони галаботури²⁵ амир дар ҷанги кӯҳистон ба тарафи ҳисориён ва кӯлобиён ҳучум овардааст ва дар този асп ба ҳар шамшер задан даҳдувоздаҳ касро қалам карда мепартофтааст. Рӯзе дар вақти гармии ҷанг аспи ӯ дартоз аз байни ду дарахти тут, ки ба ҳам наздик рӯйида шохҳояшон ба ҳам печида буданд, гузаштааст ва дар вақти гузаштани асп аз байни дарахтон сари Азизуллоҳ дар шохҳои дарахтон банд шуда гарданаш канда шуда мондааст. Аммо ӯ чолокона сари аспро пас гардонда омада, каллаи худро аз шохҳои дарахт ҷудо карда ба ҷойи ҳудаш гузоштааст, азбаски хунаш ҳанӯз сард нашуда будааст, сараш монанди аввала ба танааш часпида мондааст ва ӯ ҳам гӯё ки ба вай ҳеҷ воқеа рӯй надода бошад, мисли пештара ба ҷанг давом кардааст.

Ман аз шунидани ин ҳикоя хеле завқ гирифта ва аз камоли хурсандӣ хусусияти табиати Раҳими Қандро аз хотир бароварда ба ӯ гуфтам:

– Хайрият, ки Азизуллоҳ саросема шуда каллаи худро ба танааш чаппа нагузоштааст, вагарна чашмони ӯ ба қафои ӯ ҷойгир шуда, дар зиндагӣ бисёр душвориҳо мекашид.

Раҳими Қанд аз ин гуфтаҳои ман нисбат ба ҳикояи худ нобовариро бӯй бурда якбора ба шӯр омада гуфт:

– Ӯ кӯр набуд ва беақл ҳам набуд, ки чӣ гуна ба тана гузоштани каллаи худро надонад!

Ман узрҳо гуфта, боварии худро ба ҳикояи ӯ исбот карда, шубҳаи ӯро нисбат ба худам тамом аз дилаш баровардам. Бо вучуди ин, ӯ чанд гоҳ ин гуна ҳикояҳоро ба ман нақл накард.

V

Ман ба растаи ҷойфурӯшӣ раҳсипор гардида, то пеши саройи Ҷаннатмаконӣ расидам. Дар он ҷо Раҳими Қанд лаълии «хушбор»-и худро дар пешаш монда, ба рӯйи

суфачаи муқаррариаш нишаста буд, ман аз ӯ ба ду пул як дона обидандон харида ба даҳонам андохта, ба суфачаи дигари сарой нишастам.

Имрӯз мақсади асосии ман ёфтани кӯча, гузар ва хавлии Қоришкамба буда, ҳамаи фикру ҳавосам ба ин мақсад банд буд, бинобар ин, барои ба сухан даровардани Раҳими Қанд ва ҳикоя гӯёндани вай кӯшише накарда, дар фикр фуру рафта будам...

Ман ҳанӯз обидандони дар даҳон гирифтаамро макида тамои карда набудам, ки Қоришкамба аз тарафи шарқи раста – аз тарафи мадрасаи Кӯкалтош намоён гардид. Ман барои пурра ва пухта дидани рӯйи ӯ чашмамро ба ӯ дӯхтам. Чун ӯ наздиктар расида назараш ба ман афтод, чашмонашро аз ман нақанда омадан гирифт. Ман аз нигоҳҳои тези маънидори ӯ дар ҳақи ҳудам «ин дурӯғӯи дирӯза!» гуфтани ўро пай бурдам, бинобар ин шарм дошта чашмамро аз вай қанда, худро ба нодонӣ зад-дам, лекин бо гӯшаи чашм ҳаракатҳои ўро таъқиб мекардам.

Ў рост ба пеши суфачаи Раҳими Қанд омада, аз қанди майда ва обидандонҳои ӯ якдонагӣ гирифта ба даҳонаш зад ва аз конфет ҳам як дона гирифта, дар ҳолате ки қоғазӣ вайро чудо мекард, ба роҳаш давом намуд.

Раҳими Қанд бо рангҳои қанда ва лабҳои ларзон:

– Қориамак, шӯхӣ нақунед! Ман одами бечораи аёл-манд мебошам, пули қанду конфету обидандонро дода ра-вед! – гуфт бо оҳанги зорӣ.

Қоришкамба бе он ки қадами пешпартофтаашро пас гузорад ё ин ки аз роҳаш бозистад:

– Кӯрнамакӣ нақун! Дирӯза ошро аз ёдат набарор! Дар ягон мавриди дигар боз ба ту нафъ расонда ҷойи ин моли ночизонаатро чанд-чанд карда пур меқунам, – гӯён ба роҳаш давом намуд.

Раҳими Қанд зери лаб ғур-ғурқунон «искит²⁶, мур-данӣ!..» гӯён ўро дашном меод.

– Ин кас кист!– гуфта ман аз Раҳими Қанд пурсидам, гӯё ки ӯро ҳеҷ наметинохта бошам.

– Як ҳиндуи салланок, як судхӯри гузаро, як хасиси чирки дандонхӯр! – гуфт Раҳим дар ҷавоб.

– Магар ӯ дирӯз шуморо зиёфат карда буд, ки «кӯрнамакӣ нақун, дирӯза ошро аз ёдат набарор!» гӯён ба шумо миннат кард?

– Оши ӯро то ҳол занаш ҳам нахӯрдааст, – гуфт Раҳими Қанд, – ҳикояти «оши дирӯза» ин тариқа аст, – гӯён ӯ ҳикояти зеринро нақл намуд:

– Дирӯз маро як машкоб ба тӯяш хабар карда буд. Ман дар он ҷо дар рӯи суфа ба болои кат нишаста танбӯр менавохтам. Як вақт дар қатори меҳмонон ин одам ҳам ба хона даромад ва ҳамроҳи онҳо ба меҳмонхона даромада ош хӯрда баромад. Баъд аз таом меҳмонони дигар рафтанд, аммо ин одам бар рӯи кат баромада, ба соҳиби хона чой фармуда, дар паҳлуи ман чой нӯшида нишаст. Чанд гурӯҳ меҳмонони дигар ҳам омада ош хӯрда рафтанд. Вақте ки меҳмонӣ қариб ба поён расид, ӯ ба касоне, ки дар он тӯй хизмат мекарданд:

– Ба ин кас ҳам ош биёретон, охир! – гуфт маро нишон дода, – ҳамроҳи дасти ин кас шикамашон ҳам танбӯр навохта истодааст. Оши ин кас сергӯшту серравғантар шавад.

Як табақ оши палав оварданд. Дар ҳақиқат сергӯшту серравған буд. Аммо даҳяки он ош ҳам насиби ман нашуд: бо вучуди ин ки ӯ аз меҳмонхона дар қатори меҳмонон ош хӯрда баромада буд, ин ошро бо иштиҳои аввала хӯрдан гирифт. Ӯ то як луқма хӯрдани ман ду-се луқма меҳӯрд ва чунонки шикамбандаҳо мекунанд, ҳар луқмаро «дугӯштаи оринҷшор» карда, яъне дар ҳар луқма ду лӯнда гӯштро ҳамроҳ карда ва равғанашро то оринчи худ шоронда, мегирифт.

Баъд аз таом ман хостам, ки боз танбӯр навозам ва ба ҳамин мақсад гӯшақҳои танбӯрро тофта торхоро соз кардан гирифтам, аммо ӯ даҳонашро ба гӯши ман наздик

оварда пичирросзанон:

– Биё акнун танбӯрнавозиро бас кун! Омадурафти меҳмонҳо ҳам тамом шуд, – гуфт ва илова намуд, – ман аз ин тӯй ба ту як табақ ош гирифта медиҳам, ба ҳамин шарт, ки нимаашро ба ман медиҳӣ. Розӣ ҳастӣ?

– Дуруст, ман розӣ! – гуфтам ба ӯ.

– Ин тавр бошад, аз соҳиби тӯй рухсат пурс!

– Акнун иҷозат диҳед! – гуфтам ман ба соҳиби тӯй танбӯрамро ба чилдаш андохта истода.

Соҳиби тӯй ду танга пулро бо якто нон ва як каф қандалот оварда ба пешам гузошт. Ман тангаро ба чайби худ андохта, нон ва қандалотро дар рӯймолчаи худ бастан гирифтам. Дар ҳамин вақт ин одам ба соҳиби тӯй маро нишон дода:

– Ин кас одами аёлманд мебошанд. Ба ин кас як табақ оши сергӯшту равған кашед, ба рӯяш якто нони тафтон пӯшонда диҳед! Мавриде воқеъ шавад, ин кас ба шумо боз хизмат мекунад, – гуфт.

Соҳиби тӯй сухани ӯро қабул намуда ошро тайёр карда овард. Ӯ пеш даромад ва ман танбӯру табақи ошро бардошта аз ҳавлӣ баромадам. Соҳиби тӯй моро гусел карда истода ба ман:

– Оварда додани табақро аз хотир фаромӯш накунед! – гуфт. Ҳамин ки мо аз тӯйхона чанд қадам дур шудем, ӯ ба ман:

– Ҳавлии ман дар сари роҳи ту мебошад, аввал он ҷо меравем. Баъд аз он, ки ман аз ош ҳаққи худро гирифтам, ту табақро бо боқимондаи ош бардошта ба хонаат меравӣ! – гуфт.

Ман розӣ шудам. Мо бисёр кӯчаву паскӯчаҳоро бурида гузашта, оқибат ба ҳавлии ӯ расидем. Маълум шуд, ки ҳавлии ӯ нисбат ба ҳавлии ман аз тӯйхона дуртар будааст...

Ман, ки чӯёи дар кучо будани ҳавлии Қоришкамба будам, фурсатро аз даст наодода ва сухани Раҳими Қандро

бурида:

– Ҳавлии ӯ дар кадом гузар ва дар кадом кӯча будааст? – гуфта пурсидам.

Дар гузари Кемухтгарон²⁷, дар охири он паскӯчаи пешбаста аст, ки вай дар пушти саройи кафшу маҳси-фурӯшӣ воқеъ шудааст, – гӯён Раҳими Қанд ба пурсиши ман ҷавоб дода, боз ҳикояти худро давом кунонид: – Вақте ки ба дари ҳавлиаш расидем, ӯ барои гирифтани ҳиссаи худ табақи ошро аз дасти ман гирифта ба ҳавлии дарунаш бурд ва баъд аз чанд дақиқа табақи рӯяш кушодаро бароварда ба ман дод. Нону гӯшти ошро тамоман рабудааст, аз ош ҳам тахминан ҳаштяк мондааст ва рағғани ошро то чакраи охиринаш чаконда гирифтааст, – гӯён Раҳими Қанд ҳикояи худро тамом кард ва дар охири илова намуд: – Ин одам бой бошад ҳам, бисёр чашмгурусна будааст, барои ситондани ягон чиз аз ҳеҷ кор ибто ҳам намекунаду ор ҳам, бо вучуди ин, чашмаш сер намешавад.

Ман дар ҷавоби ӯ гуфтам:

– Ҳарчанд Саъдии Шерозӣ гуфтааст, ки «...чашми танги дунёдорро ё қаноат пур кунад, ё хоки гӯр», ман мегӯям, ки «чашми танги дунёдорро на қаноат пур кунад, на хоки гӯр».

Баъди ин суҳан ман зуд аз суфача бархостам, зеро нишонаи ҳавлии Қоришқамба, ки мақсади асосии онрӯзаам буд, аз ғайри чашмдошти ман аз он суҳбат ба даст даромада буд. Акнун мебоист ман ба зудӣ ба хонаи ӯ мерафтам.

VI

Ман аз дари саройи Ҷаннатмаконӣ бо паскӯчаи бозори ангишт раҳсипор шуда ба гузари Кемухтгарон рафтам ва дар он ҷо ба паскӯчаи пешбаста даромада, ба охири вай расидам ва дар он ҷо дарвозачаи ҳавлие ба ман рост омад, ки аз рӯи нишондоди Раҳими Қанд бояд вай ҳавлии Қоришқамба бошад. Ман дарвозаи он ҳавлиро

кӯфтам ва дар дили худ гуфтам: «Агар ин ҳавлӣ ҳавлии Қоришкамба набошад ҳам, зарар надорад, чунки дар он сурат аз соҳиби ин ҳавлӣ ҳавлии ўро пурсида меёбам».

Баъд аз дақиқае аз паси дарвоза шарфаи пое шунида шуд ва баъд аз он бо ҳам паст-паст ҳарф задани ду кас маълум гардид. Аммо онҳо ба даркӯбии аввалии ман ҷавоб надоданд. Ман бори дигар дарро кӯфтам.

– Шумо кӣ? – гӯён аз паси дар овози зане шунида шуд.

– Ман як муллобача, ба Қориамак кор дорам.

– Қориамакатон дар хона нестанд! Чӣ кор доштед? – Овози зан такрор шунида шуд.

– Корамро ба худашон мегӯям. Кай ба хона меомада бошанд?

– Он кас бевакт меоянд, гоҳо то нимаи шаб ба хонаҳои ошношон мегарданд, – ин ҳам овози ҳамон зан буд.

– Агар баъд аз хуфтан ё ин ки дертар аз он оям, он касро дида метавонам? – ман пурсидам.

– Не! – гуфт бо қатъият як зани дигар ва илова намуд, – он кас шабона ҳеҷ касро ба хонашон роҳ намедиҳанд, ҳатто дарвозаро ҳам намекушоянд. Ба мо ҳам таъйин карда мондаанд, ки на рӯзона ва на шабона дарвозаро ба касе накушоем. Дирӯз боз таъкид карда гуфтанд, ки агар ягон каси шинос ояд ҳам, дарвозаро накушоем. Бинобар ин, ба шумо маслиҳат медиҳем, ки барои ба ҳавлиашон даромада бо он кас суҳбат кардан беҳуда овора нашавед.

– Шумоён ба он кас чӣ мешавед? – ман пурсидам.

– Занҳошон! – зани аввалӣ ҷавоб дод.

– Агар писарашон бошад, бо вай гуфтугузор кунам, ки вай ба падараш расонда, ҷавоби он касро ба ман гирифта диҳад.

– Он кас на писар доранд, на духтар ва на хизматгор, – ин овози зани аввалӣ буд ва дар паси ин шунида шуд, –

он кас монанди сарви озод яккаву танҳо ҳастанд ва яккаву танҳо мегарданд, – ин овози зани дуюм буд, ки хандаомез мебаромад.

– Хуб, рӯзона кадом вақт дар ҳавлӣ ёфт мешаванд, ки он вақт оям.

– Ҳеҷ вақт ёфт намешаванд, аз сафед шудани рӯз пештар баромада мераванду ними шаб меоянд, – ин овози зани аввалӣ буд.

* * *

Чун дидани Қоришкамба дар ҳавлиаш ба ман муяс-сар нашуд ва дар оянда ҳам барои дар ҳавлиаш ёфта дидани ӯ дар ман умеде намонд, дубора ба растаю бозор баромадам ва дар дили худ қарор додам, ки агар ин дафъа ӯро дар ҳар ҷо ёбам, пеши роҳашро гирифта, ба дурӯғҳои худ иқрор карда, мақсадамро изҳор менаоям, то ки аз хичолати дирӯза бароям.

Бо ҳамин мақсад аз растаи кафшфурӯшӣ гузашта, ба токи Хоҷа Муҳаммади Паррон³⁰ баромада, аз он ҷо ба растаи чӯбкаду ва тамокуфурӯшӣ аз пеши саройҳои мавизу ғулунг гузашта, ба растаи атторӣ рафта, аз он ҷо ба растаи чойфурӯшӣ гузаштам...

Рӯз бегоҳӣ шуда буд, аксари дукондорон дуконҳои худро баста ба хонаҳояшон рафта буданд. Дар растаҳо ояндагон ва равандагон ҳам кам буданд. Агар дар ҳамон вақт Қоришкамба ба ман рост меомад, барои бо вай гуфтугузор кардан фурсати муносиб буд. Аммо ӯ дар он чойҳо ба ман вонахӯрд. Ман вақте ба дари саройи Чаннатмакони расидам, ки Раҳими Қанд палоси худро дар бағал ва лаълиашро ба даст гирифта омодаи рафтан шуда истодааст.

Чун чашми ӯ ба ман афтод, лаълию палосашро ба рӯйи суфача монда, худ ба он суфа така карда истода, бо лабҳои хандон маро ба пеши худ ҷеғ зад. Ман аз хандонрӯйии ӯ дар тааҷҷуб афтодам, чунки дар умри худ як бор, чунонки дар боло нақл ёфт, шаби иҷтимоона бо ги-

рифтани як коса ош ўро дар табассум дида будам. Дигар вақтҳо, монанди он ки сирко нӯшида бошад, пешонаи ў турш ва пурчин менамуд. Алҳол ў на танҳо табассум мекард, балки дар зери лаб меҳандид.

Ман ба наздаш рафтам. Ў аз ман пурсид:

– Шумо дар ҳаққи Қориисмат чӣ кардаед?

– Ҳеч кор накардаам. Чӣ шудааст?

Раҳими Қанд ба лаби суфача нишаста сухан сар кард:

– Вақте ки шумо аз ин ҷо рафтед, ў пайдо шуда:

– Он кас кӣ буд? – гуфта шуморо аз ман пурсид.

– Як муллобачаи ғичдувонӣ! – ман ба ў ҷавоб додам.

– Тахминам дуруст баромад! – гуфт ў сарашро боло – пойин ҷунбонда.

– Чӣ тахмин карда будед? – ман аз вай пурсидам.

Қориисмат қадре андеша карда истода гуфт:

– Мардум маро пулдор гумон мекунам. Бинобар ин, баъзе дуздон ва бечогардон чанд гоҳ ба дунболи ман афтода буданд. Чун онҳо фаҳмиданд, ки ман дар хонаи худ ҳатто як пули сиёхро ҳам нигоҳ намедорам, ба дилашон оби сард зада, маро ба ҳоли худ гузошта, паси кори худ рафтанд...

Қорӣ қадре хомӯш монда, боз сухани худро давом дод:

– Ду-се рӯз боз ҳамин муллобача аз дунболи ман гаштааст. Зоҳиран, ў меҳоҳад, ки аз кучо пул гирифта ба кучо гузоштанамо фаҳмад ва агар равшан фаҳмад, ки ман дар хонаи худ пул бурда мондаам, шабона рафта маро калла–поча карда (кушта) пулро бардорад.

– Ин муллобача он гуна кас не, тахминатон хатост! – гуфтам ман ба ў. – Фарз кунем, ки ҳудаш росткор бошад, аҷаб нест ҳамтуманиҳояш ўро аз роҳ бароварда ба дунболи ман гузошта бошанд. Дар ҳар ҳол аз ғичдувонӣ тарсидан даркор аст».

Раҳими Қанд мегӯяд:

«Қориисмат дар охири суханаш ба ман илова карда

гуфт:

– Он муллобача, ки ба ту ошно будааст, ба ӯ фаҳмон, ки пул надорам, агар ногаҳонӣ пуле ба дастам афтад ҳам, вайро ба хонаам бурда намеронам, ҳатто дар хона ягон чизи пурбаҳо ҳам надорам, як-ду бистари чиркину дарида дорам, ки аз арақчини зери полони хар фарқ надорад.

Раҳими Қанд ҳикояти Қорино ба охир расонда, ба ман насиҳатомезона гуфт:

– Ба ин гуна одам наздик нашавед, ки аз вай тухмат меборад.

Ман ба Раҳими Қанд нияти аз Қоришкамба ҳучра талаб кардан доштанамро, барои бо ӯ мулоқот кардан, чанд рӯз аз дунболи ӯ гаштанамро ва то ҳамин вақт фурсати бо вай гуфтугузор кардан наёфттанамро мухтасаран ҳикоя карда дода:

– Модом ки ӯ ин гуна одами бадгумон будааст, дигар на рӯи ӯро мебинам ва на аз вай ҳучра меурсам, на ҳучраи ӯ ба ман даркор аст ва на мулоқоташ. Ба қавли Саъдӣ, «атои ӯро ба лиқои ӯ бахшидам», - гуфтам ва аз ӯ чудо шуда паси кори худ рафтам.

VII

Аз воқеаи дари саройи Ҷаннатмаконӣ чанд рӯз гузашта бошад ҳам, ман Қоришкамбаро дигар ба ҷое рост наовардам ва дар пайи рост оварда бо ӯ рӯ ба рӯ шудан ҳам набудам, чунки ман ҳаёли шиносоии ӯро ва ҳучраи ӯро тамоман аз хотир тарошида партофта будам ва аз ин одами бадгумони тухматӣ дур гаштанро лозим медонистам...

Дар ҳамон вақтҳо рӯзе дар саҳни мадрасаи Кӯкалтош ба болои бомчаи як дукони намакфурӯшӣ ба ҳаёлот фурӯ рафта нишаста будам, ки ба болои сарам сояи касе пайдо шуд. Ман аз бисёрии фикру ҳаёлам ба он соя аҳамият надода, ба тарафи ӯ нигоҳе ҳам накардам. Баъд аз он аз болои сарам бо талаффузи қоригӣ садои:

– Ассалому алайкум! – гуфтани касе баромад.

Ман сар бардошта ба саломдиҳанда нигоҳ кардам,

ки Қоришкамба буд ва ӯ бо дандонхилоли аз чӯби газ тарошида дандонҳояшро мекофту резаҳои хӯроки аз байни дандонҳояш ба нӯги дандонхилол банд шуда баромадаро ба дасташ гирифта ба тарафи вай як нигоҳ мекард ва баъд он резаро дубора ба даҳонаш андохта меҳӯрд.

Азбаски ман аз таваҳҳуми²⁹ беасоси ӯ дар ҳаққи худам аз вай саҳт ранҷида будам, ба саломаш бо як оҳанги нофорам ҷавоб гардонда, боз ба ҳаёлотӣ худ фуру рафтам.

– Саҳни мадрасаи Кӯкалтош аҷаб ҳавои хубе дорад, – гӯён ӯ дар паҳлуи ман нишаст.

Ман ба ин сухани ӯ на бо тасдиқ ва на бо инкор ҷавобе наодоам.

– Бародар! Шояд шумо ба ман коре дошта бошед, ки як-ду рӯз аз дунболи ман гаштед? – гуфт ӯ бо оҳанги мулоимона.

– Ман мехостам, ки чанд пул доштани шуморо ва дар кучо мондани он пулҳоятронро фаҳмам ва баъд аз он бо дуздони ғичдувонӣ рафта онҳоро ғорат кунам, – гуфтам бо камоли дурушті.

– Агар касе дар ҳаққи як каси ношинос, ки ӯро таъкиб мекунад, бадгумон шавад, айб ҳам нест, аҷаб ҳам нест. Чун тафтиш ва пурсуков карда дидам, ки шумо муллобачаи дуруст ва росткор будаед, ба шумо узр гуфтан хостам ва ҳоло шуморо дар ин ҷо дида ба ҳамин ният дар паҳлуктон нишастам, хоҳишмандам, ки шумо он бадгумонии маро бубахшед! – гуфт ӯ ҳақиқатан бо оҳанги узрхоҳона.

Ман дар ҷавоби ин суханони ӯ чизе нагуфта бошам ҳам, ӯ аз вазъияти ман ва аз барҳам хӯрдани осори ғзаб ва кина аз ҷашму рӯям пай бурд, ки ман узри ӯро қабул кардаам, пас бо оҳанги ҷиддӣ илова намуд:

– Аҳволи худро ба шумо фаҳмонда монам, зарар надорад. Чунонки мардум гумон мекунанд, ман одами серпул нестам ва агар барои нафақаи аҳли аёл панҷу чоре ёбам ҳам, вайро ба хонаи худ бурда наместонам ва ба

дасти ягон кас ба тарзи амонат супурда монда дар вақти зарурат ва эҳтиёҷ аз ин одам ба қадри даркорӣ гирифта харҷ мекунам.

Аз ин суханони охирини ӯ пай бурдам, ки ханӯз шубҳаи ӯ дар ҳаққи ман боқист, аммо ба ин одам, ки бадгумонӣ дар табиати ӯ монанди як бемории кухнаи доимӣ ҷойгир шуда мондааст, инод карда нишастанро муносиб надидам ва ӯро тамоман ва ҳеҷ набошад қисман аз шубҳа баровардан хоста, ба сухан даромадам:

– Ман ҷойи истиқомат меҷустам, яке аз дӯстонам ба ман хабар дод, ки шумо чанд дар ҳучраи зархарид доштаед, бинобар ин, аз дунболи шумо афтодам, ки фурсати муносиб ёфта ҳучра пурсам. Лекин шунидам, ки шумо аз дунболагиириам дар ҳаққи ман бадгумон шудаед, «атои шуморо ба лиқои шумо бахшидам», – гӯён сухани худро ҳазломезона ба охир расонидам.

– Ман ҳучраи зархарид надорам, – гуфт ӯ бо оҳанги ҷиддӣ ва илова намуд, – зотан ман зар, яъне пули нақд надорам. Дуруст аст, ки ду-се дар ҳучра дорам. Аммо онҳо ба ман аз падари марҳумам мерос мондаанд...

Қоришкамба баъд аз ба ҳамин тариқа боз як бори дигар бепулии худро исбот кардан қадре хомӯш истода, дубора ба сухан даромада, аз ман пурсид:

– Ҳучра ёфтед ё ин ки ҳоло ҳам бошишгоҳ надоред?

– Не, ханӯз ҳучра наёфтаам!

– Агар шумо ҳучра ёбед, ҳар рӯз дар он ҳучра ош мепазед? – боз пурсид ӯ.

Аз ин пурсиши ӯ дар хоҳири ман гузашт, ки магар дар дасти ӯ ягон ҳучраи бедудкашу беоташдон мондааст, бинобар ин, ош пухтан ва напуктани маро мепурсад ва агар ош напуктани маро донад, шояд он ҳучраро ба ман диҳад. Бо ҳамин мулоҳиза ба ин пурсиши ӯ ба тарзи зерин ҷавоб додам:

– Барои ман ҳучраи бедудкашу беоташдон бошад ҳам, шудан мегирад, чунки ман ҳеҷ ош напукта ҳам зинда-

гонӣ карда метавонам.

– Лекин дар ман хучрае ҳаст, ки дудкашу оташдони он ҳар рӯз як палави сергӯшту равғани дукаса пухтанро талаб мекунад, – гуфт ӯ бо оҳанги ҳазломез ва баъд аз он бо оҳанги чиддӣ сухани худро давом дод, – ман ду хучра дорам, ҳар кадоми онҳоро ба ду муллобача ба ҳамин шарт додам, ки онҳо ҳар рӯз як оши палави дукаса мепазанд, якеашон дар соати 11 рӯз, дигарашон гашти рӯз – қариби намози дигар. Ман ҳар рӯз дар соати муайян рафта, бо ҳар кадоми онҳо ошашонро ҳамроҳ меҳӯрам...

– Дар як рӯз ду бор оши палав хӯрда метавонед? – гӯён ман сухани ӯро бурида пурсидам.

– Агар ёфт шавад, рӯзе чор-панҷ бор ҳам хӯрда метавонам, – гӯён ӯ ба ман ҷавоб дода сухани аслии худро давом кунонид, – яке аз он муллобачаҳо мувофиқи шартмон ҳар рӯз бе тарк дар вақти муайян ошашро тайёр мекунад, аммо дигари онҳо фиребгарӣ менамояд: гоҳо хучраро қуфл зада мегурезад. Фардои он рӯз, ки ман ӯро дида сахтгирӣ мекунам, «дирӯз барои ош пул наёфтам» ё ин ки «худам дар ҷое ба меҳмонӣ будам» гӯён узрҳои нодуруст пеш меорад. Ва ҳол он ки дар олами муомилаи пулсарфшаванда ин гуна узрҳо ба як пули сиёҳ намеарзад. Дар соли гузашта ӯ бо ҳамин гуна узрҳо чор бор ош напухт...

Қоришкамба аз сухан бозистода байни дандонҳои худро бо дандонхилоли нӯгтезаш кофт, ин дафъа ба ҷойи резаи хӯрок нӯги дандонхилол хунолуд шуда баромад. Ӯ баъд аз он, ки «туф-туф» – гӯён даҳонашро аз хун тоза кард, боз суханашро давом дод:

– Ҳозир ман аз пеши ҳамин муллобачаи дурӯғваъда ош хӯрда баромадам. Дирӯз ош напухта гурехта буд, имрӯз ошашро камгӯшту равған кардааст. «Агар ин тавр муомила кунӣ, тӯро аз хучра мебарорам» гуфта дӯғ зада мондам. Агар шумо ҳар рӯз як бор оши палав пухта маро зиёфат карданро ба гардан гиред, он муллобачаро, қадрдон бошад ҳам, аз хучра бароварда хучраро ба шумо

медихам. Чй мегӯед?

Ман дар пеши ин одами мумсик аз изҳор кардани бепули ва фақирии худ ор намудам, чунки дар пеши одамони сарватманд пасттарин ва беқадртарини одамон одамони фақир ва бенаво мебошанд, бинобар ин, сирри худро пеши ӯ накушода, бо дурӯғи зерин ҷавоб додам:

– Дирӯз ба ман як кас ҳучраи ройгон ваъда карда буд. Агар он ҳучра ба даст надарояд, аз они шуморо гирам мешавад. Ҳар рӯз як ош пухта як касро зиёфат кардан кори душворе нест. Лекин агар ҳучраи ройгон ёфт шавад, бехтар аст.

– Албатта, ҳар кас аз ҳар чиз пештар манфиати худро ба назар мегирад, – гуфт Қоришкамба ва илова намуд, – хуб, ҳар вақт ба худатон ё ба ягон шиносатон ҳучра даркор шавад, ҳучраи ман бо шарти мазкур тайёр аст. Он гуна муллобачаро ман ба замми ҳучра додан дуо ҳам мекунам. Ман одами бечора ҳастам, ҳар рӯз хӯрду хӯрокам аз ҳамин гуна роҳҳо мегузарад. Чунонки одамон гумон мекунанд, ман пулдор нестам.

Шиносоии аввалини ман бо Қоришкамба бо ҳамин мусоҳиба сар шуд. Баъд аз он ҳар гоҳ, ки ӯ дар кӯча ба ман рост меомад:

– Бошишгоҳ ёфтед? – гӯён мепурсид.

– Бале, ёфтам.

– Ягон ошноӣ беҳучра надоред?

– Не, надорам!

Гуфтугузори сарироҳии мо ба ҳамин тамом мешуд. Лекин агар ман рӯзе ду– се бор ҳам бо ӯ вохӯрдм, ин суолу ҷавобҳо такрор меёфтанд ва ӯ ҳеҷ гоҳ ба воситаи ман аз ёфтани ориятнишини «вазифашинос, ки палавро ҳар рӯз дар вақти муайян муҳайё мекарда бошад» умедашро намеканд.

VIII

Дар Бухоро ҳар сол дар аввали соли шамсӣ – дар моҳи ҳамал – дар Ширбадан³⁰ ном чорбоғи подшоҳӣ сайри наврӯзӣ барпо мешуд. Дар сайргоҳ дар қатори ошхонаҳои одӣ, ки ба хӯрандагон таомҳои тайёри гуногун мефурӯхтанд, ошхонаҳое ҳам кушода мешуданд, ки дегу табақи худро ба касоне, ки бо дасти худ ош пухта хӯрдан мехостанд, ба иҷора медоданд.

Ин гуна ошхонадорон хаймаю хиргоҳу шомииёна зада, дар пеши онҳо як қатор оташдонҳо сохта, дегу табак тайёр карда ва ҳезум омода намуда, мунтазири харидорон шуда менишастанд ва толибон масолеҳи таомро худ оварда дастӣ пухта мехӯрданд ва ба ошхонадор музде медоданд.

Рӯзе дар айёми сайри наврӯзӣ як гурӯҳ аз рафиқони ман ҳам дар яке аз он ошхонаҳо оши дастӣ пухта хӯрдан хостанд, ки ошпази онҳо ман будам. Рафиқон баъд аз пора карда додани гӯшту равғану пиёз ва сабзӣ ба сайругашт рафтанд ва ман дар вазифаи ошпазӣ он ҷо мондам.

Ман равғанро доғ карда, гӯшту пиёзро бирён намуда будам, ки Қоришкамба дар он ҷо пайдо шуд. Ӯ баъди аз ман пурсидани даркор ё даркор набудани ҳучра кихо будани рафиқонамро пурсид. Ман дар ҷавоби ӯ ду-се нафар маълумтарини онҳоро ном бурдам.

– Ҳамаашон азониҳудӣ будаанд, – гӯён аз пеши ман гузашта ба ошхонае, ки дар паҳлуи он ошхона буд, даромад.

Азбаски он ошхонаҳои аз чодирӯ шомииёна бино ёфта деворе надоштанд, аз як ошхона аҳволи ошхонаи дигар дида мешуд. Қоришкамба дар ошхонаи паҳлӯӣ ба давраи гурӯҳе рафта нишаст, ки онҳо нигарони кашида овардани ошашон шуда нишаста буданд...

Дар ин миён ман биринҷро ба дег андохта обашро кашонда, ошро дам кардам. Рафиқони ман ҳам омада дар зерӣ шомииёна давра шуда нишастанд. Дар ин вақт оши

гурӯҳе, ки Қоришкамба худро ба онҳо «шарик» карда буд, кашида шуда буд ва ҳамаи онҳо машғули ошхӯрӣ буданд ва касе сари худро аз табақ намебардошт.

Аммо Қоришкамба дар паси ҳар луқма оше, ки ба даҳони худ меандоخت, сари худро ба тарафи мо гардонда аз тайёр шудан ё нашудани оши мо хабардор шуда меистод.

Оши мо тайёр шуд, ман ошро кашида як-ду кафги-рашро «ҳаққи чашм» гӯён барои ошхонадор дар даруни дег монда, табақи пурпалавро бардошта оварда, дар пеши рафиқон гузоштам.

Чун Қоришкамба дид, ки ман ошро кашида пеши рафиқон бурдам, аз даврае, ки нишаста буд, бархост. Зоҳиран, ханӯз дар зери табақи онҳо ягон даҳан ош монда будааст, ки дубора ҳам шуда, он ошро ба даст гирифта, ба даҳонаш бурду дар ҳолате ки аз байни ангуштонаш рағани он ош мечакид, шитобкорона қадам монда ба давраи мо омада бе ҳеҷ пурсупос ва салому алек нишаста, аз ҳама пештар дасташро ба табақ ёзонд.

Дар байни рафиқони мо ҷавоне буд, ки падараш яке аз бойҳои миёнаҳои Бухоро буд. Ин бойбача яке аз дӯстони дерини ман буда, бо Қоришкамба ҳам ошноӣ ҳазлкаш будааст. Вақте ки Қоришкамба ба давраи мо омада нишаст, он бойбача ба ӯ:

– Қориамак, аз дасти шумо магар ҳеҷ халосӣ нест! Одам дар ҳар чой, ки ояд, дар он ҷо пайдо шуда монанди риштаи Бухоро дарҳол ба пойи кас мепечед! – гуфт.

– Хӯшачинӣ, гардам аз саратон, бойбача, хӯшачинӣ! Кори одами бечора хӯшачинӣ аст. Бо хӯшачинии мо барин одамони бебизоат аз хирмани шумо барин одамони доро чизе кам намешавад.

– Дар ҳавлӣ оши моро «наберааш» гуфта меҳӯрдед. Ин ошро чӣ гуфта меҳӯред? – бойбача пурсид.

– Ин аберааш, гардам аз саратон, – гуфт Қорӣ дар ҳолате ки даҳонаш пури ош буд ва сухонаш базӯр фаҳмида

мешуд.

Қоришкамба баъд аз ин гуфтугузор ба сухани касе ҷавоб надод ва сарашро ҳам аз табақ барнадошт. Ў панҷ ангушташро васеъ кушода ошро бо гӯшту равғанаш чунон печонда мегирифт, ки дар ҳар луқмааш, гӯё дар обхез канири дарёи тезоб фуру рафта истода бошад, дар оши табақ рахнаи калоне пайдо мешуд ва даҳонаш чунон аз ош пур мегашт, ки дар вақти хоидан ва нафас кашидан донаҳои биринҷ бо оби даҳонаш ҳамроҳ шуда ба рӯи табақ пош меҳӯрданд.

Бо дидани ин ҳол ман аз ошхӯрӣ даст кашидам, ҳатто ба тарафи он ош ёрои нигоҳ карданам намонд. Дигарон ҳам ба тарафи табақ бо дили нохоҳам даст бурда меоварданд ва аз зертари табақ – аз ҷойҳое, ки оби даҳони Қорӣ нарасида буд, кам-кам мегирифтанд.

Гоҳо ба ҳалқумаш ош банд шуда монда аз гулуяш ба зудӣ намегузашт, дар ин гуна мавридҳо ӯ бе он ки дасти росташро аз рӯи табақ бардорад, бо дасти чапаш косаи обро гирифта қадре нӯшида, оши дар гулуяш бандшударо дарун мефиристонд.

– Барои ошхӯрии шумо як сунба ҳам даркор будааст, Қориамак, – гуфтам ман ба ӯ.

Ӯ ба ин сухани ман нимҳанде кард, аммо ҷавобе надод, чунки ба сабаби пурии даҳонаш ҳарф зада наметавонист.

– Сунба чӣ даркор аст? – яке аз рафиқон аз ман пурсид.

– Барои аз гулу гузаронида ба дарун ҷой кардани ош, – ман ҷавоб додам.

– Об барои ош ба ҷойи сунба ба кор меравад, – гуфт як рафиқи дигар...

Оқибат Қоришкамба оши моро ҳам тамом карда зуд аз ҷояш бархост ва дасти равғанолудашро ба масҳии худ молида «пок» карда, аз ошхона баромада рафт.

* * *

Димоғи ҳамаи рафиқон аз ин меҳмони нохондаи дилбечокунанда сӯхта буд ва аз ҳама зиёдтар димоғи ман сӯхта буд. Чунки ман ба меҳнати тамои як оши бисёр нағз пухта, дар натиҷа аз хӯрдани он тамои махрум монда ва сахт гурусна ҳам будам. Дигарон бошанд, дар пухтани ширкат надоштанд ва ба болои ин, кам-кам ҳам бошад, аз он ош хӯрда, нафси худро қадре оромонида буданд.

Бойбача, ки ҳамаи ин фалокат ба сабаби ошноии ӯ бо Қоришқамба рӯй дода буд, зимнан аз худаш ранҷидани маро пай бурда, оҳиста аз давра барҳоста пеши ошхонадор рафт. Ошхонадор ҳанӯз он ошро, ки ман барои ӯ «ҳаққи чашм» гӯён гузошта будам, кашида нагирифта будааст. Бойбача ба ивази он ба ошхонадор пул дода, вайро ба табақчае кашида гирифта, оварда пеши ман ниҳод.

Аммо ба сабаби он ҳама корҳои дилбечокунанда иштиҳои ман кӯр шуда буд ва дилам чизе наметалабид. Бо вучуди ин, барои хоҳири дӯстон ду-се лӯқа хӯрдм ва бо ҳамин ба сабаби ранҷиши хоҳирамро тақдир карда қадриносии намудани он дӯстам асабҳоям ором гирифтанд ва бо ҷеҳраи кушода аз он дӯстам пурсидам:

– Ин ғалламусро* аз кучо ёфта алоқа бастӣ?

– Сабаби алоқаи ин одам ба ман дуру дароз аст. Дар ягон вақти дигар нақл мекунам.

– Ман маънии «наберааш» ва «аберааш»-ро нафаҳмидам. Ин калимаҳоро як бори дигар ҳам аз ин одам шунида будам. Ҳеҷ набошад, маънии ҳамин суханони сарбастаро ба ман кушода деҳ! Дар он вақт ҳам туро мебахшам, ҳам ӯро.

– Ин одам судхӯр аст, – гуфт бойбача, – ғоидаи пул (рибо)-ро «бачаи пул» меномад, ғоидаи ғоидаи пулро «наберааш» ва ғоидаи ғоидаи ғоидаи пулро «аберааш» мегӯяд.

* **Ғалламус** – кирме, ки дар гандуму орду биринҷ барин ғаллаҳои хӯрокворӣ пайдо мешавад ва дар якҷанд рӯз як анбор ғалларо нобуд мекунад. Номи дигари ин кирм мита аст.

Бойбача ин суханони худро ба тарзи поин эзоҳ кард:

– Масалан, ӯ ба касе бо фоидаи пул ба қарз медиҳад ва аз вай фоидаи пулро мувофиқи шарташон бо пули нақд меситонад ва онро бачаи пул меномад; дар муддати қарз-дории он қарздор ба хонааш рафта ошу нонашро меҳӯрад ва инро наберааш мегӯяд, ки ба ақидаи ӯ, ин фоидаи фоидаи пул мебошад; баъзан аз қарздор ба болои таоми муқаррарии ҳаррӯза боз ягон чизи дигар – масалан, харбуза, ангур ё ин ки ҳалво меситонад ва инро аберааш, яъне фоидаи фоидаи фоидаи пул мешуморад.

IX

Баъд аз чандин моҳи воқеаи сайри наврӯзӣ дар айёми зимистон як бегоҳӣ баъд аз шом бойбача ба ҳучраи ман омада гуфт:

– Ман имшаб ба Қоришкамба як кор дорам, барои ин кор бояд соати даҳи шаб ба хонаи ӯ равам. Азбаски шабона кӯчаҳои Бухоро хавфноканд, илтимос дорам, ки дар ин роҳ шумо ба ман ҳамроҳӣ кунед...

– Аз рӯйи шунидаи ман Қоришкамба шабона ҳеҷ касро ба хонааш қабул намекунад, – гуфтам ман сухани ӯро бурида.

– Ин кор аз ман зиёдатар барои ӯ фоиданок аст, бинобар ин худӣ ӯ дар соати мазкур ба хонааш рафтанро ба ман тақлиф кард.

– Ту хизматгор дорӣ, падар дорӣ, бародарон дорӣ. Бо вучуди инҳо, барои ба хонаи ӯ рафтан чаро маро ҳамроҳи худ гирифтан меҳаҷӣ? Ва ҳол он ки ман аз шакли шуми буммонанди ӯ безорам.

– Сабаби ин ҳамин аст, ки ин кори ман аз падар, модар ва бародаронам пинҳонӣ аст. Як хизматгори сирдон доштам, ки ӯ бемор шуда ба хонаи худ рафтааст. Азбаски ғайр аз шумо ба каси дигар дилам пур намешавад ва медонам, ки шумо сирри маро нигоҳ медоред, ба шумо рӯ овардам.

– Аввал бояд ту «сирри пинҳонии худ»-ро ба ман фаҳмонӣ, то ин ки ба ин кор ҳамоҳангӣ карда тавонистани худро ман пешакӣ мулоҳиза карда бинам. Дар он вақт гуфта нам мумкин аст, ки хоҳиши туро қабул карда метавонам ё не?

– Воқеа ин аст, ки, – гуфт бойбача, – ман аз ин судхӯр аз падарам пинҳонӣ як ҳазор танга бафоида ба қарз гирифтаам. Имшаб меҳоҳам, ки он маблағро ба ӯ расонам. Сабаби он маблағро рӯзона нею шабона бурда доданам ҳам барои пинҳон доштани сирри қарздорӣ аст.

– Хуб! – гӯён ман илтимоси бойбачаро қабул кардам ва илова намудам: – ба хонаи Қоришқамба рафта барои ман маргвор ногувор аст, бо вучуди ин ҳамоҳангӣ ту меравам, чунки «марги бо дӯстон тӯй аст» гуфтаанд.

* * *

Мо наздик ба соати даҳи шаб ба роҳ баромадем, шаб торики абрнок ва беаҳоҳтоб буд. Дар шабҳои торик дар кӯчаҳои тангу қачу қилеби бечароғи Бухоро ҳаракат кардан душвор буд. Хайрият, ки барф меборид ва сафедии вай кӯчаҳоро монанди кӯрҳоҳтоб нимравшан карда буд ва мо метавонистем, ки роҳро аз чоҳу дарро аз девор бо тобиши барф фарқ карда қадам партофта тавонем.

Мо ба гузари Кемухтгарон наздик расида будем, ки аз дунболи мо миршаб пайдо шуд, ӯ савори асп буд ва одамонаш дар қилаваш таблҳошонро кӯфта ва садо дода меоманд.

Одатан миршабҳои Бухоро аз дузд тарсида шабона ба ӯ наздик намешуданд ва одами родро дастгир карда ё пул мегирифтанд ва ё ҳабс мекарданд. Бинобар ин, аҳоли мо душвор буд: мо гуҳарта наметавонистем, чунки дар он сурат одамони миршаб рост будани моро доништа, моро таъқиб карда, дастгир мекарданд ва рӯйирост ҳам ба миршаб рӯ ба рӯ шуда наметавонистем, зеро дар он сурат онҳо моро мешинохтанд ва медонистанд, ки мо дузд нестем ва ба пойи худ ба даст меафтодем.

Бинобар ин, бойбача бисёр тарсид, чунки агар мо ба

дасти миршаб меафтодем, ӯ маҷбур мешуд, ки маблағи барои қарзи Қоришкамба тайёр кардаашро тамоман ё қисман ба миршаб диҳад, инчунин эҳтимоли дар ҳабсхонаи миршаб афтода, бими ба пеши падараш кушода шудани сирраш ҳам буд.

Аммо ман ӯро дилдорӣ додам, ки натарсад ва аз паси ман омадан гирад ва худам аз пеши девори ҳавлиҳо оҳиста-оҳиста нотарсона қадам партофта рафтан гирифтаам. Вақте ки мо ба растаи рангуборфурӯшӣ расидем, дастаи миршаб ҳам ба мо наздик расид. Мо худро дар торикии зери долони раста гирифта, ба суфачаи дуконе баромада, дар паси сутуни долон пинҳон шуда истодем ва ман аз суфачаи дукон як порча хишти пухтаро канда гирифта ба ҳар эҳтимол тайёр шуда истодам.

Одамони миршаб дар зери долон пинҳон шудани моро фаҳмидаанд, барои муайян кардани дузд ё рост будани мо яке аз онҳо бо овози баланд пурсид:

– Кист вай?

Ман ба ҷойи ҷавоб хиштпорчаро ба тарафи онҳо ҳаво додам. Ба ҳамин «дузд будани мо» ба миршаб ва одамонаш маълум гардид. Миршаб, ки то он вақт аз паси даста меомад, якбора сари аспашро ба паскӯчаи бозори ангишт, ба тарафи Чорсӯ гардонда, ба сӯйи посбонгоҳи худ раҳсипор гардид ва одамонаш ҳам таблҳошонро хобонда (накӯфта ва садо набароварда) аз дунболи сардори худ чобукона шитофтанд. Баъд аз дур шудани дастаи миршаб мо аз паси сутун ва зери долон баромада ба роҳ даромада, аз пеши кӯли обгурези гузари Кемухтгарон гузашта, ба дасти чап ба паскӯчаи пешбаста баргашта, ба пеши ҳавлии Қоришкамба расидем.

* * *

Бойбача ба ман таъин кард, ки ман дар паҳлуи паҳлударии дарвоза истода на овози худамро ва на овози поямро набарорам.

– Агар Қоришкамба донад, ки, – гуфт ӯ, – ман ҳам-

роҳи худ як одами бегонаро гирифта омадаам, ба шубҳа афтода дарвозаашро нахоҳад кушод.

Ман мувофиқи нишондоди бойбача дар канортари пеши дарвоза пинҳон шуда истодам ва ӯ дарро кӯфт.

Зоҳиран, Қоришкамба ба омадани бойбача нигарон шуда дар роҳрав истода будааст, ки баробари баромадани садои тақ-тақи дарвоза ӯ аз дарун:

– Вай кист? – гӯён овоз дод.

– Ман, ошноятон, Қориамак, кушоед!

Қоришкамба дарвозаро кушод. Аммо баробари дар пахлуи бойбача намоён шудани сиёҳии як одами дигар ӯ:

– Вой! – гӯён худро пас кашид ва хост, ки дарвозаро бандад.

Аммо бойбача ба ин кор роҳ надод, бо бозуи худ ба як табақи дарвоза тақя дода вайро кушод, нигоҳ дошта як пойи худро аз остона дарун гузошт.

– Натарсед, Қориамак, ин кас аз они худӣ, – гуфт ва ба ман нигоҳ карда, – дароед! – гӯён аввал маро аз дар дароварда, баъд аз он худ даромад ва баъд аз даромадани мо Қорӣ дарро баста куфл зад.

Роҳрави ҳавлӣ тангу торик буд ва аз даст-даст карда диданамон маълум шуд, ки дар он ҷо як дари дигар буда, зоҳиран, вай дари ҳавлиии дарун будааст.

Аммо Қоришкамба он дарро накушода дари дигареро, ки ба сари зиначае шинонда шуда будааст, кушода аз як зинаи тангу торик боло баромадан гирифт ва моро ҳам ба баромадан аз дунболи худ таклиф кард.

Мо аз паси соҳибхона поғундаву деворҳои зинаро даст-даст карда боло баромадем. Дар боло як рӯйи ҳавличаи танг буд, ки бар болои роҳрав бино ёфта буд ва ба сабаби пурбарф буданаш ҳама ҷояш ба мо менамуд ва ба муқобили сари зина, пайваста ба ин рӯйи ҳавлича, болохоначае воқеъ шуда буд, ки ду дар дошт, аз сари зина то дари даромади он болохона дар канори рӯйиҳавлича нимайвончае бино ёфта буд, ки Қоришкамба аз зери вай

рафта дари болохоначаро кушода даромад ва моро ҳам ба рафта даромадан таклиф кард.

Мо ҳам рафта ба болохонача даромадем. Аммо дар он ҷо чизеро дидан ва ҷойи нишаст ёфтан мумкин набуд ва соҳиби хона дар пешгоҳи вай хисир-хисир карда мегашт.

– Қориамак, дар он ҷо чӣ кор карда истодаед? – гӯён бойбача аз соҳиби хона пурсид.

– Лампаро мекофтам, ёфтам, – гуфт ӯ дар ҷавоб ва илова кард: – Гӯгирд доретон?

– Ман надоштаам! – гуфт бойбача баъд аз кофта дидани чайб ва кисаҳои худ.

– Ман ҳам гӯгирд надорам, – ман ба сухани бойбача илова кардам.

Қоришкамба баъд аз шунидани ҷавобҳои мо бо пойи худ замини болохонаро кӯфтан гирифт.

– Ин чӣ кор, Қориамак? Магар дар он ҷо раксида истодаед? – пурсидам ман.

– Зери ин болохона хонаи нишастӣ дарунии ман аст, бо ҳамин пойкӯбӣ аз он хона касе баромада барои даргирондани лампа ба ман ёрӣ медиҳад. – Қорӣ ҷавоб дод.

Дар ҳақиқат фурсате нагузашта овози пойи ба сари зина баромада истодани касе шунда шуд.

– Лампаатро барор, ки аз вай ин лампаро даргиронам! – гуфт Қорӣ ба касе, ки дар сари зина пайдо шуда буд.

– Барои даргирондани лампа гӯгирд напурсида чаро баровардани лампаро талаб кардед? – гӯён рафиқи ман ба соҳибхона савол дод.

– Ҳамаи харҷҳои рӯзгори ман андозаи муайян дорад, аз рӯйи ҳисоб бояд дар як шабонарӯз дар хонаи ман як дона гӯгирд сарф шавад ва бо он гӯгирд бояд ҳар рӯз аввали пагоҳ оташи ҷойҷӯшонӣ даргиронда шуда, дигар оташ ва чароғҳои дар шабонарӯзӣ даркоршаванда аз якдигар даргиронда шаванд, – гуфт Қорӣ ва илова кард: –

ба ақидаи мардум панчу чореро, ки ман дорам, ҳамаашро аз судхӯрӣ – аз рибо ёфтаам. Ин нодуруст аст, ман ҳар чизе, ки дорам, ҳамаашро аз сарфакорӣ ёфтаам; «сарфаи сари оташдон, савдогарии Ҳиндустон» гуфтаанд.

– Дар вақти боло бароварда фурувардани лампа, хусусан дар ин вақт, ки барф борида истодааст, агар шишаи лампа шиканад, «харчи мумсик дучандон» мешавад, – гуфтам ман.

– Зарари шишаи шикаста ба гардани касе меафтад, ки он лампа аз онӣ вай аст, ба ман чӣ дахл дорад? – гуфт Қорӣ ва илова намуд: – бинобар ин, ман лампаи худро барои даргирондан ба дарун нафистода, барои ин кор баровардани лампаи дарунро талаб кардам.

– Лампаи дарун аз онӣ кист? – ман бо тааҷҷуб пурсидам.

– Аз онӣ занонам, – гуфт ӯ дар ҷавоб ва эзоҳ кард: – занонам тоқиядӯзӣ мекунам. Пештар лампа ва рағани онро, ки онҳо дар рӯшноии вай тоқиядӯзӣ мекарданд, ман меодам ва нимаи ғоидаи холиси аз он пеша ояндаро ман мегирифтам. Аммо онҳо аз ман ҳисобдонтар баромаданд: «Ба рӯшноӣ чӣ сарф мекунад, ки нимаи музди меҳнати моро шумо мегиред?» гуфтанд ва баъд аз он ҳамаи харҷҳои дар рӯшноӣ шавандаро аз ҳисоби худ карда тамоми ғоидаи аз он касб ояндаро худашон соҳибӣ карданд.

– Ин тавр бошад, шумо он ҳама ҷонканиҳое, ки барои бо нархи зиёд фурухтани тоқияҳо мекардед, барои худатон набуда, барои манфиати занонатон будааст (ман бо ин суҳанҳо муомилаеро, ки ӯ дар пеши ман бо тоқияфуруш карда буд, дар назар доштам). Аммо аз ин фикратон, ки дар бораи эҳтимоли шикастани шиша изҳор кардед, маълум мешавад, ки шумо ба манфиати занонатон коре надоред ва фақат ғоидаи худро мебинед. Сабаби ин зиддияти кирдоратон чист?

– Дар он ҷо ҳам фақат ғоидаи худро ба назар ги-

рифта будам, – гуфт Қоришкамба ва эзоҳ дод, – тоқияҳоеро, ки занонам медӯзанд, ман аз онҳо бо нархи вофурӯш – бо нархи яклухтфурӯшӣ баҳо карда мегирам ва баъд аз он онҳоро ба бозор бурда ба воситаи тоқияфурӯшҳои шиносам бо нархи донафурӯшӣ фурӯшонда мегирам. Фарқе, ки дар байни яклухтфурӯшӣ ва донафурӯшӣ ҳаст, ба ғоидаи ман мемунад.

– Дар ин миёна гӯё шумо вофурӯш мешавед, – гуфт бойбача.

– Бале, ман худ вофурӯш мешавам, – гуфт Қорӣ, – лекин вофурӯше, ки пули худро ба харид банд намекунад ва аз ташвиши дар дукон нишаста бо харидорон гуфтушунид кардан озод аст, яъне ман вофурӯше мешавам, ки ғоидаро тамоман муфт меситонад...

Дар ин вақт касе лампаи даргирифтаистодаеро бароварда бар сари зина ниҳод. Қорӣ рафта он лампаро оварда ба болохона дароварда монд ва баъд аз қадре пасттар кардани пилтааш шишаашро бо дасташ гирифта ба замин гузошт.

Магар шишаи лампа бисёр тафсон буда, дасташро саҳт сӯзонд, ки:

– Воҳ, воҳ, дастакам! - гӯён ӯ панҷаашро ба пеши дахонаш бурда, «пуф-пуф» - гӯён барои таскин додани сӯзиши сари ангуштонаш кӯшиш мекард.

– На ин ки шишаи тафсонро бо дастатон гиред! – гуфтам ман ба ӯ бо оҳанги афсӯсхӯрӣ, – бояд бо остин ё ин ки бо рӯймолчаатон мегирифтед!

– Хайрият, ки бо остин ё ин ки бо рӯймолчаам нагирифта будаам, – гуфт Қоришкамба дар ҳолате ки ҳанӯз сари ангуштонашро «пуф-пуф» мекард, – дар он вақт остин ё рӯймолча парт шуда нобуд мегардид, ки товони вайро ҳеҷ кас намедод ва ба ман зарари калон мерасид. Даст сӯзад, ямоқаш аз ҳудаш аст, худ ба худ дуруст мешаваду меравад ва маро ҳеҷ бало намезанад ва зарар ҳам намерасад...

Қоришкамба баъд аз қадре ором додани сӯзиши сари ангуштонаш лаби палоси хонаро бардошта аз зери он як хасбӯрро бароварда, вайро аз лампаи бешишаи даргирифтаистодаи занонаш даргиронд ва бо вай лампаи болохонаро равшан карда, шишаҳои лампахоро ба сарашон гузошт ва баъд аз ба сари зина монда омадани лампаи занонаш лампаи болохонаро оварда ба сари сандалӣ ниҳод.

Лампа савум буда монанди нӯкчаи сари мазор милт-милткунон сӯхта атрофро нимравшан мекард. Бо вучуди ин, мо палос ва бисоти болохонаро дида тавонистем: ба рӯйи хона як намади оҳакии бисёр кухнаи чо-чояшро куязада паҳн карда шуда буд; бар рӯйи сандалӣ як кӯрпа буд, ки мувофиқи гуфтаи худи Қоришкамба аз арақчини зери полони ҳар фарқ надошт; аммо кӯрпачаҳое, ки бар кодокҳои сандалӣ андохта шуда буданд, аз кӯрпаи рӯйи сандалӣ чиркинтар буда, ба назари кас монанди арақчини зери полони хари пушташ пурреш менамуданд.

– Марҳамат карда бинишинетон! – гуфт Қорӣ ба мо, ки ҳанӯз дар миёнаҷойи болохона рост меистодем ва барои нишастан атрофи сандалиро нишон дод.

Мо барои нигоҳдории бадани худ аз чиркиниҳои палоси болохона чомаҳои рӯямонро ба тани худ саҳт печонда ҳар кадомамон дар як кодоки сандалӣ нишастем ва ҳамин ки пойҳоямонро барои гарм кардан ба даруни сандалӣ дароз кардем, гӯё ки ба яхдон дароз карда бошем, маҷбур шудем, ки ба зудӣ ба зери худ кашида дузону нишинем. Ҳамоно сармои зери болохона аз оташхонаи беоташи сандалӣ, аз ҷои палосдори хона зиёдтар бар рӯ мезад, ки даруни сандалӣ назар ба берунаш сардтар буд.

– Магар дар даруни сандалиатон ба ҷои оташ ях андохтаед, ки поҳоям дар он ҷо аз сармо сӯзиш карданд, – гуфт бойбача ба соҳибхона.

– На ин ки ҳамин ҳавои на он қадар сард ба пойи одам таъсир кунад? – гуфт Қорӣ дар ҷавоб. – Ниҳоят дараҷа нозук будани пойи бойбачагонро акнун фаҳмидам.

– Пойи муллобачаи саҳроӣ ҳам, ки нозук набуданаш маълум аст, аз кор рафт, – гуфтам ман, – дар чиллаи зимистон, дар вақте ки як ваҷаб барф боридааст ва ба даруни кафши равандагон порчаҳои барф медароянд, пойи шутур ҳам бошад ба сармо тобоварӣ карда наметавонад. Ба кӯча баромада як ду гузарро гардиш карда оед, дар он вақт мефаҳмед, ки сармо ба пойи кас чӣ гуна таъсир мекардааст?

– Ман ҳозир аз кӯча омадам, – гуфт Қоришкамба, – на як гузар – ду гузарро, балки нимаи шаҳрро гардиш кардам, ба поҳоям ҳам ғайр аз як кафшу масҳии дарида чизи дигаре набуд. Бо вучуди ин, ба поям сармо таъсир накард. Маълум мешавад, ки пойи ман аз пойи шутур ҳам саҳттар ва ба сармо тобовартар будааст.

– Маълум мешавад, ки пойи шумо монанди пойи фил ғафспӯст будааст, – гуфт бойбача.

– «Чӣ халад ба пойи филон халаҷӯби говронӣ» – гӯён ман илова кардам.

Баъд аз он ман аз Қоришкамба пурсидам:

– Ин ҳама гузару кӯчаҳоро давр зада гашта чӣ кор мекардед?

– Чӣ кор мекардам?.. Ба ҳавлиҳои ошноҳоям рафтам, ошҳашонро хӯрдм, чойҳашонро нӯшидам. Агар ба бойбача ваъдагӣ намебудам, боз ду соати дигар, то нимаи шаб дар хонаҳои он касоне, ки ошҳашонро дер меҳӯранд, даромада мувофиқи насибаи худ навола мебардоштам.

– Шумо дар хонаи худатон ҳам ҳеҷ ош меҳӯред? – ман пурсидам.

– Ҳаргиз! Модом ки дар хонаи дӯстон ошу нони тайёр хаст, чаро дар хона дегу дуд кунонда ва пулери, ки ба сад машаққат меёбам, харҷ карда ош пазонда хӯрам? «Қон хонаи мардум, на ғами обу на ғами ҳезум!» гуфтаанд касони хирадманд, – гуфт Қоришкамба ва монанди он касе, ки дар гуфтор аз вай аз ғайри қасд хатое сарбарзада бошад, оҳангашро якбора дигар карда илова намуд: – Не,

дурӯғ шуд, соле ду бор дар хонаи худ ҳам ош мехӯрам.

– Ман бовар намекунам, – гуфт бойбача, – ман ҳеҷ бовар намекунам, ки шумо пул харҷ карда дар хонаатон ош пазонда хӯред!

– Пул харҷ карда ош пазонда намехӯрам... – Қоришкамба охири калимаи «намехӯрам»-ро мад кашида гуфт ва эзоҳ дод, – занонам соле ду бор – дар моҳҳои муҳарраму раҷаб аз пули худ ош пухта қорихоро даъват карда ба арвоҳи падарашон хатми Қуръон мекунонанд. Азбаски мо фарзанду дастёр надорем, ошро ба пеши қорихо худам бароварда, ҳамроҳи онҳо мехӯрам.

– Худатон, ки қорӣ ҳастед, чаро хатми Қуръони занонатонро худатон карда пули онҳоро намегиред ва чаро роҳ медиҳед, ки он пул аз хонаи шумо баромада ба кисаи бегонаҳо даромада равад? – бойбача пурсид.

– Ман ҳазор бор ин корро кардан мехостам, аммо занони мӯйдарози ақлкӯтоҳ қабул намекунанд, «шумо Худоро ҳам фиреб медиҳед, Қуръон нахонда пули моро мегиред» мегӯянд, – гуфт Қоришкамба ва илова намуд, – лекин ман ҳам барои ба кисаи худ даровардани як қисми он пулҳо роҳ ёфтам.

– Чӣ навъ? – ман пурсидам.

– Одатан занонам дар хатми Қуръон се нафар қорӣ даъват мекунонанд ва барои ҳар як кадоми онҳо дар як коғаз ҳафт танга печонда ба ман медиҳанд, ки ба қорихо бароварда диҳам. Ман дар роҳрав аз ҳар кадоми он коғазпечҳо дутангагӣ гирифта ба кисаи худ андохта боз он коғазҳоро монанди аввалӣ печонда бароварда ба қорихо медиҳам, дар натиҷа ҳар кадоми он қорихо ба панҷ танга соҳиб шаванд, ман ба шаш танга соҳиб мешавам.

– «Шаш тангаро аз ҳаққи қорихо медуздам» гӯед! – гуфт бойбача.

– Чаро ин кор дуздӣ мешудааст? – гуфт Қоришкамба қадре шӯрида, – агар он қорихо Қуръон хонда пул гирифта бошанд, ман ҳам аз онҳо бештар ва хубтар Қуръон

хонда ба арвохи падарарӯсонам бахшида пул гирифтаам. Ин кори хуби маро занони аҳмақам надонанд ҳам, Худо медонад.

– Суханро дароз карда таъсири сарморо паст намуда наметавонед, Қориамак! – гуфт бойбача, – агар аз пул умед дошта бошед, базудӣ як хокандоз оташи навшукуфта биёред, ки поям ях баст, дастам ҳам карахт шуд, акнун тоқати ништастан ҳам надораму пул шумурдан ҳам.

– Ҷоеро нишон мегиред, ки агар тиратон ба он ҷо расад, ҷони кас мебарояд! – гӯён Қориешкамба аз ҷояш бархост ва ба миёнаҷойи хона рафта он ҷоро пойкӯбӣ кардан гирифт ва илова кард: – агар оташ набарорам, бо пул надодан тарсондан аз ҳамин гуна нишонағарихои шумо аст.

Дақиқае нагузашта овози пойи ба сари зина баромадани касе шунида шуд. Қориешкамба ба он кас:

– Аз сандалии хонаи дарун як хокандоз оташ барор! – гӯён овоз дод.

Баъд аз дақиқае дар сари зина як хокандоз пайдо шуд. Қориешкамба рафта хокандозро овард, ки дар вай аз оташ зиёдтар хокистар буд ва ӯ он хокандозро ба оташхонаи сандалӣ гузошт.

– Ҷаро оташро дар сандалӣ нарехта бо хокандоз гузоштед? – ман аз Қориешкамба пурсидам.

– Ин ҳикмат дорад!

– Ҷӣ ҳикмат дорад? – боз пурсидам.

– Баъд мефаҳмед.

Мо пойҳоямонро ба даруни сандалӣ дароз кардем.

Он оташ чандон гармӣ надошта бошад ҳам, ях ва барфҳои масҳиҳои моро об кардан гирифт.

– Сандалиатон пештар яхдон бошад, акнун яхобдон шуд! – гуфтам ман.

– Зарар надорад, аз хонаи ман, ба ҷойи ба дилатон оби сард задан, яхоб зада меравед, ки ин ҳам сабаби хотирчамъии шумо, ҳам боиси осудагии ман мешавад, –

гуфта Қоришкамба зимнан маълум кард, ки ханӯз ӯ дар ҳаққи ман бадгумон аст.

– Зудтар дафтаратонро бароред! Ҳисобиатонро баробар карда барвақтар баргардем, ки дар ин хона одам дер монад, ях баста мемирад, – гуфт ҳамроҳи ман.

Қоришкамба аз чояш хеста бойбачаро барои берун баромадан имо карда, худ аз хона баромад ва бойбача ҳам ба ман як чашмак зада аз дунболи ӯ берун рафт. Баъд аз он ки ҳардуи онҳо дар берун қадре гӯшаки карда бо ҳам паст-паст гап заданд, Қорӣ аз зина фурумада рафт ва бойбача хандакунон ба хона даромад.

– Чӣ кори махфӣ будааст? – ман аз бойбача пурсидам.

– Ҳеч кор не, одати судхӯрон ҳамин аст, – гуфт бойбача ва эзоҳ дод, – ӯ мегӯяд, ки «ман шабона аз шумо пулро гирифта дар пеши як одами бегона дар хонаам намонам. Ман рафта касеро гирифта меорам, ки ба ӯ дилам пур мешавад ва эътимод дорам, баъд аз он аз шумо пул мегирам ва ба дафтар менависам. Баъд аз он ҳамроҳи он одам пулро бардошта бо ҳамроҳии шумоён ба кӯча мебароем, шумо ба ҷойи худ меравед ва ман бо он одам пулро бурда ба ҷое, ки худ медонам, мегузорам. То ин ки рафиқи шумо гумон накунад, ки ман шабона дар хонаам пул мемондаам.

Ман бо шунидани ин суҳанҳо аввал аз Қорӣ саҳт ранчида бошам ҳам, зуд ранчишам бартараф шуд, чунки ба ин дараҷа расидани шубҳа ва бадгумонии одам аз ҷумлаи бемориҳои девонагӣ аст, гуфта дар дили худ қарор додам. Албатта, аз девона ранчидан дуруст нест, ҳатто ба ҳоли вай раҳмам омад, ки он бечора то охири умраш дар натиҷаи ин беморӣ азоб хоҳад кашид...

Ман дар ин гуна фикру хаёлҳо будам, Қоришкамба бозгашта омада аз зина ба болохона баромад. Аммо ӯ танҳо буд.

– Магар одамотонро наёфтед? – гӯён бойбача ба ӯ

суол дод.

– Ханӯз ба он одам нарафтаам, як кори зарур ба ёдам омад, ки аз роҳ баргашта омадам, – гуфт Қоришкамба ба мо наздик расида омада ва «кори зарураш»-ро эзоҳ кард: – шумо ҳарду якдигарро ва овози якдигарро мешиносед ва ҳозир ғайри суҳбат карда нишастан кори дигар ҳам надоред, барои ин кор лампа сӯхтан ҳочат нест, исроф аст. Харчи барзиёд аст. Бинобар ин, ман лампаро хомӯш карда, бурда ба сари зина мемонам ва дар вақти омаданам боз аз лампаи занон даргиронда оварда, дар рӯшноияш ҳисобро баробар мекунем. Дуруст аст?

Пеш аз он ки мо ба ин суолаш ҷавоб диҳем, лампаро аз пеши мо бардошта гирифта бурд ва ба сари зина вайро хомӯш карда монда, аз дарвозааш баромада рафт.

* * *

– Модом ки «мо якдигарро ва овози якдигарро мешинохта бошем ва барои суҳбат карда нишастанамон рӯшнотӣ зарур набудааст», биё, бо ҳам гуфтугузор карда нишинем, – гуфтам ман ба бойбача ва илова карда пурсидам: – Ту, ки падари савдогар дорӣ ва ман медонам, ки тамоми нақду насяи падарат дар дасти ту аст, пас чаро ту ба қарз муҳтоҷ шудӣ? Ин масъала дар пеши ман монанди муаммо сарбастааст, агар ин муамморо кушода медодӣ, ман хеле хурсанд мешудам ва дилгирие, ки аз суҳбати ин мумсики дарунсиёҳ дар ман пайдо шуд, бартараф мегардид.

– Модом ки дили ман ба шумо пур шуда ҳамроҳи худ гирифта оварда сирри қарздории худро ба шумо кушода додам, аз кушодани сабаби қарздориам ҳам ҳеҷ ибҳо ва мулоҳизае надорам, – гуфт бойбача ва сабаби қарздориашро шарҳ дод, – чунонки медонед, ман бо падарам дар як дукон менишинам ва азбаски падарам бесавод аст, чунонки худ гуфтед, ҳама нақду насяҳояш дар дасти ман аст. Ман гоҳе ба тақозои ҷавонӣ панҷсад ё ҳазор тангаро аз пули аз фурушмомада гирифта ба комҷӯйиҳои худ сарф мекунам. Гоҳе мешавад, ки баъд аз ин гуна харчи ман ба

бонк ё ба савдогарони калоне, ки мо аз онҳо мол мегирем, пул додан даркор мешавад. Дар ин гуна мавридҳо барои нафаҳмондани камомади дуқон ба падарам он маблағро аз ҷое қарз гирифта ҷойи он камоматро пур карда мемонам ва ҳамин тарз шуда ман ба қарз муҳтоҷ мешавам. Баъд аз он аз савдои ҳаррӯза кам-кам бозёфт карда маблағи қарзу ғойдаи вайро таҳия намуда ба қарзхоҳ мебардозам.

– Дуруст аст, ки ҳамаи инҳо дар зиндагонии бойбачаҳо шуданист, – гуфтам ман, – модом ки ба қарз муҳтоҷ шудӣ, чаро аз ҳамин ҳайвони дуқо қарз мегири? Чаро аз ягон ҳинду ё аз ягон судхӯри дигар қарз намегири?

– Аввал ин ки ҳамаи судхӯрон хоҳ ҳинду бошанд, хоҳ мусулмон бо ҳамин атвору кирдор ҳастанд, ки дар Қоришкамба дидед! Дувум ин ки аз ҷойи дигар қарз кунам, бими кушода шудани сиррам дар пеши падарам ҳаст. Қоришкамба бошад, дар бобати қарздихӣ ва пулгирӣ сар медихад, ки сир намедихад. Бинобар ин, аз ин «ҳайвони дуқо» қарз мегирам...

* * *

Бо шумида шудани овози пойи касе, ки аз зина боло мебаромад, сухани бойбача бурида шуд. Оянда Қоришкамба буд, ки лампа ба даст меомад ва дар паси ӯ як каси дигар буд. Қорӣ лампаро оварда бар рӯи сандалӣ гузошт, мо дар рӯшноӣ одамеро, ки Қорӣ ҳамроҳи худ оварда буд, шинохтем: ин саройбони саройи «Кафказ» буд, ки дар вай кантураи «Кафказ – Меркурий» ном ширкати нақлиётҳои Русия ҷой гирифта буд.

Қоришкамба баъд аз лампаро оварда ба рӯи сандалӣ ниҳодан рафта аз хонаи дарун дафтараширо овард ва ба бойбача ҳисобашонро баробар карда, пули нақдро Қорӣ қабул намуд ва санади қарздорию бойбача гирифта дарронда дар кесааш гузошт. Мо барои рафтан аз ҷой бархостем.

– Андак сабр кунед! Ҳамроҳ мебароем, – гуфт Қори-

ишкамба. Ў лампаро ба дасти саройбон дода, дафтарро ба дасти худ гирифт ва бо дасти дигараш аз сандалӣ хокандозеро, ки дар аввали омадани мо бо оташ гузошта буд, бардошта баровард. Дар хокандоз осори оташ наменамуд ва ба ҷойи оташ хокистар буд.

– Ин хокистарро чӣ мекунад? – Ман аз Қорӣ пурсидам.

– Ин тамоман хокистар не, ҳанӯз оташ дорад. Агар бо хокандоз нагузошта дар даруни сандалӣ мерехтам, албатта, то ҳол тамоман хокистар мешуд. Акнун бояд ҳикмати оташро дар сандалӣ бо хокандоз ниҳоданамро фаҳмида бошед, – гуфт Қорӣ ва барои ҷавоби пурсиши ман илова намуд, – ин хокистари оташолудро дар сандалии хонаи дарун меандозам ва то рӯз пойҳоямро бар рӯи вай дошта гарм карда меҳобам.

Мо аз зина ба роҳрав фурумада, аз он ҷо ба кӯча баромадем. Қоришкамба занонашро ҷеғ зада қуфл карда мондани дарвозаро ба онҳо таъин намуд ва ба касе накушоданашонро ҷудоғона таъкид карда, аз дарвоза баромада, бо мо ба роҳ даромад.

Аз сари растаи кафшу масҳифурӯшӣ мо аз ҳам ҷудо шудем: Қорӣ бо саройбон аз тақи долони раста рахсипор шуданд ва мо аз пеши кӯли обгурези гузари Кемухтгарон гузашта, ба тарафи манзили худ рафтем. Ҳанӯз барф меборид, барфи кӯча то бучулаки пойи одам мерасид. Сардии ҳаво баланд шуда буд.

Х

Акнун, ки ба муносибати воқеаи Қоришкамба дар бораи ошнои деринаам – бойбача қадре суҳан ба миён омад, лозим шуд, бар болои аҳволи ӯ васеътар истам.

Ошноии ин бо ман аз марҳум Муҳаммадсиддиқи Ҳайратӣ³³ шоир, ки яке аз дӯстони наздики ман буд, ба ман мерос монда буд. Бойбача ҷавони бад набуд, ба мо барин муллобачаҳои пойлучи сахрой монанди бойбачагони дигари Бухоро калонгирӣ ва бадҳавой намекард,

улфат ва рафтуояш ҳам бо мо буд, аз ҷамъияти бойбачагон канора гирифта буд.

Падари ин бойбача боз як симои дигар буд. Ў бесавод буд, лекин бесаводии худро аз ҳама, ҳатто аз ман ҳам, ки бо писараш ошноӣ наздик будам, пинҳон медошт. Бисёр воқеъ шудааст, ки ман аз раста аз пеши дукони ӯ гузарони роҳ мешудам. Дар ҳамон вақт агар писараш, ки саводноқ буд, дар дукон набошад ва хате ҳам аз ҷое омада бошад, маро ҷеғ мезад:

– Марҳамат кунед, як пиёла ҷой хӯред!

Ман ба сари дукони ӯ менишастам.

Ӯ он хатро бароварда ба дастам медод. Ман хатро аз назарам гузаронида:

– Хонда диҳам? – гуфта мепурсидам.

– Не, ҳама ҷояшро хондан лозим нест, худам хондам, лекин баъзе ҷойҳояшро дуруст бароварда натавонистам, чашмам пирӣ кард, ҳамон ҷойҳояшро нишон медиҳам, ба ман фаҳмонда диҳед, мешавад.

Ӯ бо нишон додани «баъзе ҷойҳои» хат сар мекард: як сатрро аз поёнтари хат, ки одатан дар он ҷоҳо муддао менавиштанд ва ба болояш қалам кашида ҳам мемонданд, нишон медод. Ман меҳондам. Агар аз он ҷо муддао дуруст равшан нашавад:

– Андак аз болотар хонед! – мегуфт.

Ин муддаоро, ки фаҳмид, боз як ҷойи дигари ба болояш қалам кашидашудаи хатро нишон дода меҳонд...

Ба ҳамин тариқ ӯ гоҳе аз поён, гоҳе аз боло нишон дода тамоми хатро ғайр аз чанд сатри аввали хат, ки одатан дар он ҷо дуову салом менавиштанд, нишон дода меҳонд.

Ӯ муллотарош буд. Дар вақтҳои, ки дасташ аз савдо ҳолӣ бошад, баъзе муллоҳоро ба сари дуконаш ҷеғ зада, баъзе масъалаҳои диниро, ки нӯғирӯмоӣ* карда гирифта

*Масъалаҳои нӯғирӯмоӣ – дар истилоҳи мадрасаҳои Бухоро масъалаҳои буданд, ки касе онҳоро даҳанақӣ ёд карда гирад ва дар ҳар ҷо

буд, ба миён меандохт ва бо онҳо мунозира мекард.

Баъзе вақт ба пеши ман ҳам ҳамин гуна масъалахоро монда маро ба мунозира кашидан меҳост. Аммо ман «вақт надорам» ё «ҳавсала надорам» гӯён гузашта мерафтам.

Ӯ бо ин ҷавоби ман табассуми истехзокоронае карда истода:

– «Шайхро хунар нест, хонақоҳ танг аст» – гӯён ба ман таъна мезад ва баъд аз он ба насиҳат медаромад:

– Шумо, домулло, ба «Ҷузъиёт»^{*} ғарқ шуда рафта аз корҳои зарурӣ дур мондед. Шумо ба шеърҳои ва ба шеърҳои бисёр машғул нашавед. Кадом шоир бой шудааст, ки шумо шавед? – меғуфт.

Ӯ шайхтарош ва тақвофурӯш³⁴ буд ва зӯр мезад, ки ҳар корашро мувофиқи шариат карда адо намояд. Ба ҳаллоҷо пойи чапро пеш партофта даромадан, ба масҷид ва ба хонаҳои дигар пойи ростро аввал партофтан корҳои буданд, ки ӯ инҳоро ҳеҷ тарк намекард ва ба дигарон ҳам таълим медод.

Писарашро ҳам саҳғирӣ мекард, ки ҳама вақт мувофиқи шариат ҳаракат кунад, ҳатто ўро аз чилимкашӣ, ки дар Бухоро қариб умумӣ буд, манъ мекард.

Аммо писараш аз ӯ пинҳонӣ на танҳо чилим мекашид, ҳатто шароб ҳам менӯшид, ки ин кор он вақтҳо дар Бухоро саҳт мамнуъ буд.

Ӯ дар ҳарчи рӯзгораш хеле сарфакорӣ мекард ва ҳамаи хароҷотро аз дасти худ меғузaronид. Писарашро саҳт манъ карда буд, ки на дар хона ва на дар кӯча як пули сиёҳ ҳам харҷ накунад.

Писараш соле ду бор бо ризои падараш меҳмондорӣ рӯйирост мекард, яке аз инҳо дар беруни шаҳр – дар

дастмояи мунозира созад.

* «Ҷузъиёт» – дар истилоҳи мадрасаҳои Бухоро шеър ва адабиётро «ҷузъиёт» меномиданд ва касеро, ки ба адабиёт шуғл дошта бошад, «ҷузъиётчӣ» меғуфтанд. Баъзе муллотароҳо ҳам аз забони мадраса гирифта шоиронро «ҷузъиётчӣ» меғуфтанд.

боғаш, дигарӣ ҳам дар беруни шаҳр, дар вақти сайри Гули Сурх, дар сари мазори Баҳоуддин³³ барпо мешуд.

Меҳмононе, ки дар ин зиёфатҳо бо ризои бой хабар карда мешуданд, аз панҷ ё шаш нафар зиёд набуданд, ба инҳо ду писари хурди бой ва як хизматгораш ҳам зам мешуданд. Аммо бойбача пинҳонӣ ҳамаи ошноҳояшро хабар мекард.

Бой дар рӯзи зиёфат мувофиқи он касоне, ки шумораи онҳоро медонист, аз хона бадаста биринҷу равған ва нони хонагӣ медод. Гӯшт, сабзию пиёзро ҳам аз бозор худаш харида медод. Барои саворӣ аробаи кӯтаки³⁴ худро ба асп мебандонд. Ду писари хурдашро дар гӯшае бурда гӯшашонро тофта таъин мекард, ки агар бародарашон ҳар кори пинҳонӣ ё харчи барзиёд, ки кунад, омада ба вай хабар диҳанд.

Дар ин гуна зиёфатҳо ман ҳам яке аз он меҳмонони рӯйирист будам. Хӯрокворихоро дар хӯрчин андохта, аробаи кӯтакро савор шуда, ба роҳ мебаромадем.

Ҳамин ки аз шаҳр баромадем, бойбача аробаи кӯтакро дар гӯшае аз роҳ бозмедошт ва аз бародарони хурдтаракаш мепурсид:

– Фойтун савор шуданро меҷӯед?

– Меҷӯем, меҷӯем!

– Ба ҳамин шарт фойтун мебиёрам, ки ҳеҷ корро ба падарам хабар надихед, ҳарчанд пурсанд ҳам чизе намегӯед.

– Наમેгӯем, намегӯем!

Бойбача ба биржа рафта ду фойтуни нави дуаспаи аспонаш бардами зангӯладорро меовард. Мо ба он фойтунҳо савор шуда раҳсипор мегардидем. Аммо ба аробаи кӯтак, ба ҷойи мо, ба болои хӯроквории аз ҳавлӣ овардашуда хӯрокворихои гуногуни дигар, ки бойбача аз таги дарвоза меҳарид, бор карда мешуданд.

Вақте ки ба зиёфатгоҳ расидем, аз дунбол меҳмонони пинҳонӣ ҳам ба фойтунҳо савор шуда расида мерафтанд.

Албатта, пули кири он фойтунхоро ҳам бойбача меод...

Аммо бой дар дили худ «ба зиёфатҳое, ки писарам як соли дароз хӯрда омадааст, ба ин гуна осонӣ ва бо харчи кам ҷавоб гардондам» гӯён хурсандӣ мекард.

* * *

Чиллаи зимистон буд, сармои саҳт ҳукмронӣ мекард. Дар Бухоро, ки одатан камбориш аст, як ҳафта боз – аз шаби ба ҳавлии Қоришкамба рафтамон боз - монугир барф меборид.

Мардуми Бухоро ҳавлиҳои танги худро, ки гӯё ҳама ҷояш бом аст, рӯзе ду-се бор рӯфта барфаширо ба кӯчаҳо мебартофтанд. Кӯчаҳои танги шаҳр аз барфи ҳавлиҳо ҷунон пур шуда буданд, ки қариб ба бомҳо мерасиданд. Ҳар кас барфи пеши ҳавлии худро бо бел ва каланд ҷоҳча-вор кофта, дар он ҷо зина сохта ба кӯча мебаромад.

Ман, ки либосам он қадар гарм набуд, дар рӯзи охи-рини ҳафтаи дарси мадрасаҳои Бухоро, ки сешанбе буд, ба дарс нарафтам, дари ҳучраро баста хобидам...

Соатҳои даҳи рӯз дари ҳучраам кӯфта шуд. Кушода дидам, ки бой будааст. Ман бисёр тааҷҷуб кардам, зеро ӯ ба ҳучраи ман ҳеч наомада буд. Аз саросемагӣ ба ҷои ин ки «марҳамат кунед» гӯям:

– Ҳа, чӣ хизмат? – гуфта сар додам.

– Як сари қадам ба ҳавлии ман биёед, – гуфт ӯ.

– Хуб, – гуфтаму бо ҳамроҳии ӯ ба роҳ даромадам.

Бой дар роҳ ҷизе нагуфт. Ман ҳам суҳане надоштам, ки ба ӯ гӯям. Хомӯшона роҳ мерафтем. Аз вазоҳати бой маълум мешуд, ки дар сараш рӯзи хеле саҳте афтадааст...

Мо ба ҳавлии ӯ даромадем. Меҳмонхонаашро кушод. Ман дар сандалӣ нишаста, пойҳоямро ба оташ тофтам.

Бой ба хонаи дарунаш рафта барои ман ҷою нон оварда ба болои сандалӣ гузошт. Худаш ҳам дар як кодоқ нишаст. Мо ба ҷойнӯшӣ даромадем.

Ҳоло ҳам бой чизе намегуфт ва дар ҳавлии берунаш ғайр аз ҳудаш каси дигар ҳам набуд.

Оқибат ман аз дам ништастан танг шуда:

– Писаратон дар кучо? – гӯён пурсидам.

– Дар дукон, – гуфт дар ҷавоб ва илова кард: – Ман, ки ин ҷо омадам, дар дукон ништастани ӯ лозим аст. Ду-конро рӯзона баста монда намешавад.

– Шумо чаро дар вақти гармии бозор дуконро партофта ба хона омадед?

– Ба шумо як кор доштам...

Ман дар андеша афтадам, ки ба ман чӣ кор дошта бошад? То ҳол ӯ маро барои коре ҷеғ назада буд. Як кори хатхононӣ дошт, ки вай ҳам гоҳо дар раста ва дар набудани писараш мешуд. Магар аз бечохарчиҳои писараш хабар ёфтааст ва аҳволи ӯро аз ман, ки ошноӣ наздики ӯ ҳастам, меурсад... Агар аз ин хусус урсад, чӣ ҷавоб хоҳам дод? Агар аҳволи писарашро ба ростӣ гӯям, ба ошноӣ хиёнат мешавад, агар пинҳон дорам, дурӯғ мешавад...

Ман дар ин гуна андешаҳо ғарқ шуда пурсидам:

– Ба ман чӣ кор доред?

– Як кор дорам, намедонам мекунад ё не?

– Агар аз дастам ояд, мекунам.

– Ин кор танҳо аз дасти шумо меояд.

– Хуб, марҳамат кунед, коратонро гӯед.

– Кори ман ин аст, ки шумо як сари қадам ба деҳаи Розмози тумани Вобканд рафта меоед.

– Аз шаҳр то Розмоз аз ҳучраи ман то ҳавлии шумо нест, ки одам як сари қадам рафта ояд. Он ҷо аз шаҳр чор санг³⁵ дурӣ дорад. Ба он ҷо рафта омадан, хусусан дар ин ҳаво, осон нест.

– Пиёда намеравед... – гуфт ӯ мад кашида, – ман ба шумо аспӣ худамро зин карда медиҳам.

– Либосам тунук ва барфу боронгузар аст, чакман ё ин ки ҷомаи боронӣ надорам.

– Ман ба шумо чакмани босмаи худро медиҳам, ки аз

вай на хунук мегузарад ва на барфу борон, – гуфт бой ва як сония хомӯш монда, ба андеша фурӯ рафт. Магар фикр мекард, ки мабодо ман чакманро тамоман аз они худам-шуда напиндорам, бинобар ин илова кард:

– Ман чакманамро тамоман ба шумо медодам, лекин худам чакмани дигар надорам. Ба ҳар ҳол хизмати шуморо муфт намеравонам, ё чой ё пули чойро медиҳам.

– Агар ман ин хизмати шуморо адо кунам, на аз ба-рои музд, балки барои ошноии чандинсолаи писаратон мекунам. Вагарна оқил дар ин гуна ҳаво барои музд худро дар тахлука намеандозад.

– Офарин, домулло! – гуфт бой бо хурсандӣ.

– Ман шунида будам, ки ғичдувониҳо³⁶ дар роҳи ошноӣ худро ба куштан ҳам медиҳанд. Дар ҳақиқат рост будааст...

Бой аз чойи бисёр нозуки ман гирифта буд. Ман он вақтҳо як ғичдувонии бисёр аҳмақ будам, як корро дар роҳи ошноӣ накардан ё карда натавонистани як ғичдувони-ро барои ҳамаи ғичдувониҳо ор медонистам. Ман он вақтҳо чунин ҳис мекардам, ки агар ман ин корро накунам, гӯё ҳамаи ғичдувониҳо ба ман мегуфта бошанд, ки «ту як кӯчароҳи андак душвори ошноиро нарафтӣ, номи ғичдувониҳоро паст кардӣ ва обрӯи ҳамаи моро дар пеши шахриён резондӣ, туф бар ту!».

– Хуб, ин як кӯчароҳи ошноӣ аст, ҳар чӣ шавад, ме-равам, – гуфтам ман бо қатъият.

Бой чун дид, ки сухани охиринаш ба ман хуб таъсир кард, маро боз аҳмақтар кардан хоста гуфт:

– Абдунабӣ ном як хизматгори нотарси кадрдон доштам, медонед, ки ӯ бемор шуда ба хонааш рафт ва мурд. Писарам он дилу гурдари надорад, ки дар айёми зимистон, дар вақтҳое ки ҳамаи ёбонҳо холианд, ба чор санг роҳ рафта омада тавонад. Хусусан ба тарафҳои Розмоз, ки бештарини онҳо авлоди Файзиавлиёнд,* на танҳо

* Файзиавлиё аз яккадуздони машҳури Розмоз буда, хонаи бойҳо ва

писари ман, ҳеч кадоми аз шахриён ҳам дар ин вақти сол ба он чоҳо рафта наметавонад, агар равад ҳам, камаш асп ва либосашро мегиронад. Бинобар ин, ман шуморо захира додан хостам, ки як ғичдувонии бисёр нотарсед.

– Зарар надорад, авлоди Файзиавлиё он тараф истад, ҳуди Файзиавлиё зинда шуда аз пеши роҳам барояд ҳам, ман «калло балло» гуфта метавонам! – гуфтам бо ғурури ғичдувонигӣ ва илова намудам. – Кай меравам?

– Ҳамин рӯз, ҳамин соат.

– Рӯз бевақт шуд. То тайёр шуда баромадан соат як мешавад, то шаб чор соат вақт мемонад, дар ин муддат, дар ин ҳаво ва ин роҳи вазнинро тай карда ба он чо рафта расидан мумкин нест.

– Душвории ин кор ҳам дар ин аст, ки ҳамин рӯз рафта ба он чо расидан даркор аст. Фардо аз он чо ду одамо ҳамроҳи худ гирифта меоред. Онҳо ба ман рӯзи панҷшанбе пагоҳонӣ дар вақти чой даркоранд. Агар ин мақсад дар вақти муайяне, ки гуфтам, ба даст надарояд, аз ҳеч ба даст надаромадан фарқ надорад.

– Хуб, ҳар чӣ бодо бод, аспро зин кунед, – гуфтам ман бо ғурури аввалӣ.

Вай ба зин кардани асп рафт. Ман дар ҳаёли худ роҳи пурбарфу яхи чорсангиро, ки сию ду километр мешавад, тасаввур мекардам...

Бой аспро зин карда, бозгашта омада ба ман:

– Марҳамат кунед, асп тайёр шуд! – гуфт.

– Охир, ман он чо ба пеши кӣ меравам ва кихоро гирифта меорам? – гуфтам бо тааҷҷуб.

– Дар воқеъ ман аз саросемагӣ ин ҷойи корро фаромӯш кардам, – гуфт бой кисабағалашро кофта истода ва аз он чо як хатти лифофанокро бароварда ба ман дода давом намуд:

– Дар деҳаи Розмоз арбоб Ҳотам ном як одами

пулҳои аз андоз ғуншудаи амлокдорҳои амиро ба танҳои медузид. Уро амир Музаффар ба даст дароварда аз манори Бухоро партофта кушта буд.

баобрӯй ҳаст. Рост ба ҳавлии ӯ меравед, ин хатро бо нимча чой, ки онро дар хӯрчин андохтаам, ба ӯ медихед.

Ӯ он одамонеро, ки ба ман даркоранд, ёфта ба шумо ҳамроҳ мекунад. Шумо гирифта овардан мегиред. Ман хатти бойро ба кисабағали худ монда, чакмани ӯро пӯшида, аз меҳмонхона баромадам. Бой хӯрчинро, ки дар як лингаш як нимча чой буд, бар рӯи зин партофт, аспро кушода ба сараш лачом зад, нӯхтаи аспро дар линги холии хӯрчин андохт. Аспро етак карда аз дарвоза ба кӯча баровард.

Ман дар сари кӯча ба асп савор шуда, аз дасти бой камчинро гирифтам. Бой аз бағалаш як нони хонагӣ бароварда ба ман дода:

– Дар роҳ нон гирифта баромадан хосияти бисёре дорад, бо шарофати нон раванда аз хатарҳо эмин мемонад, – гуфт ва ба қибла нигоҳ карда дастанахро ба ҳаво бардошта, – Худо ба шумо роҳи сафед диҳад! – гӯён дуо кард ва дастанахро бар рӯ кашид.

Ман нонро дар бағалам андохта ба роҳ даромадам...

* * *

Аз кӯчаҳои танги Бухоро, аз болои тӯдаҳои қаторкӯхмонанди барфҳо савора гузаштан душвор буд. Бинобар ин ман ба зудӣ худро дар роҳи калони аробагузари дарвозаи Мазор³⁷ гирифтам. Ҳарчанд чап ҳам бошад, бо он роҳ рафта аз дарвозаи Мазор аз шаҳр баромадам ва баъд аз он тағ-тағи қалъа рафта, аз пеши майдони Машқи сарбоз³⁸ гузашта ба паҳлуи дарвозаи Самарқанд расидам ва аз он ҷо ба роҳи калони Бухоро – Ғичдувон даромадам...

Ин роҳ хеле васеъ буд, дар ин роҳ тӯдаҳои барф набуданд, лекин ба ҷойи онҳо сар то сари роҳро, гӯё ки асфалтфарш карда бошанд, яхи саҳти сиёҳчаранг фаро гирифта буд. Барфи бисёр бо суми аспу хари равандагон ва бо чархи оҳандори аробаҳо молиш хӯрда фарши «асфалтӣ» шуда буд. Дар ин роҳ асп ҳар қадаме, ки мемонд, пояш

лағжида мерафт, ки шикамаш қариб ба замин мерасид...

Ду тарафи роҳ – майдонҳои кишт, кӯлҳои обпарто, заҳкашҳо, ҷӯйҳо, чарҳо ва ҳамаи пастию баландиҳо бо барф пур шуда ҳамвор гашта буданд, ба ҳар тараф, ки нигоҳ кунед, барфи дурахшони сафед чашматонро мебурд.

Ҷӯйҳои сарироҳӣ ҳам дамида баромада, бо пулҳо ва роҳҳо ҳамрӯй шуда буданд. Баъзан обҳои ҷӯйҳо бар рӯи яхҳои роҳҳо шорида рафта, ях баста, «асфалт»-и роҳро дукабата карда буданд.

Дарахтони бед, гучум ва тут ҳам монанди зардолуҳои дар баҳорон шукуфта, шукуфазореро ба назаратон ҷилва мекунониданд. Хайфо, ки аз тарси хароб шудани чашм ин «шукуфазор»-ро бо серӣ тамошо кардан мумкин набуд.

Дар саҳро ҳеҷ ҷонзоде наменамуд, танҳо зоғҳои ало гурӯҳ-гурӯҳ шуда барфбозӣ карда мегаштанд, чунонки мурғҳои хонагӣ хокбозӣ кунанд, онҳо бо сари синаашон ба барф хобида, бо панҷаҳошон барфҳоро ба зерӣ болҳошон пош медоданд ва ба тариқе ки мурғобиҳо сари худро ба об фурӯ медиҳанд, инҳо ҳам сари худро ба барф меғўтонданд. Агар ихтиёри луғат ва ном сохтан ба дасти ман мебуд, ман зоғҳои алоро «мурғи барфӣ» меномидам. Хомӯшии ин саҳрои мурдаи пурбарфро ҳам танҳо қарқари ҳамин зоғҳо ҳалалдор мекард. Дар деҳаҳо ҳам ҳеҷ кас наменамуд. Танҳо бар болои бомҳои аз барф сапсафед дудҳои сиёҳи ғализи саргин, ҳазон ва хошок гардиш мекарданд, ки танҳо ҳаминҳо аломати ҳаёт буданд, танҳо ҳаминҳо буданд, ки ваҳшати деҳаҳои ҳолӣ ва хомӯшро камтар мегардониданд...

Дар вақти ба Галаосиё расидани ман, ки аз Бухоро як фарсах масофат дорад, аср шуда, ба фурӯ рафтани офтоб як соат монда буд. Ман аз бими дар торикии шаб дар ин роҳи пурдаҳшат ва саҳрои пурваҳшат мондан саросема шуда, аспро қамчин мезадам. Аммо вайро ҳеҷ маҷоли қадам задан намонда буд. Аз гӯш, гардану поҳояш

монанди чилчӯби нишаллопазон кафк мепарид, аз тамоми баданаш монанди доши³⁹ пиллакашон бухор мебаромад. Ёлу думаш бошанд, монанди мӯйи пӯпакдори духтарони он замон аз ҷа шавшулак баста буданд.

Акнун бими он буд, ки дар ҳар қадам задани асп ман аз болои он, монанди тарбузи бар рӯйи зин ниҳодашуда, муаллақзанон парида равам...

Вақте ки ман аз Галаосиё гузашта ба тарафи Ялангӣ рахсипор гардидам, аз дур бар болои роҳ гурӯҳҳои зоғон намуданд, ки онҳо гоҳо мепариданд ва гоҳо менишастанд. Аз онҳо болотар дар ҳаво якчанд мурғони лошахӯр ҳам менамуданд, ки онҳо бол назада гардишкунон чашмашонро бар рӯйи замин дӯхта буданд.

Асп хӯсидан гирифт, аммо бо зарби қамчини ман маҷбур буд, ки қадам пеш монад...

Ба гурӯҳи зоғон наздик расидам. Дар канори роҳ асперо пӯст канда партофта буданд. Маълум мешуд, ки он аспи бечора аз саҳтии роҳ ё бекуватии ҳудаш ҷон додааст, ё ин ки ғалтида гарданаши шикастааст. Соҳибаш пӯсти онро канда гирифта, гӯшташро ба мурдорхӯрон «садақа» гӯён монда рафтааст.

Дар пеши лошаи асп се-чор сағ ҳам буд. Сағҳо ба якдигар ғур-ғуркунон гӯшт меканданд ва меҳӯрданд. Гоҳо аз гурусначашмӣ, уввосзанон ба сару рӯйи якдигарашон ҷангол ва дандон мезаданд ва боз гӯштхӯрии худро давом медоданд. Зоғҳо аз ҳар тараф омада, ба қадри қувваташон насиба мегирифтанд, аммо ҳамин ки сағҳо ба тарафи онҳо ҷашм ало карда аккос мезаданд, ба парвоз кардан маҷбур мешуданд. Мурғони лошахӯр бошанд, бо он баландпарвозии худ аз сағҳо метарсиданд, ба лоша наздик омада наметавонистанд, аммо умедашонро канда дур ҳам намерафтанд.

Ман аз он ҷо гузашта, ба роҳи худ давом намудам. Шаб омад, торикии он рӯйи ҷаҳонро фуру гирифт. Акнун роҳи «асфалтии» сиёҳчаро дидан мумкин набуд. Аммо ду

тарафи роҳ бо тобиши барфи якмол сафедча менамуд. Акнун асп бисёр бо эҳтиёт қадам мегузошт, пеш аз ҳар қадам задан ба зери пояш теғ кашида нигоҳ карда, ду-се сония фаҳ-фаҳкунон меистод...

* * *

Дар ҳамин вақт ба ман як фикр илҳом шуд: «ба тарафи дасти чап ба киштзорҳо бароям, он ҷоҳоро барфҳое пӯшондаанд, ки ҳаргиз қадам нахӯрдаанд ва лағжонак нашудаанд, қадам партофтани асп дар он ҷоҳо осон аст. Агар дар миёна баъзе ҷӯйҳо, захкашҳо, кӯлмакҳо бошанд ҳам, зарар надоранд. Он гуна ҷоҳо бояд саҳт ях баста бошанд. Яҳи баъзе ҷойҳо шиканад ҳам, тарсе нест, аз он гуна ҷоҳо асп худро ба осонӣ хоҳад берун кашид».

Дарҳол ин фикрро ба амал овардам ва ба тарафи дасти чап аз роҳ баромадам. Дар ҳақиқат ҳам ин роҳи бераҳа бисёр соз омад. Асп, чунонки дар роҳи ҳамвори хушки хокӣ қадам мезада бошад, озодона роҳ мерафт, аз ҷӯйҳо ва захкашҳо на ин ки қадам партофта, балки ҷаҳида мегузашт...

Чизе, ки маро ташвиш медод, танҳо ин буд, ки ин бераҳа маро ба мақсад мерасонда бошад ё аз роҳи калон дур афтода аз ягон тарафи дигар сар мебароварда бошам?

Бо ин андеша дар атроф чашм меандохтам, ба ғайр аз саҳрои пурбарф чизе наменаамуд, аз деҳот ва ободонӣ асаре набуд...

Баъд аз ягон соат роҳ рафтан, аз тарафи дасти рост ба дурии тахминан ҳазор қадам дуди сиёҳи шарораолуде намудор гардид, ки ба ҳаво печида мебаромад.

Ман донистам, ки ба рӯ ба рӯи сари бозори Ялангӣ расидаам, ин дуд, албатта, аз танӯри нонвойхонаи он сари бозор ё аз гулхани рӯйхавлигии ягон сарои он ҷо баромада истодааст.

Дилам ором гирифт, ки ман аз роҳи калон бисёр дур нарафта будаам ва рост ба тарафи шимол нигоҳ карда

аспро рондан гирифтам...

Баъд аз ягон соати дигар роҳ рафтан аз пешам кишт-зори фароҳе баромад, ки кулӯхшудгор* карда шуда буд. Кулӯхҳои ин шудгор чунон калон-калон буданд, ки аз тағи барфи ҳамон қадар ғафс ҳам пасту баландии замин намудор мегардид...

Ман ба сари ин шудгор расида аспро бо роҳи рост аз миёнаҳои шудгор ба тарафи шимол нигоҳ карда рондан хостам. Аммо асп рамид, якраҳагӣ ва инодкорӣ кард ва пойи худро пеш нагузошт. Қамчин задам, ба вай таъсир нанамуд ва ҳар боре, ки қамчин мезадам, сари худро ба пеш ҳам карда фаххос зада меистод, аммо пеш намерафт.

Ман қамчинро ба дасти чап гирифтам, ба ҳамгашти тарафи чапи шикаму ронаш, ки аз он пеш он чояш ҳеҷ шатта надидааст, ду-се зарба шинондам.

Ба қони асп расид, дар ҳолате ки фах-фахкунон тум-шуқи худро ба замин бурда буд, ба пеш қадам монд, ду пойи пеши асп ба шудгор, чунонки ба лой фуру мерафта бошад, ғӯтид, аммо бисёр дарун нарафт. Асп боз ба он ҷо ором истодани шуд, лекин ман ҳам боз ба тарафи чапаш қамчин задам. Асп ночор ду қадами дигар пеш рафт, аммо ҳамин ки қадами савумро бардошта пеш гузошт, чор пойи вай ҳам ба шудгор фуру рафт ва аз ҷойи фурурафтаи пойҳояш балаққосзанон об баромада ба намади зин расид ва об бар рӯи шудгор ҳам равон гардид.

Ман он вақт фаҳмидам, ки ба чӣ фалокат афтодаам, он замини шудгор набуда, балки дарёи Зарафшони яхбаста будааст.

Одатан обҳои калони равон дар сармоҳои сахт, на аз тарафи боло ва на аз ҳар ҷо-ҳар ҷо, балки аз поён ях баста меоянд. Ях бастани обҳои калони равон ба ин тариқа аст, ки шӯшаҳои ях аз боло бо омади об омада поён рафта, ба

* Кулӯхшудгор – шудгорест, ки тиркашро ба сӯроҳи нӯги амоч андохта, оғардхоро васеътар гирифта заминро чуқур меронанд, ки аз замин кулӯхҳои калон-калон меҳезад. Ин муқобили майдашудгор аст.

чое банд мешаванд, ба болои ин боз шӯшаҳои дигар омада зам мешаванд. Шӯшаҳо дар вақти ба якдигар часпидан рост хеста мечаспанд, ки рӯи онҳо монанди сангҳои нота-рошидаи қатор чидашуда ноҳамвор мешавад ва монанди яхи ҳавз ва кӯлҳо ҳамвор ва шаффоф намешавад.

Ҳамин намуди зоҳирии кулӯхмонанд аст, ки шабона чашми маро дар хато андохтааст ва ман дарёи Зарафшони яхбастаро замини шудгоршуда гумон карда бар рӯи вай бе ибто асп рондаам.

Вақте ки асп то шикам фуру рафт ва об ба намади зин баромад, ман фаҳмидам, ки ба Зарафшон даромадаам, дарҳол худро аз рӯи зин ба рӯи ях гирифтам ва хӯрчинро ҳам аз болои асп гирифта ба канор ҳаво додам. Барои эҳтиёт кардан аз ин, ки мабодо ях шикаста худам дар яхбурча фуру наравам, бо як дастам узангуро маҳкам доштам. Агар яхи зерӣ поям мешикаст, ман ба воситаи узангу ба асп андармон шуда аз ғарқ шудан раҳой меёфтам.

То чое, ки тасмаи узангу мерсид, худро пас кашидам. Дидам, ки яхи зерӣ поям маҳкам аст ва тасмаи узангу ҳам дигар намерасад, онро сар додам. Аммо узангу аз дастам чудо намешуд ва дастам ба узангуи биринҷӣ ях баста часпида монда будааст.

Дар ҳамин вақт асп як ҷавлон заду узангу аз дастам чудо шуд. Лекин дастам, чунонки ба ҷойи сӯхтаи он намак пошида бошанд, тиззосанон сӯзиш мекард.

Албатта, дар он вақт ба сӯзиши даст диққат карда истодан мумкин набуд ва ба зудию чолокӣ худро ба канор кашидан даркор буд. Ҳамин тавр кардам ва ба канори дарё баромадам.

Аммо асп ҳанӯз дар даруни яхбурча буд, он бо як ҷавлони дигар поҳои пеши худро ба тарафи рафти об гардонд, яхи он ҷо ҳам шикаст ва асп ҳам фурутар рафт.

Асп баъд аз он ки кадре ором истода ба худ қувват гун кард, боз як ҷавлон зада поҳои пеши худро ба тарафи канор гардонд. Ба ҳамин тариқа бо ҷавлонҳои яккадар-

миён ва дам гирифта, дам гирифта асп ҳам худро ба канор баровард ва баъд аз он ки худро як бор сахт афшонд, сар ҳам карда истод.

Асп, чунонки ўро вараҷаи сахт гирифта бошад, барги бедвор меларзид ва дар ларзишҳояш ёлу думи аз ҷававшула бастааш шилдирозсанон садо мебароварданд.

Ман ҳам то зону тар шуда будам, либосу масхоям ҷава баста буданд. Маро ҳам монанди асп «вараҷа» гирифта буд.

Ман фикр кардам, ки бояд ба сари пули Меҳтарқосим наздик бошам. Бинобар ин хӯрчинро ба болои асп партофтам, ҳалқаи ҷилави тар шуда ҷавабасти аспро аз рӯи остини ҷамакман ба банди дастам андохтам ва пиёда аспро етак карда, аз канори дарё ба тарафи дасти рост, ба сӯи шарқ нигоҳ карда роҳро пеш гирифтам.

Дар таҳмин хато накарда будам, баъд аз даҳпонздаҳ дақиқа роҳ рафтаман сиёҳҳои иморатҳои бозори сари пули Меҳтарқосим намудор шуданд ва баъд аз ҷанд дақиқаи дигар ман дар расти болопӯшидаи он ҷо будам.

* * *

Як дуқони самоворхонаро кӯфтам. Самоворчи бедор шуда дарро кушода дид, ки асп дорам. Одамашро ҳам бедор кард, ки аз дасти ман он ҳайвонро гирифта ба сарой дарорад...

Ман ба даруни дуқон ҷойгир шудам ва аспам ба саисхона. Самоворчи либосҳои тар шуда ҷавабасти маро дида сандалиро бардошт ва дар оташхонаи он оташ даргиронда гулхан кард. Либосҳоямро аз танам ҷашида ба тор паҳн намуд ва ба пуштам як ҷома партофта кафшу махсоямро ҳам аз поям ҷашида дар наздикии гулхан гузошт, аммо поҳоямро, ки тамом ҷава баста буданд, рухсат надод, ки ба оташ наздик кунам ва кӯрпаеро, ки то омадани ман ба рӯи сандали гарм шуда истода будааст, ба пойҳои ман печонид. Худам сари синаамро бар рӯ ба рӯи

шуълаи оташ рост нигоҳ дошта ба лаби гулхан нишастам...

Баъд аз қадре ором гирифтани пай бурдам, ки дастам ханӯз сӯзиш карда истодааст ва ба пеши рӯшноии гулхан бурда дидам, ки як қабат пӯшташ ба узангу часпида канда будааст.

Самоворчӣ хонаҳои тортанакро, ки дар он дукон хеле бисёр буданд, чидо оварда ба рӯи чароҳат монд ва бо рӯмолчаам аз рӯяш баст.

– То пагоҳ, «ту дидӣ, ман надидам» шуда дуруст мешавад, – гуфт. Дар ҳақиқат ҳам ин чароҳат бисёр дер нақашид ва дар панҷ рӯз пӯсти нав давонд.

Ман баъд аз саришта карда гирифтани худ ҳикояти ба Зарафшон ғалтиданамо ба самоворчӣ нақл кардам.

– Ин тавр бошад, аспро ҳам гарм кардан даркор будааст, – гуфт ӯ ва ба одамаш фармуд, ки дар саисхона оташ даргиронда аспро гарм ва асбобашро хушконад...

Чойчӯши лаби гулхан чӯшид. Самоворчӣ чой дам кард. Ман нонеро, ки бой ба ман «барои нигоҳдорӣ аз хатарҳо» дода буд, шикастам...

Баъд аз нону чой хӯрдан, чунонки беруни баданам аз оташ гарм шуда буд, даруни баданам ҳам гарм шуд. Бо рухсати самоворчӣ поҳоямро аз кӯрпа бароварда ёзондам. Оташ ҳам сӯхта шуда, даруни гулхан аз лаҳчаҳои оташи аноргулмонанд пур шуда буд.

Самоворчӣ сандалиро ба чояш гузошта ба рӯяш кӯрпаро паҳн кард. Ман поҳоямро ба сандалӣ дароз карда якрӯя ёзидам.

Бедор шудам, ки рӯз сафед шуда омадааст. Аспро зин фармудам. Аммо пуле надоштам, ки ба самоворчӣ диҳам. Ночор чоеро, ки бой барои Арбоб дода буд, аз хӯрчин баровардам ва як қисмашро ба самоворчӣ бо миннатдории бисёре додам.

– Миннатдорӣ даркор нест. Вазифаи мо роҳнишинон барои дар роҳ афтодамондагон ва сармоғирифтагон хиз-

мат кардан аст, – гуфт ва бо лабони нимханда илова кард: – Аз шумо чӣ пинҳон кунам, гоҳо мешавад, ки «шерба-чаҳо» шикорҳои калонро гирифта меоранд, аз онҳо калла-почааш ба мо мемонад. Музди хизматҳои худоиамон ҳам, ки ба шумо барин касон мекунем, аз он мебарояд.

Самоворчӣ бо ин сухани худ ба дуздон ишора мекард...

Ман ба роҳ даромадам, баъд аз гузаштанам аз пули Меҳтарқосим бо роҳи дасти рост, ки аз болои Розмоз ме-равад, раҳсипор гардидам.

Ин роҳ он қадар бад набуд, ях бастагӣ бошад ҳам охурчаҳои чархи ароба ҳам дошт, ки дар он ҷоҳо асп налагжида қадам мегузошт...

* * *

Ман дар соатҳои даҳи пагоҳӣ ба Розмоз расидам, аз сари кӯча ҳавлии арбоб Ҳотамро пурсидам. Ҳавлии калон-nero, ки дарвозаи шутур ва аробадаро дошт, нишонам доданд.

Ба он ҳавлӣ даромада, аз хизматгор Арбобро пурси-дам, ӯ маро ба меҳмонхона бурда дароварда:

– Арбоб ана дар ҳамин хонаанд, – гуфт.

– Дар пешгоҳи меҳмонхона, дар кодоки сандалӣ як шахси сафедчарӯйи доғи нағзакдор нишаста буд; ин шахс риши калони мошубиринҷ дошт, ки панҷоҳ-панҷоҳу панҷсола будани ӯро тахмин кардан мумкин буд.

Каллаи калонаш бо қомати баланд ва танаи паҳлу-дори ғафсаш муносиб афтода буд. Аммо качии чашми ча-паш ин ҳама хусни қиёфаи ӯро барбод меод. Аз фарбеҳии бадан ва баромадагӣҳои паси сараш тахмин кардан мум-кин буд, ки бояд худро ҳамеша бо қазӣ ва гӯштҳои бӯрдоқӣ тарбия карда бошад.

Аз болои ҷомаҳои серпахтаи қабат ба қабат, ки аз рӯйи онҳо миёнашро бо фӯта баста буд, як чакмани моҳути осмониранг пӯшида менишаст. Дар сараш як сал-

лаи калони тибити сафед буд, ки фаши дарози он ба сари синааш фуруд омада меистод.

Дар кодоки поёни сандалӣ ду мӯйсафед менишас-танд, ки қиёфаи ҳар дуяшон аз якдигар кам фарқ дошт: рӯйҳои сурхчаи борики дароз, чашмони бемижгони обрав, ришҳои бузии сап-сафед, мӯйлабҳои тамоман тарошида-шуда аз сифатҳои муштараки ин ду кас буданд. Фақат фарқе, ки дар миёни онҳо менамуд, ин буд, ки яке бинипу-чук, дигаре камонбинӣ буд.

Соли ин ду нафар ҳам тахминан 65-70 менамуд, ба-данашон мувофиқи рӯяшон борик ва либосашон муво-фиқи танашон химчаву танг буда, аз таҳ чомаҳои маллаи пахтадор, аз рӯй чомаҳои абра-остари миёншикоф пӯшида буданд. Саллаҳошон калону суф ва фашҳошон партоф-тагӣ буд.

Дар пеши мӯйсафеди бинипучук чойник буд, ки ӯ ба дигарон чой кашида медод.

Ман рафта, мувофиқи одат, аввал бо одами пешгоҳнишин вохӯрдӣ кардам, дувум бо бинипучук, савум бо камонбинӣ.

Дар вақти вохӯрдӣ одами пешгоҳнишин нимхез шуд, аммо он ду мӯйсафед кифтҳошонро начунбонда даста-шонро дароз карданд.

Ман ҳам ба чой нишон додан ва «гузаред, гузаред» гуфтани онҳо нигарон нашуда аз пешгоҳнишин поёнтар ва аз он ду мӯйсафед болотар дар кодоки миёна, ки холӣ буд, нишастам ва дастамро бардошта мувофиқи одат фо-тиҳа хондам.

– Пурсидан айб нест, меҳмон аз кучоянд ва аз кучо пурсем? – гӯён одами пешгоҳнишин гап сар кард.

– Аз Бухоро, – гуфтам дар ҷавоб ва ба пурсиши дувум роҳ надода хатро аз бағалам баровардам.

Аммо намедонистам, ки кадоми инҳо арбоб Ҳотам аст. Аз рӯи одат соҳибхона дар пеши меҳмонҳо, хусусан, ки он меҳмонҳо мӯйсафед бошанд, бояд дар пешгоҳ

нанишинад. Ба ин далел дар назди ман арбоб Ҳотам набудани одами пешгоҳнишин собит буд. Аммо аз ду мӯйсафеди поённишин намедонистам, ки кадомашон соҳибхона бошад. Азбаски аз рӯйи одат соҳибхона хизмат мекард, гумон кардам, ки мӯйсафеди бинипучуқи чойкаш арбоб Ҳотам аст ва хатро:

– ... Бой салом гуфтанд, – гӯён ба тарафи вай дароз кардам.

Пучук аз дастам хатро нагирифта:

– Ман бо... бой ошноӣ надорам, ҳатто номи он касро ҳам нашунидаам, аҷаб нест, ки шумо иштибоҳ карда бошед? – гуфт.

– Магар шумо арбоб Ҳотам нестед?

Мӯйсафеди пучук ба одами пешгоҳнишин нигоҳ карда хандид ва пешгоҳнишин:

– Арбоб Ҳотам манам. «Агар соҳибхона дар пешгоҳ нишинад, арзонӣ мешавад» мегӯянд, бинобар ин ман аз меҳмонон боло нишастам, – гӯён ӯ ҳам хандид.

Ман хатро ба тарафи одами пешгоҳнишин дароз кардам. Ӯ хатро аз дастам гирифта лифофаашро кушод ва:

– Хонда метавонед? – гуфта ба ман нигоҳ кард.

– Бинам, шояд хонда тавонам, – ман ҷавоб додам.

Арбоб хатро кушода ба ман дод.

Ман хатро гирифта хондам. Бой дар хаташ баъд аз дуою саломи муқаррарӣ «ду нафар шоҳиди бурро ёфта фиристонед ва ҳаққи хизмати онҳоро дар он ҷо муайян карда ба ман нависед» гуфта навишта буд ва дар охири хаташ «барги сабз» гӯён нимча чой фиристоданаширо хабар дода, аз доранда талаб намуда гирифтани онро таъкид карда ва дар оянда боз хизмат карданаширо ваъда дода хаташро бо ҷумлаи «ассалому алайкум, аддой... бой» таъмом карда буд.

Ман баъд аз хондани хат ба даҳлези меҳмонхона рафта аз хӯрчин чойро оварда ба пеши Арбоб мондам ва

ба Зарафшон фуру рафтанамо накл карда, ба самоворчи додани як қисми чойро ба вай часпондам.

– Зарар надорад, – гуфт Арбоб, – аз ҳаво омада будааст, боз як қисмаш ба ҳаво рафтааст.

Арбоб мӯйсафедонро имо карда ҳамроҳи худ ба рӯи суфа баровард. Хизматгоришро ҷеғ зада, ба вай дастархон ва чой фармуд ва илова намуд, ки қазӣ ҳам барорад. Худаш баъд аз бо мӯйсафедон қадре пичир-пичир кардан бозгашта бо онҳо ба меҳмонхона даромад.

Хизматгор чой, дастархон ва як табақ қазии яхниро бо корд оварда ба рӯи сандали ниҳод. Арбоб қазиро пора кард. Мо ба нону қазихӯри даромадем...

– Шумо, албатта, имшаб ба мо меҳмон мешавед, – гуфт Арбоб ба ман.

Ман ҳамин шаб ба шаҳр даромаданам лозим буданро гуфта аз шабхобӣ узр овардам.

– Ин тавр бошад, ба асп хӯрок додан даркор аст, – гуфт ва хизматгоришро ҷеғ зада фармуд, ки лачоми аспро бароварда ба вай беда партояд.

– Дар қишлоқи мо одами хатнок нест. Ба домуллоимом чанд бор хат нависонда ба чанд чой фиристодам, ҳеҷ кас хонда натавонистааст, – гуфт Арбоб.

– Хат ҳам ба доди Худо нигоҳ мекунад, – гуфт бинипучук, – одам бо хондан, бо мулло шудан дарҳол хатнок шудан намегирифтааст.

– Саводнокӣ ҳам ҳамин тавр аст, – гуфт мӯйсафеди биникамон. – Агар Худо надихад, одам бо хондан саводнок шудан намегирифтааст. Ҳамин домуллоимомӣ мо хондаанд, мулло шудаанд, ҳатто ба Розмоз барин чой домуллоимом ҳам шудаанд, лекин ханӯз ҳам хатро дуруст хонда наметавонанд. Ман гоҳ хатҳои ибро ва васиқахоро нишон медиҳам, дуруст бароварда дода наметавонанд, забонашон гирифта мемонад.

– Худатон хат навишта метавонед? – гуфта Арбоб аз ман пурсид.

– Кам-кам.

– Бисёр хуб, ин тавр бошад, аз номи ман ба бой як хат нависед-чӣ?

– Мешавад.

– Қалам доред?

– Не, надорам.

Арбоб хизматгорашро чеғ зада фармуд, ки рафта аз домуллоимом қаламу қоғаз биёрад...

Хизматгор баъд аз ду дақиқа дасти холӣ омад.

– Домуллоимом набудаанд, ба сари осиеи Дӯстбой барои хондани як бемор рафта будаанд, – гуфт.

– Хуб, хат чӣ даркор? Гапҳои маро ба бой забонӣ худатон меғӯед, – гуфт Арбоб.

Аммо мӯйсафеди биникамон қабул накард:

– Хат шавад, беҳтар аст, ҳуччат мешавад, – гуфт.

– Ин тавр бошад, қаламу қоғаз ёбед! – гуфт Арбоб ба биникамон.

– Қалам меёбам, аммо қоғазро намедонам меёбам ё не? – гуфт он мӯйсафед.

– Қалам ёбед, мешавад, – гуфтам ман ба ӯ – ба қоғазӣ чой навиштан мегирам.

– Барака ёбед, – гӯён мӯйсафеди биникамон баромада рафт.

Баъд аз фурсате як қалами кариндоши⁴¹ саршикастарео гирифта овард.

– Аз кучо ёфтед? – гуфта пурсид Арбоб бо хурсандӣ.

– Аз усто Рӯзии дуредгар гирифтам. Як бор дар дасти вай ҳамин қаламро рӯзҳои иморати Наврӯзбой дида будам, ки бо ин ҷӯбхоро хат мекашид.

– Хайрият, ки то ҳол гум накарда будааст, – гуфт бинипучук.

Мӯйсафеди камонбинӣ қаламро ба дасти ман дод, ман нӯги вайро бо корде, ки бо он қазиро пора карда буданд, тарошида соз кардам.

Арбоб Ҳотам чойро ба рӯймолчааш холӣ карда,

қоғазашро ба ман дод. Ман қоғаз ва қаламро тайёр карда дар аввали хат «Баъд аз салом маълум карда мешавад, ки...»-ро навишта ба Арбоб нигоҳ карда:

– Чӣ нависам? – гуфта пурсидам.

– Нависед, ки дуои бепоёни муштоқона ва саломи бешумори ғоибона аз ин фақири ҳақири пуртаксир, ман ки арбоб Ҳотам ҳастам...

– Ман инҳоро навиштам, – гӯён сухани ӯро буридам, – шумо муддаотонро гӯед, мешавад.

Арбоб ва ду мӯйсафед гарданхошонро дароз карда ба ҳарфҳое, ки ман ба қоғаз навишта будам, нигоҳ карданд.

– Ман бисёр гап гуфтам, навиштаи шумо бисёр камку? – гуфт Арбоб бо оҳанги нобоварона.

– Ман гапи бисёрро ба хатти кам меғунҷонам – гуфтам.

Мӯйсафеди бинипучуқ аз гӯша, бе он ки ба ман нишон диҳад, ангушташро ба тарафи ман чунбонда ишораи таҳсин кард. Албатта, ман ҳам худро ба нофаҳмӣ задам.

– Ин тавр бошад, нависед, ки – гӯён Арбоб ба имло кардан даромад, – ду шоҳиди ҳунарманди забардастро ёфта фиристодем, номи яктаашон Холиқшон, худашон ба эшони Шояхсии калони марҳум мурид шудаанд, яктаашон Розикҳалифа ном доранд, ин кас бо Ибодулломахдуми авлоди Халифа Ҳусайн халифаанд ва ба дасташон хатти иршод ҳам доранд. Баъд аз он гӯед, ки ҳар кадоми инҳоро қарор кардем, ки агар шумо корро баред, ба ҳар кадомашон панҷохтангагӣ медиҳед; боз гӯед, ки агар бой диҳед, ба ҳар кадомашон биступанҷтангагӣ медиҳед; боз гӯед, ки харочоти роҳ ва харочоти шаҳрашонро ҳам медиҳед; боз гӯед, ки ҳар пагоҳ қаймоқҷойи серкаймоқ ва ҳар шаб оши палави серравған карда медиҳед, ба аспҳосшон ему беда медиҳед. Боз гӯед, ки ассалому алайкум; боз гӯед, ки аддоӣ фақири ҳақир арбоб Ҳотами розмозӣ...

Албатта, ман хатро ба тартибе, ки Арбоб гуфт, на-

навиштам, муддаои ўро кӯтоҳ карда, ба ду-се сатр ғунҷондам ва коғазро чоркат карда ба бағалам андохтаму аз Арбоб:

– Хуб, – Холиқэшон ва Розикҳалифаатон дар кучоянд, ки мо зудтар ба роҳ бароем? – гуфта пурсидам.

Арбоб Ҳотам мӯйсафеди бинипучуқро нишон дода:

– Ин кас Холиқэшонанд, – ва мӯйсафеди биникамонро нишон дода, – ва ин кас Розикҳалифаанд, – гуфт.

* * *

Холиқэшон ва Розикҳалифа аспҳошонро зин карда савор шуда ба дари ҳавлии арбоб Ҳотам омаданд. Ман ҳам аз меҳмонхона баромада ба асп савор шудам ва ҳар се нафар роҳи шаҳри Бухороро пеш гирифтем. Офтоб ҳамон вақт ба қиём рост шуда буд, ки соати 12-ро нишон медод...

Аспони ҳамроҳони ман назар ба аспи ман лоғартар буданд, аммо онҳо бар рӯи ях аз аспи ман хубтар ва ҷолоктар мегаштанд. Ман сабаби инро аз ҳамроҳон пурсидам.

– Наъли аспони мо нав, аспи шумо бенаъл аст ё ин ки наълаш куҳна, – гуфт Розикҳалифа.

– Аспи шумо бенаъл будааст, – гуфт ба ман Холиқэшон, ки аз паси мо меомад ва зери суми аспи маро дар вақти қадам монданаш медид...

Мо ба сари пули Мехтар қосим расидем, аз ин ҷо роҳи бади «асфалтӣ» сар мешуд. Ман таҷрибаи дирӯзаамро, ки қариб бо марғи худам ва ҳалокати асп ба даст даромада буд, ба ҳамроҳонам гуфтам. Ин таҷриба ба онҳо ҳам мақбул афтод. Мо аз бироҳа раҳсипор шудем...

Вақте ки мо ба Галаосиё расидем, офтоб ба фуру рафтани наздик шуда буд, агар то хуфтани дарвозаи шаҳр нарасем, маҷбур мешудем, ки дар беруни шаҳр, дар ягон самоворхона бихобем. Дар роҳ шитоб кардан даркор буд. Аммо аспи ман ҳеҷ шитоб намекард. Хусусан баъди гу-

заштан аз Галаосиё мо маҷбур будем, ки бо роҳи «асфалтӣ» биравем, зеро атрофи роҳи байни Галаосиё ва шаҳр серчӯю чар, серзаҳкашу сериморат буда, барои роҳ рафтан аз болои барф киштзори ҳамворе набуд. Аммо аспӣ ман ба роҳ рафтан аз болои «асфалт» ҳеҷ тан наметод. Бо зӯри қамчин, вақте ки маҷбур мешуд як қадам партояд, чор пояш ба чор тараф лағжида мерафтанд.

Ночор Холиқшон аз аспаш фурумада маро ба он савор кард ва худаш аспӣ маро пеш андохта пиёда ба роҳ даромад. Ба ҳамин тариқа, мо баробари азони хуфтан ба дарвозаи шаҳр расида пеш аз баста шудани он худро ба дарун гирифтем...

Ман «матӯҳои» аз Розмоз овардаамро бо аспӣ бе-наъл ва хатти Арбоб бурда ба бой супурдам ва чакманаширо ҳам, ки доманаш ба об тар шуда, бо оташ хушкида тахтаи дарахти гучум барин шах шуда монда буд, аз танам кашида ба ӯ додам ва бо вучуди хоҳишҳои саҳти бой, бе он ки ошашро хӯрам ва дар сандалиаш гарм шавам, ба ҳучраи худ баргаштам...

Ман бо вучуди он ҳама мондагӣ ва бедорхобӣ шаби дароз хобида натавонистам: дар бораи шоҳидҳо, дар бораи «агар корро буред, панҷоҳтангагӣ медиҳед, агар бой диҳед, бисту панҷтангагӣ медиҳед» гуфта ба бой хат навиштани Арбоб ва дар бораи он кори сарбаста фикр мекардам...

* * *

Рӯзона соатҳои нӯх аз ҷой хестам, баъд аз ҷой нӯшидан ба раста баромадам. Ҳанӯз фикри ман ба шоҳидҳо ва маънии хатти арбоб Ҳотам банд буд. Ман ин муамморо танҳо ба воситаи бойбача ҳал карда метавонистам, бинобар ин рост ба дукони ӯ рафтам. Ҳарчи ӯ бе падараш танҳо нишаста будааст.

Ман ба пеши дукони ӯ нишастам, ҳикояти сафари худро гуфта мазмуни хатти падарашро, ки ба арбоб Ҳотам фиристода буд ва ҷавоби Арбобро ба падараш ва фи-

ристодани Арбоб ду касро бо унвони «шоҳид» ба ӯ нақл намуда аз вай маънии ин воқеаро пурсидам.

Бойбача баъд аз қадре андешида истодан:

– Аз шумо ҳеҷ сирро пинҳон намедорам ва дилам ҳам пур аст, ки шумо ин сирро ба ҳеҷ кас нахоҳед гуфт, – гӯён ба гап даромада давом намуд, – падарам дар ҳаққи Абдунабӣ, ки хизматгори деринаамон буд, бисёр ноинсофӣ карда истодааст. Абдунабӣ даҳ сол ба мо хизмат кард. Аз падарам ғайр аз хӯрок ва пӯшок чизи дигареро надидааст. Дуруст аст, ки ман гоҳо ба ӯ чор-панҷ танга аз дукон меодам, аммо инро падарам намедонист...

Бойбача баъд аз нӯшидани чойи пиёлае, ки дар пешаш буд, ба ман як пиёла чой кашида дода боз суҳанашро давом кунонид:

– Абдунабӣ вақте ки бемор шуд, падарам ӯро нафронид. Ӯ ночор ба саҳро – ба хонаи бародаронаш, ки деҳқонони камбағаланд, рафт ва дар он ҷо дер нахобида мурд. Баъд аз мурдани ӯ падарам ба бародарони ӯ даъво кард, ки «ман ба вай пештарақ аз бемор шуданаш чорсола ҳаққи хизматашро пешакӣ – ду ҳазор танга дода будам, ӯ ба бадали ин пул ҳеҷ хизмате накарда бемор шуда рафт. Акнун, ки ӯ мурд ва шумо ҳам, ки вориси ӯ ҳастед, бояд қарзи ӯро бидихед...»

– Онҳо, ки деҳқонони камбағал бошанд, ин пул аз қучои онҳо рӯёнида гирифта мешавад? – гӯён пурсида суҳани бойбачаро буридам.

– Гап дар болои ба гардани онҳо бор кардани ин пул ва қарздор кардани онҳо меравад, – гуфт бойбача, – вақте ки онҳо қарздор шуданд, рӯёндани он пул ба падарам осон аст. Онҳо мардикорӣ мекунанд, ҳаммолӣ мекунанд, ҳар чӣ ёбанд, нахӯрда, напӯшида ба фоидаи он пул ба падарам дода мегарданд, яъне то охири умрашон ғуломи падарам шуда мемонанд.

– Хуб, ин маблағи тухматиरो падарат ба гардани онҳо чӣ гуна бор мекунад?

– Инак ҳамин «шоҳидҳо» барои исбот кардани ҳамон даъво ва ҳамон маблағи тухматӣ чег зада шудаанд, – гуфт бойбача ва давом кард: – рӯзи сешанбе пагоҳонӣ як мурофия⁴² карданд. Қозӣ аз падарам хуччат ё ин ки шоҳид пурсидааст. Падарам ваъда додааст, ки рӯзи панҷшанбе шоҳиди худро тайёр хоҳад кард ва ҳозир барои мурофия рафтанд.

– Хуб, ин одамоне, ки шоҳид шуда омадаанд, Абдунабӣ он тараф истад, худӣ падаратро ҳам намешиносанд, дар ин ҳол инҳо чӣ гуна гувоҳӣ медиҳанд?

– Ман ҳам яқин дорам, ки падарам инҳоро аз ин пеш надидааст. Лекин дишаб, баъд аз ош, падарам маро аз меҳмонхона баровард ва бо онҳо суҳбати пинҳонӣ кушод. Ман аз пушти дар гӯш додам, ҳамин қадарашро фаҳмидам, ки падарам ба онҳо гап ёд меод, аммо чиҳо ёд доданахро надонистам.

– Чиҳо ёд доданахро ман рафта мефаҳмам, – гӯён ман аз дари дукони ӯ хестам ва рост ба қозихона рафтам...

* * *

Дар қозихона мурофиячиёни бисёр менишастанд. Дар як гӯша бой ҳам бо «шоҳидони» худ ва ҷавобгарони ӯ – бародарони Абдунабӣ бо оқсақоли деҳаи худ ҷойгир шуда буданд...

Бисёр дер накашид, ки мулозими⁴³ қозикалон ба пеши бой омада:

– Марҳамат кунед, навбати мурофия аз шумост! – гуфт.

Бой бо «шоҳидонаш» пеш-пеш, аз дунбол ҷавобгарон ва оқсақоли деҳаашон бар рӯи суфаи баланди айвони қозихона баромаданд.

Қозикалон дар даруни меҳмонхоначаи худ дар пеши дари боло менишаст. Ӯ рӯи борики мурғӣ, риши тунук ва ками бузӣ, чашмони танги бемижғони милксурхи май-

мунӣ, гӯшҳои дарози ба пеш хамхӯрдаистодаи харгӯшӣ ва бинии дарознӯги ҳамаи кабкӣ дошт.

Дар беруни дар, бар рӯи суфа, дар зери айвон як бӯрӣ паҳн буд. Даъвогар ва ҷавобгарон ба рӯи он бӯрӣ паҳлу ба паҳлуи якдигар дузону нишастанд. Қозикалон баъд аз он ки ҷашмони тангаширо боз ҳам тангтар карда даъвогар ва ҷавобгаронро як-як аз назар гузаронид, аз мулозими худ, ки ба пеши дар рост меистод:

– Чӣ шуд? – гуфта пурсид.

– Бой шохидхошонро оварданд, – гуфт мулозим таъзимкунон ва маҳзари даъвои шаръиро,⁴⁴ ки дар дасташ буд, ба дасти қозикалон дод.

Қозикалон баъди аз назар гузаронидани маҳзар ба бой нигоҳ карда:

– Шумо ду ҳазор тангаро ба кӣ дода будед? – гуфта пурсид.

– Ба Абдунабӣ ном бародари инҳо, – гӯён ба ҷавобгарон бо дасти худ ишора кард ва давом намуд: – ӯ мурдааст ва инҳо бародарони зоида ва меросхӯри ӯ ҳастанд.

– Шумоҳо иқроред ё мункир? – гӯён аз ҷавобгарон пурсид қозикалон дар ҳолате ки ҷашмони танги худро ба онҳо дӯхта меистод.

– Мо аз мурданамон хабар дорем, аммо аз ин қор хабар надорем!– гӯён яке аз ҷавобгарон, ки аз дигараш қалонсолтар менамуд, ба суҳан даромад, – мо ҳамин қадарро медонем, ки бародарамон Абдунабӣ ба ин қас даҳ сол бемузд хизмат кард, вақте ки бемор шуд...

Қозикалон лабҳояшро бо забонаш лесида-лесида бо овози даҳшатнок:

– Суҳанро дароз накун, – гуфт, – ту иқрорӣ ё мункир?

– Мункир, тақсир, – боз ҳамон ҷавобгари қалонсол ҷавоб дод.

Қозикалон ба ҷавобгари дувум ҳам ҳамин суолро дода ҳамин ҷавобро гирифт ва баъд аз он ба даъвогар нигоҳ карда:

– Шумо санад доред ё шоҳид? – гӯён пурсид.

– Шоҳид дорам, тақсир! – бой ҷавоб дод.

Баъд аз он қозикалон ба мулозими худ нигоҳ карда маҳзарро ба дасти ӯ дода гуфт:

– Берун бароварда бин, агар ислоҳ шаванд, баробар кун, агар наshawанд, биёр, мувофиқи шаръи шариф ҳукм карда мешавад.

Мулозим ба қозикалон таъзим карду маҳзарро аз дасти ӯ гирифта:

– Хуш, тақсир! – гуфт ва мурофиачиёро ба хестан ишорат кард.

Баъд аз он ки ҳамагӣ аз суфаи баланди айвондор поин фурумаданд, мулозим ба мурофиачиён нигоҳ карда:

– Ҷанҷол то рӯзи сешанбе мавқуф монд, ба шумо ду рӯзи дигар муҳлат дода мешавад. Агар якдигаратонро ёфта оштӣ шаведон, хатти ибро⁴⁵ мекунем, вагарна боз рӯзи сешанбе ба ҳузури ҷаноби шариатпаноҳ⁴⁶ медароем. Ҳозир пули харочоти маро диҳедон!

Бой ба мулозим панҷ танга бароварда дод.

– Ин кам аст, гуфт мулозим, – имрӯз, пагоҳ ва рӯзи шанбе, – се рӯз мешавад ва ҳар рӯз панҷтангагӣ понздаҳ танга доданатон даркор аст.

– Аз онҳо ҳам мегиред, – гуфт бой, – хуб, суҳанатон нашиканад, – гӯён боз як тангаи дигар бароварда дод.

– Акнун навбати шумоён аст, – гӯён мулозим ба ҷавобгарон нигоҳ кард.

Оқсақоли деҳа аз тарафи ҷавобгарон ҳамёнашро кушод. Ҷавобгари калон ба ӯ наздик шуда:

– Аз тарафи мо панҷ танга диҳед, мешавад, – гуфт.

– Чаро? – гуфт оқсақол тааҷҷубкунон. – Шумо, магар таомули мамлакатро намедонед? То яктарафа шудани ҷанҷол харочотро ҳар кадоми даъвогарон ва ҷавобгарон баробар мекашанд. Вақте ки ҷанҷол тамом шуд, ба гардани кӣ афтодани хароҷот ба ҳукми ҷаноби шариатпаноҳ⁴⁶ нигоҳ мекунад, – гӯён ӯ аз ҳамёнаш дувоздаҳ танга баро-

варда ба мулозим дод.

– Оқсақолро хурсанд кунетон, – гуфт мулозим ба ҷавобгарон нигоҳ карда.

– Шумо хурсанд шавед, мешавад, мо якдигарро меёбем, – гуфт оқсақол ва бо ҳамин ҳама пароканда шуда рафтанд...

Ман хеле афсӯс меҳӯрдам, ки ин чанҷол имрӯз якта-рафа нашуд, то ки натиҷаашро фаҳмам. «Дар рӯзи шанбе, ки рӯзи дарси ман аст, ба болои мурофия расида омада метавониста бошам ё не?» гӯён фикр мекардам. Зеро ман шаш дарс доштам, ки ҳар кадоми онҳо дар дарсхонаҳои ҷудогона буданд ва дурии миёни онҳо аз як километр кам набуд. Дуруст аст, ки ман дар пеши қозикалон ҳам як дарс доштам ва вақти вай соати ёздаҳ буд. Аммо ба он вақт рост омадани ин мурофия маълум набуд...

* * *

Ман рӯзи шанбе ба ҳар кадоми мадрасаҳое, ки дар дарсхонаи онҳо дарс доштам, тозон-тозон мерафтам, ме-хостам, ки зудтар дарсҳои дигарамро тамои кунам ва ҳар-чи пештар ба дарси қозихона расида оям. Ва ҳол он ки бо тохта рафтани ман навбати он дарсҳо пештар ва муддати онҳо кӯтоҳтар намешуд. Бо доништа истодани ин ҳол ман аз дилтангӣ метохтам, ки шояд гувоҳии шохидони бар-дурӯғ ва харидаро тамошо карда тавонам.

Оқибат дарсиро, ки пеш аз дарси қозихона буд, хонда баромадам. Акнун тохтани ман бефоида набуд. Давон-дагон ба роҳ даромадам. Ва понздаҳ дақиқа пештар аз дарси қозихона ба он ҷо расида омадам.

Дар он гирду пеш чашм андохтам, дарун ва беруни қозихона аз мурофиячиён пур буд, аммо он мурофиячи-ёне, ки ман ме-хостам, дар он миён нанамуданд.

Ман афсӯсхӯрон дар таҳти айвони қозихона дар пе-ши даромади меҳмонхона, дар қатори шарикони пештар омадаам навбати дарсро нигарон шуда нишастам...

Кам-кам шарикони мо ҳамагӣ чамъ шуданд. Ҷамоаи дарсхононе, ки пеш аз ҷамоаи мо дар назди қозикалон дарс меҳонданд, баромаданд. Мо ба ҷои онҳо ба меҳмонхонаи калони қозикалон, ки дарсхонааш ҳам ҳамон хона буд, даромадем. Мо аз пешгоҳи меҳмонхона то поинаш монанди маъракаи маддоҳии он замон давра гирифта пасу пеш нишастем.

Ман имрӯз, ки дар қатори пештар омадагон будам, дар қатори онҳо пештар ба меҳмонхона даромада, дар наздикии қозикалон, дар рӯ ба рӯи он ҷой гирифтам, ва-гарна рӯзҳои пеш, шарикони хушкитфу бозуи мо, ки дари даромадро гирифта менишастанд, намегузоштанд, ки мо барин пасмондагон ва камқувватон пештар дароянд ва худҳошон барои хубтар манзур шудан ба қозикалон ба кадри имкон дар наздиктари ӯ менишастанд.

Қозикалон одатан дар рӯзҳои дарс, дар миёни ҳар ду дарс якҷанд мурофиаро мепурсид. Имрӯз ҳам дар вақти даромадани мо ӯ аз дари боло, ки ҷойи нишасташ пеши он дар буд, берун нигоҳ карда мурофия мепурсид.

Баъд аз тамои шудани он мурофияе, ки қозикалон пурсида истода буд, боз мурофиячиёни дигар бар рӯи бўрё нишастанд. Баъд аз хестани инҳо боз мурофиячиёни савум омаданд. Бо вучуди нигарон набуданам дидам, ки инҳо мурофиячиёни ман мебошанд.

Ман ҳам сар то по ҷашм гашта ба сӯи онҳо дӯхта ва ҳама тан гӯш гардида ба тарафи онҳо дода шудам.

Қозӣ маҳзарро аз дасти мулозим гирифта боз су-олҳои ду рӯз пештар додашро такрор кард ва ҷавобҳои пештараро шунид.

Вақте ки бой дар муқобили «санад доред ё шохид» гӯён пурсидани қозикалон:

– Шохид дорам, – гуфт, қозикалон ба ӯ:

– Шохидхотонро гузаронед! – гуфт.

Бой ба шохидонаш, ки дар болои сараш рост истода буданд, нигоҳ карда, онҳоро ишорат ба нишастан кард.

Онҳо ҳам дар пахлуи бой дузону нишастанд.

– «Ў-ҳӯ, инҳо ҳамон муъминҳои пок ва мусулмонони холиси ростгӯи муқаррарӣ-ку» – гуфт худ ба худ қозикалон зери лаб ғур-ғуркунон.

Ман аз сухани қозикалон гумон кардам, ки инҳоро мешинохтааст ва хурсанд шудам, ки баъд аз гувоҳӣ додани онҳо шохиди бардурӯғ ва харида будани инҳоро ба рӯяшон зада, гувоҳии инҳоро рад хоҳад кард ва аҷаб нест, ки худи инҳоро ҳабс фармояд.

– Оё, шумо шароити гувоҳӣ доданро медонед? – гуфта қозикалон аз шохидон пурсид.

– Медонем, тақсир, медонем! – Холиқэшони бинипучук ва Розикҳалифаи биникамон пасу пеш ҷавоб доданд.

– Барои гувоҳӣ додан мусулмони комил будан шарт аст. Шумоҳо заруриёти динияро медонед? – боз қозикалон пурсид.

– Медонем, тақсир, медонем! – шохидон ҷавоб доданд.

– Шумо калимаи шаҳодатро бо маъниаш, бисту як ҷавоби фарзи айнро⁴⁷ аз ёд медонед? – қозикалон пурсид.

– Медонем, тақсир, медонем!

– Ин тавр бошад, шумо инҳоро ягон-ягон гуфта диҳед! – қозикалон ба шохидон фармуд.

Аввал Холиқэшон, баъд Розикҳалифа ин заруриёти динияро чунон рост, пухта ва бурро гуфта доданд, ки ҳеҷ домуллоимом дар пеши қозикалон онҳоро ба ин бурроӣ гуфта наметавонист.

– Хуб, акнун гувоҳӣ диҳед! – қозикалон ба шохидон фармуд. Аввал Холиқэшони бинипучук қадре пештар нишаста, ба гувоҳӣ додан даромад:

– Аузу биллоҳи минаш-шайтонир-рачим, бисмиллохир-рахмонир-рахим. Гувоҳӣ медиҳам аз барои Худо, на аз барои риё, ки Абдунабии марҳум бародари инҳо (шохид дар ин вақт бо дасти худ ба ҷавобгарон ишорат кард) аз ҳамин бой, дар пеши мо ду нафар мӯйсафед, ки

дар хонаи ин кас меҳмон будем, барои дар оянда чор сол хизмат карда додан ду ҳазор танга, ки сесад сӯм коғазӣ русӣ мешавад, қарз гирифта буд. Розикҳалифа ҳам айнан ҳамин тариқа гувоҳӣ дода панҷоҳ тангаро «ҳалол» кард.

Қозикалон бар хилофи чашмдошти ман ба ҷавобгарон нигоҳ карда гуфт:

– Акнун ду ҳазор танга ба гардани шумо дайн шуд, хароҷоти қозихона ҳам ба гардани шумо меафтад. Шумо бояд дар қозихона ин пулҳоро нақд карда диҳед, вагарна ҳаёс мешавед, агар бойро розӣ карда тавонед, қарздор шуда, ҳатти қозихонагӣ доданатон ҳам мумкин аст.

Ҷавобгарон «тақсир, тақсир» гӯён меҳостанд ба қозикалон гап зананд, ӯ дариҷаи дарпардадорро шартикунон пӯшонд ва барои дарсгӯӣ ба тарафи шогирдон нигоҳ кард.

Ҷавобгарон рост хеста, нолону ларзон ба пеши дариҷа омаданд, ки ба қозӣ ҳарф зананд, аммо мулозим онҳоро дӯғ зада, кашола карда ба поёни суфа фурувард. Лекин овози ҷавобгарон шунида мешуд, ки онҳо бойро «ту-ту» гӯён дашном медоданд, дуои бад мекарданд ва мулозимон «гир, банд, ҳаёс кун» гӯён онҳоро тарсонда хомӯш кунондан меҳостанд...

Қозикалон, намедонам, бо ҷӣ андеша бошад, сари худро ҳам карда, қадре хомӯш истод (аҷаб нест, ки ӯ аз ин ҳукми ноҳақи худ вичдонан азоб кашида истода бошад) ва баъд аз он сар бардошта, ба қорӣи ҷамоа – сарсинф – нигоҳ карда: – Хонед! – гуфт.

Ман пеш аз он ки қорӣи ҷамоа ба хондан дарояд, ба қозикалон даст пеш гирифта:

– Тақсир, арз дорам? – гуфтам.

– Ҷӣ арз? – қозикалон тааҷҷубкунон пурсид.

– Ман ин воқеаро, яъне ҷанҷоли ҳозираро медонам, бой тухмат мекунад, шохидонаш ҳам харидаанд, онҳо аз ин пеш на бойро дидаанд ва на Абдунабии мархумро, – гуфтам.

Қозикалон баъд аз он, ки лабонашро лесида-лесида
кадре ба ман нигоҳ карда истод, гуфт:

– Шариат зоҳирбин аст, монанди ту кунҷков не. Шохидони мусулмонони комил мувофиқи шариат гувоҳӣ доданд, пул ба гардани муддаиалайҳҳо (ҷавобгарҳо) дайн шуд. Аммо ту на тухмат будани ин даъворо исбот карда метавонӣ ва на харида будани ин шохидонро. Агар шохидон шунаванд, ки ту онҳоро «гувоҳии ноҳақдеҳ» гуфтай, ҳақ доранд, ки ба ту даъвои ҳақорат кунанд. Албатта, ту ноҳақкории онҳоро бо ду шохиди одили мусулмон исбот кардан наметавонӣ. Дар он сурат худат чазо хоҳӣ дид. Он беҳ ки паси ин корҳо нагардӣ ва ба фаҳмидани дарси худ кӯшиш кунӣ...

Ман бо шунидани ин «насиҳат» ғайр аз сар ҳам карда хомӯш мондан чораи дигаре надоштам. Нигоҳу хандаҳои масҳараомези шарикон, ки аз нишастани ман дар наздикии қозикалон рашк бурда буданд, ба итоби ӯ зам шуда, маро боз ҳам сарҳамтар карданд.

Хайрият ки дарс сар шуд, қорӣи ҷамоа – сарсинф як ҷумла аз иборати китобе, ки дарсамон аз вай буд, хонд. Шарикон бар болои он ҷумла гардани худро монанди хурӯсони ҷангӣ дароз карда, мисли гурбагон мӯйҳояшонро хезонда ва овозашонро баланд карда, бо якдигар ба ҷанг даромаданд.

Албатта, дар миёни ин ҷангу ҷидоли сағона маро ва ахволи маро фаромӯш карданд, ман ҳам қадре аз тағи бори итоби қозикалон ва таънаи шарикон сар бардошта осуда шудам...

Баъд аз ягон соат ҳамин тариқа нофаҳмида ва овоз баланд карда якдигарро дашном додани шарикон навбати дашномдихӣ ба қозикалон расид, ӯ:

– «Ҷӣ, харҳо, ӯӣ чапанҳо, ӯӣ нодонҳо, дам шавед, гапро фаҳмед ва мақсади аслии мусанниф, раҳматуллоҳиалайҳро⁴⁸ фаҳмидан даркор аст!» – гӯён шогирдонро ба хомӯш гардидан маҷбур кард.

Бо ҳамин қадар дашном ва ҳақорати якдигар дарс тамом шуд, мо ҳам баромадем...

Баъд аз баромадан аз дарси қозикалон аз мулозими он фаҳмидам, ки ҷавобгарон дар болои ин ки аз бой ду ҳазор танга қарздор шуда ва сад танга харчи дари қозикалонро ба гардан гирифтаанд, «бо гуноҳи» дашном доданашон бойро ва мушт баланд карданашон барои задани ӯ ҳабс ҳам шудаанд...

Ман дигар на бойро ёд кардам ва на бойбачаро, ягона коре, ки карда тавонистам, ин буд, ки аз онҳо алоқаамро тамоман буридам.

XI

Ман кам-кам аз тарҷумаи ҳоли Қоришкамба хабардор шудам: падараш ӯро Исматуллоҳ ном ниҳода буд, вақте ки бачаи хурд буд, ӯро ба мактаб монд, баъд аз кӯрсавод шуданаш ӯро ба қорихона дод. Исматуллоҳ баъд аз тамоман ёд кардани Қуръон «Қориисмат» шуд.

Дар ин миён падараш мурд, ӯ аз вай як ҳавличаи хурд ва ду ҳучра аз мадрасаҳои сервақфи Бухоро ба мерос гирифт.

Қориисмат пулҳои вақфи аз мадраса барои ҳучраҳои ояндаро ва пулҳои аз хатми Қуръон рӯёндаашро ба одамони камбағали гузараш ва майдадуқондорҳо бо фоида ба қарз медод.

Ғайр аз ин ӯ боз як роҳи дигари фоидадоӣ ёфт: бо бачагони гузараш ҷӯра шуда, онҳоро ба қиморбозӣ ташвиқ кард, барои онҳо бучул ва қарта ёфта оварда дод. Баъд аз чандгоҳа бозӣ бачагони хурдсол қиморбозиро ба худ пеша карда гирифтанд ва бо пул бозӣ мекарданд.

Даромади Қориисмат ҳам аз қиморбозӣ аз ҳамин вақт сар шуд, акнун ӯ бучулҳоро ҷиккаву пукка ранг карда, ба қиморбозон бо нархи тамом мефурӯхт. Қартаҳои бастааш кушоданашударо ҳамеша дар бағалаш нигоҳ медошт. Ҳамин ки дар вақти бозӣ қарта доғдор ва нишона-

дор шуд, ӯ қартаҳои нави худро ба онҳо ба чор баробари харидаш пул мекард. Ғайр аз ин ӯ аз сари қимор чӯтал (шатал)⁵⁰ мегирифт ва пулҳои аз чӯтал ғун кардаашро ба бачаҳое, ки бепул мемонданд ё ин ки «банда»^{*} мешуданд, яке бар ду то фардошаб ба ғоида мемонд.

Қориисмат аз ин даромадҳои худ ҳеҷ намехӯрд, ӯ рӯзона аз хучранишинонаш палав мехӯрд ва шабона бошад, аз дастархони бачагони қиморбоз шиками худро пул мекард.

Ошноии ӯ бо қиморбозбачагон бисёр дер накашид...

Як шаб бозӣ бисёр гарм шуд, аз сари шом то қариби рӯз давом кард. Дар охири бозӣ ҳар кадоми бачагон пули худро ҳисоб карда диданд: баъзе бачагон ҳамаи пулхошонро бой дода ва бе пул шуда монда буданд; баъзеҳошон на танҳо бепул шуданд, балки ба болои ин аз Қориисмат қарздор ҳам шуда буданд; баъзе бачагон, бо вучуди чанд бор бурданашон, тағи кисаашон кам буд, яъне дар кисаашон аз пуле, ки то сар шудани қимор доштанд, кам монда буд.

Бачагон ҳамаи пулхошонро якҷоя карда дидан хостанд, то донанд, ки пулхошон баробар аст ё не.

– Ту аввали шаб чанд пул доштӣ? – ба ҳисоби якҷоя даромаданд.

– Даҳ танга.

– Ту чӣ?

– Бист танга...

Ба ҳамин тариқа ҳамаи пулҳои дар аввали шаб доштаашонро ҳисоб намуданд ва қарзи бачагони аз Қориисмат қарздоршударо ҳам ба болои вай зам карданд. Ба муқобили ин пулҳои ҳозир доштаашонро монда андоза карда диданд, ки нимаи он маблағе ҳам, ки аввали шаб ҳамаашон якҷоя доштанд, намондааст.

^{*} «Банда шудан» ба истилоҳи қиморбозон ин аст, ки каси бойдода ба қасе, ки ӯро бурдааст, асир шуда мемонад ва то вақте ки пули буридаи ӯро ёфта надихад, озод намешавад.

– «Пас пулҳо кучо рафтаанд?» – бачаҳо хайрон шуданд.

– Эй... – гуфт яке аз бачагон нохост, – пулҳои ба ҷӯтал ба Қорӣ рафтаре ҳисоб накардаем?

– Дар воқеъ, – гуфт бачаи дигар ба Қорӣ нигоҳ карда, – пулҳои ҷӯталро бароред, ҳисоб карда бинем - чӣ, таги пул баробар меояд ё не?

Қориисмат бо шунидани ин гап барҳои ҷомаашро ба ҳудаш сахт печонда:

– Не, намебарорам! – гуфт. – Ман пулҳоямро ба касе нишон намедихам.

– Бароред, ҳисоб карда бинем, боз ба худатон гардонда медихем, – гуфт яке аз бачагон бо нармӣ.

Қориисмат боз ҳам ҳудашро сахттар печонда:

– Не, гуфтам, не! – гуфт бо шиддат.

– «Не» бошад, бо зӯрӣ бароварда мебинем! – гӯён як бача ба вай часпид. Дигарон ҳам ба он бача ёрӣ доданд.

Қориисмат монанди хорпушти шаттахӯрда, ки сару пояшро ба дарун мекашад, кулӯлаю лӯнда шуд.

Бачагон ўро ба ҳар тараф меғелонданд, ў ҳам монанди ҳаппаки⁵¹ бозӣ ба ҳар тараф меғелид, аммо дасту пойи ба шикам часпидааш кушода намешуданд ва кисааш ба рӯй намебаромад.

– Занед! – гуфт яке аз бачагон.

Муштчаҳо ба сару тани ў чун борон борида гирифтанд, аммо монанди донаҳои бороне, ки ба пушти зағома* расанд, – «тип-тип» садо мебароварданду таъсире намекарданд.

Як бача мушташро баланд бардошта ба сари ў маҳкам зад, аммо ҳудаш «воҳ-воҳ дастакам» гӯён мушташро ба даҳанаш бурда ҷои зарбхӯрдашро макида гирифт ва:

* Зағома – гардиши ҷӯбин аст, ки ба як тарафи вай пӯст мекашанд ва ба вай ҳар чиз меандозанд ва ба сифати паллаи тарозу ҳам кор мефармоянд.

– Ҳоло исто, – гӯён давида ба пешгоҳи хона рафту аз он ҷо хишти қиморбозиро, ки дар вақти бучулбозӣ даркор мешуд, бардошта оварда, бо он бо сари Қориисмат зад...

Ин зарба хеле саҳт буд, аз сари ӯ хун равон шуд, кам-кам худи ӯ ҳам суғт шуда, дасту пояш ёзид ва бачагон аз кисаи ӯ ҳамаи пулҳоро, ки аз ҷӯтали оншаба ғун шуда буд, бароварда гирифтанд ва дар байни худҳошон – ба ҳар кас, ба қадре ки дар аввали шаб дошт, дода он пулро тақсим намуданд ва ғотиҳа хонда, дар миёнаи худ аҳд бастанд, ки дигар қиморбозӣ накунанд ва ба қиморбозӣ қардани бачагони дигари гузарашон ҳам роҳ надиҳанд.

Қориисматро аз хона бароварданд, ки ба ҳавлии худ равад. Аммо ӯро маҷоли роҳ рафтан набуд ва аз сараш ханӯз хун мерафт. Ночор бар рӯи суға афтод...

Модари бачаи соҳибхона аз ин воқеа хабардор шуда баромад, ба сари кафидаи Қорӣ як порча намадро сӯхта пахш карду аз рӯяш бо рӯмоле баст ва ӯро дубора ба хона дароварда хобонид...

Ӯ баъд аз соате хушёр шуда, ба хонаи худ рафт.

Он доғи бемӯе, ки дар сари ӯ то охири умраш монд ва ба ӯ барои кам додани пули мӯйсар баҳона мешуд, ёдгориё буд, ки дар вай аз он маҷлиси қиморбозӣ ва ҷӯталгирӣ боқӣ монда буд...

Қориисмат вақте ки аз ҷӯталгирӣ маҳрум монд, ҳамаи ҳиммат ва ғайраташро ба судхӯрии кӯчагӣ, ба қуръонфурӯшӣ, ба ошхӯрии аз хонаи қарздорон ва ҳучранишинонаш сарф кард.

* * *

Вақте ки ӯ калонтар ва серпултар шуд, майда-ғоидахӯрии сарикӯчагиро, ки дар он баъзан пулаш месӯхт, ба як тараф гузошта, бо дуқондорони калон ва савдогарон муомила сар кард.

Дар бойҳои калон пули ӯ қариб ҳеҷ насӯхтаст: агар онҳо шикастанӣ шаванд ҳам, «боз ягон рӯз даркор меша-

вад» гӯён аввал пули Қориисматро тамоман медоданд, баъд аз он шикасти худро эълон карда, ба қарзхоҳони дигар ба қадри расамаашон⁵² медоданд.

Аз рӯйи қавли худӣ ӯ дар вақти ҷавонӣ ду бор дар ду бои шикастагӣ пулаш месӯхтагӣ барин шудааст, лекин ӯ духтарони онҳоро бе хароҷот ба занӣ гирифта, ба бадали ҳамон пули сӯхтагӣ ҳисоб кардааст. Он ду зани тоқиядӯзи ҳунарманд, ки то охири умрашон дар хонаи ӯ буданд, духтарони ҳамон савдогарони шикастагӣ буданд.

Қориисмат баъд аз муомилаи худро бо савдогарони калон сар кардан аз хумори гӯшту равшанхӯрӣ баромад. Ҳар шаб ба хонаи чандин бой, ки онҳо қарздорони ӯ буданд, рафта палави хушгӯшту равшан, мурғбирён, баррабирён, қазитушбера ва мантуро ҳар чи қадаре ки метавонист, меҳӯрд. Дар натиҷаи ин пурхӯрӣ шикамаш калон шуда рафтан гирифт. Мардум ба номи ӯ калимаи «ишкам»-ро ҳамроҳ карда, ӯро «Қориисмати Ишкам» номиданд.

Чун пурхӯриаш аз ҳад гузашт ва бо хӯрдан сернамешуд, мардум ӯро «Қориисмати Ишкамба» гуфтан гирифтанд.

Дар ин миён баъзе камҳавсалаҳо баромаданд, ки ба гуфтани ин номи дароз танбалӣ карда вайро кӯтоҳтар намуда, «Қоришкамба» гуфтан гирифтанд.

* * *

Дар вақтҳое ки ман бо Қоришкамба шинос шудам, мегуфтанд, ки ӯ панҷсад ҳазор танга, яъне ҳафтоду панҷ ҳазор сӯми тилло дорад.

Дар он вақтҳо ӯ пули барзиёди худро, ки аз бойҳои беруна толибаш намебаромад, ба бонкҳо мемонд.

Дар он миёна як воқеае рӯй дод, ки қариб буд эътиоди ӯ аз бонкҳо барҳам хӯрад. Ин ҳодиса ба ин тариқа воқеъ шуда буд:

Яке аз бонкҳое, ки дар Бухоро контура доштанд,

«Русско-Китайский (Азиатский) банк» буд, ки Қориш-камба ҳам пули худро дар вай мегузошт.

Бинои ин банк дар паскӯчае буд, ки он кӯча аз рас-таи баззозии поён сар шуда, аз пеши гулхани ҳаммоми Саррофон ва тангкӯчаҳои печдарпечи маҳаллаи яҳудиён гузашта, аз болои пуштаи Зоғон ба дарвозаи Саллоҳхона мебаромад.

Як рӯз баъд аз амалиёти муқаррарӣ дари банк дар соати муайян баста мешавад. Дар паси дарвозаи банк аз дарун як посбони милтиқдор меистод, ӯ муомиладорони дар даруни бинои банк мондари баъд аз тамошудани корхошон дарро кушода, ягон-ягон гусел мекард ва аз бе-рун омадагонро ба дарун роҳ намедод ва «банк баста шуд» гуён пас мегардонд...

Ҳамаи муомиладорони беруна аз банк баромада рафтанд, дар дарун танҳо ходимони банк монданд. Дар ҳамин вақт даҳ-дувоздаҳ нафар касони ношинос, ки ба та-нашон либосҳои аврупоӣ доштанд, дар паскӯча пайдо шу-данд ва ба зери девори иморати банк ба девор часпида қа-тор шуданд, ки агар посбон дарро кушояд, чашмаш бар онҳо намеафтад.

Яке аз онҳо, ки дар сарғаҳи қатор меистод, ба пеши дарвозаи банк рафта дарро кӯфт.

Посбон дарвозаро нимкушода карда, дар ҷавоби даркӯбанда гуфт:

– Соат ду шуд, банк кайҳо...

Лекин посбон сухани худро тамош карда натавонист. Шахси ношинос бо зӯрӣ пахш карда даромада милтиқро аз дасти посбон гирифт ва одамони ношиноси дигар ҳам аз паси ӯ ҳучум карда даромаданд. Яке дарвозаро баст, дигарон ба посбон таппонча рост карда:

– Овозатро набарор! – гуфтанд. Табиист, ки посбон аз тарси ҷони худ хомӯш монд, касони ношинос даҳону дасту пойи посбонро баста, ўро ба замин фелонданд. Яке аз он одамони ношинос либоси посбонро пӯшида ва мил-

тики онро ба даст гирифта, ба болои сари ӯ, ҳам ба ҷойи ӯ дар паси дарвоза қаравул шуда истод. Дигаронашон таппончаҳоро ба даст гирифта ба боло – ба хонаи бое, ки коркунони бонк он ҷо буда ба ҳисобу китоб машғули доштанд, баромаданд.

– Дастхотонро боло бардоред!

Бо шунидани ин овоз, ки аз тарафи одамони силохдор баромада буд, ходимони бонк беихтиёр дастанашонро боло карданд, баъзеҳшон ба даст бардоштан мачол наёфта беҳиссу ҳаракат шуда, аз рӯи стул ба рӯи замини хона ғелида рафтанд. Чанд нафари он силохдорони ношинос таппончаҳшонро муҳайёи паррондан карда истода ходимони бонкро ба садо набаровардан амр фармуданд.

Дигаронашон аз бағалҳшон ресмон ва рӯймол бароварда дасту пою даҳони онҳоро маҳкам баста ба замин ғелонданд, сими телефонро ҳам буриданд. Баъд аз он кас-саро кушода, пулҳои нақд ва қоғазҳои пурқиматро бароварда ба халтаҳои пуландозии худӣ бонк ҷой карданд ва он халтаҳои пур аз пулро ба ҷуволчаҳои кандир андохта бардоштанд. Баъд аз он ки боз як бори дигар ходимони бонкро ба садо набаровардан ва начунбидан амр доданд, ду нафар таппончадорро ба болои онҳо қаравул монда поин фурмаданд.

Одамони ношиносе, ки дар паси дарвозаи бонк ба ҷои посбон «навбатдорӣ» мекарданд, дарвозаро кушода, онҳоро бароварда гусел карданд ва худашон ҳамчунон дар «посбонӣ» истоданд. Баъд аз ягон соат «қаравулон»-и боло ва «қаравул»-и дарвоза баромада бо қуфли худӣ бонк дари оҳанини вайро аз берун қуфл карда рафтанд.

Одамони бонк то дасту даҳонашонро кушода ба фарёд кардан имкон ёфтанд, ки боз чанд дақиқаи дигар гузашт. Дар ин муддат, албатта, ғоратгарон аз бинои бонк дур рафта буданд.

Бо фарёду фиғони ходимони бонк дар атрофи бинои ғоратшуда мардум чамъ омаданд. Одамони миршаб, шогирдпешагони кушбегӣ⁵³, мулозимони қозикалон ва раис ҳам аз воқеа хабардор шуда, расида омаданд.

Одамони ҳокимон қуфлро шикаста ба бонк даромада, аз ходимон нишонаҳои дуздонро пурсида, ба кофтуков сар карданд. Аммо ҳарчанд шаҳрро ҷустуҷӯ карданд, ягон каси шубҳанокро наёфтанд.

Кушбегӣ дар атрофи шаҳр барои кофтукови дуздон аскарони савораи амирро, ки онҳоро «Кафказ» меномиданд, бароварда фиристод. Инҳо ҳам ба ҳар тараф асп давонданд. Як гурӯҳи инҳо дар тарафи шимоли шарқии шаҳр дар лаби Шӯркӯл халтаҳои пуландозии холии бонк-ро ёфтанд, бо он нишона қувваи бузурги аскарон ба ҳамон тараф рафт, аммо аз дуздон асаре наёфт.

Танҳо як гурӯҳи хурди он «даста» дар ҷануби шарқии Бухоро дар наздикии Мурғак ном истгоҳи роҳи оҳан ба се нафар одамони ношинос вохӯрданд ва хостанд, ки онҳоро дастгир кунанд. Аммо онҳо милтиқ ва таппонча бароварда, ба тарафи аскарон тир парронданд...

Якчанд дақиқа дар миёни инҳо тирпарронӣ шуд, яке аз аскарони амир бо тири онҳо захмдор шуд ва дигарашон аз дастгир кардани он одамони номаълум даст кашида, пас гаштанд...

Оқибат дуздон ба даст наафтоданд ва маълум нашуд, ки онҳо киҳо буданд.

Баъд аз ин ҳодиса дигаргунӣ, ки ба кори бонкҳои дар Бухоро буда рӯй дод, ин буд, ки дигар ҳеч кадоми онҳо дар контураи шаҳриашон баъд аз соати кор пул намонданд. Кассаи марказиашон дар Когон меистод. Пули даркорӣ ҳаррӯзаро бо посбони мусаллаҳ ба шаҳр меоварданд ва баъд аз кор боз пулҳоро бо посбонон ба Когон мебурданд.

Баъд аз ҳодисаи дувдӣ мардум Қоришкамбаро «ак-

нун пулатон дар бонк сӯхт» гуфта метарсонданд ва худӣ ӯ ҳам ба рӯидани пулаш умеди зиёд надошт, бинобар ин дар авзоаш аломати девонагӣ намудор гардида истода буд.

Аммо ҳамин ки бонк кушода шуд ва ӯ рафта пулашро талаб кард, бонк бегуфтугӯ ва фаври пули ӯро дод.

Бо ин кор эътимоди Қоришкамба ба бонкҳо аз пештара ҳам зиёдтар шуд ва худӣ ҳамон рӯз боз пулашро ба худӣ ҳамон бонк бурда супурд. Баъд аз он ҳам ҳар пули бирзиёдеро, ки ба дасташ афтад, дарҳол бурда ба бонк мемонд.

Аммо вақте ки баъд аз баста шудани бонк дар гашти рӯз ё шабона пул ба дасташ меафтид, ӯ дар ташвиш мемонд, аз як тараф, пулаш то фардо бекор меҳобид, аз тарафи дигар, бими дуздондани пул буд ва аз тарси дуздон пулро ҷое пинҳон кардан даркор буд, ки ҳеҷ кас надонад.

Ман рафта-рафта ба ӯ ҳолдон шудам, ки вай аз ҳама кас дар шубҳа будааст, ӯ мепиндоштааст, ки ҳама дар пайи ӯ ҳастанд ва ҳар кас фурсат меҳаҳад, ки аз дасти ӯ пулашро зада гирад.

Дили ӯ танҳо ба саройбони сарои «Кафказ» пур буд, танҳо он саройбон медонист, ки Қоришкамба пулҳоро, ки баъд аз баста шудани бонк ба дасташ меафтанд, дар кучо пинҳон мекунад.

Таърихи пур шудани дили ӯ ба он саройбон ҳам хеле аҷиб аст, ки шуниданист.

Рӯзе дар вақти баромада рафта истодани Қоришкамба аз сарои «Кафказ» саройбон барои шӯхӣ як тангаи понздаҳтиниро аз кисааш бароварда ба роҳрави сарой мепартояд. Баъд аз он ӯро пас ҷеғ зада, он тангаро ба вай нишон дода:

– Қориамак, магар ин пул аз кисаи шумо афтодааст?
– гӯён мепурсад.

Қоришкамба ба вазъияти касе, ки як чизи муҳимми гумшудаашро ёфта бошад:

– Кучост-кучост? – гӯён аз роҳаш пас мегардад ва бо

нишон додани саройбон он тангаро аз замин гирифта, – хозир хабардор шудам, ки ин кисаам дарида пулам афтодааст, ҳар чи ба шарофати ту ёфт шуд, – мегӯяд ва аз саросемагӣ он тангаро ба ҳамон кисааш, ки ба саройбон даридагӣ вонамуда буд, меандозад ва илова карда мегӯяд: – Илоҳӣ барака ёбӣ, додар! Агар дар ҷои ту каси дигар мебуд, албатта, ин пулро аз они худ мекард. Ҳарчи дар ҳамин замон ҳам одаме, ки аз ҳаққи кас тарсад, ёфт мешудааст.

Инак ба сабаби ҳамин воқеа дили Қоришкамба ба саройбон пур мешавад, ба ӯ боварии кулӣ пайдо мекунад ва баъд аз ҳамин воқеа, агар шабона аз ҷое пул гирифтани лозим ояд, ҳамроҳи худ ҳамон саройбонро мегирад.

Сабаб ҳамин буд, ки дар вақти гирифтани маблағи қарзиро аз бойбача ҳамон саройбонро оварда пулро дар пеши ӯ гирифт ва он маблағро ба ҷое, ки ҳудаш ва он саройбон медонист, ҳамроҳи ӯ бурда монд.

Лекин эътимоди Қоришкамба ба он саройбон ҳам бисёр дер нақашид ва дар он миён ҳодисае рӯй дод, ки он саройбон дар қатори бадтарин хиёнатгарон даромад ва дар он вақт назар ба ақидаи Қоришкамба дар дунё касе намонд, ки аз ҳаққи кас тарсад (Мо воқеаи барҳам хӯрдани боварии Қоришкамбаро аз он саройбон дар поинтар бо тартиби таъриҳиаш дар ҷойи ҳудаш нақл хоҳем кард).

XII

Қоришкамба дар даруни шаҳри Бухоро, ки суҳӯрон бисёр буданд, ҳар сад тангаро дар моҳе зиёдтар аз дуву ним танга ба ғоида монда наметавонист, ҳатто дар бойҳои калон, ки аз вай бо маблағҳои зиёд қарздор мешуданд, маҷбур мешуд дар ҳар сад танга дар моҳе ба ду танга ва ба камтар аз он розӣ шавад, чунки ҳамаи савдогарони калонро муомила бо бонкҳои Русия буда, онҳо аз бонк дар сола ба ҳашт ғоиз, яъне ҳар сад тангаро дар сола бо ҳашт танга ғоида додан қарз гирифта метавонистанд.

Онҳо дар вакте маҷбур мешуданд аз Қоришкамба барин судхӯрон қарз гиранд, ки бонк мувофиқи дороии онҳо қарз додааст, дигар барзиёд қарз намедихад. Ва ҳол он ки дар мавсимҳои хариди пӯсти қароқӯлӣ ва пахта барин молҳои тичоратии қиматбаҳо қарзи бонк ба онҳо кифоя намекард, дар ин гуна мавридҳо онҳо ночор ба Қоришкамба барин пулдорон муроҷиат мекарданд ва аз ғоидаи бонк ду баробар, ниҳоят дуву ним баробар зиёдтар ғоида медоданд. Чунки дар шаҳри Бухоро як қисм судхӯрон буданд, ки онҳо худҳошонро сарроф меномиданд ва монанди Қоришкамба ба баққолон ва савдогарони хурд қарз надиханд ҳам, ба бойҳои калон бо маблағҳои калон қарз медоданд. Қоришкамба бо будани ин рақибон аз бойҳои калон ғоидаи зиёд талаб кардан наметавонист.

Дар он вақтҳо дар деҳот судхӯрони заминдор ба деҳқонони камбағал ҳар сад тангари ҳар моҳе то ба даҳ танга ба ғоида мемонданд. Қоришкамба ин ғоидаи калонро шунида оби даҳонаш мерафт ва ба судхӯрони саҳро ҳасад бурда дар оташи рашк монанди мӯйи оташдида ба худ мепечид. Лекин аз саҳро рафтани ва аз бастани алоқа бо деҳқонон метарсид ва дар ҳақиқат ҳам ӯ, ки дар шаҳр, дар зери ҳимояти ҳокимони марказӣ ва бойҳои калон истода, аз ҳар кас дар шубҳа буд, наметавонист, ки ба саҳро дар байни деҳқонони пойбараҳна ва дар зери рақобати судхӯрони он ҷо равад. Ӯ, ки ҳар бомдод ба масҷиди Мағоқи Бухоро рафта «Маснавӣ»-и Ҷалолуддини Румиро мешунид ва ҳар гоҳ ки хирси судхӯриаш боло гирифта шавки ба деҳот рафтани дар дилаш ҷӯш занад, байти зерини «Маснавӣ»-и мазкурро ки

*«Деҳ марава, деҳ мардро аҳмақ кунад,
Ақдро бенуру беравнақ кунад»*

мебошад, зери лаб такрор карда ба худ тасалло медод ва «ман аҳмақ нестам, ки бо умеди ғоидаи калон ба деҳот рафта, ҳам ҷони худро ва ҳам пули худро, ки аз ҷон ҳам

ширинтар аст, дар зери хавфи талаф шудан гузорам» мегуфт. Ночор ӯ ба ғоидаи ҳар танга дар моҳе дуву ним тангаи баққолон ва савдогарони хурд ва ба ғоидаи мавсимии на он қадар калони бойҳои калон қаноат мекард ва зиёдатии пулашро маҷбур буд, ки дар бонк ба ғоидаи дар сола панҷ ғоиз гузорад.

Қоришкамба аз ҳамаи муомиладорони худ дида зиёдатар аз бонк норозӣ буд: «Бонк, – мегуфт ӯ, – бо вучуди аз ҳама бойтар буданаш аз ҳама ҳасистар аст, дар вақте ки баққолон ва дуқондорон ба ман дар ҳар сад танга ҳар моҳе дуву ним ғоиз ғоида медиҳанд, вай дар сола панҷ ғоиз медиҳад». Дар ин вақт деҳқонони ғақир ба ёдаш омада онҳоро, ки ба судхӯрон дар ҳар сад танга ҳар моҳе то даҳ танга ғоида медодаанд, «Ҳотами даврон» мешумурд. «Баракат дар деҳот аст, – мегуфт ӯ худ ба худ, – Худо муяссар мекард, ки бо деҳқонон алоқаманд мешудам, дар он вақт аз ғоида сер мегардидам ва ғоидаи ками ин бонки ҳасисро даҳ – понздаҳ баробар карда аз деҳқонони кисаҳолии чашмсер мерӯёнидам».

* * *

Дар ин миён тасодуфе рӯй дод, ки барои бо деҳқонон алоқа бастан ба Қоришкамба роҳи қишлоқ қушода шуд: рӯзе аз рӯзҳо ӯ бо одати муқаррарияш намози бомдодро дар масҷиди Мағоқи Бухоро хонда ва маснавии баъд аз намози дар он ҷо хондашавандаро⁵⁴ шунида ва баъд аз он намози ишроқро⁵⁵ хонда, дар ҳолате ки тасбеҳ дар даст буд, аз масҷид баромад ва бар як суғачаи дари масҷид нишаста ба вирду авродхонӣ⁵⁶ ва тасбеҳгардонӣ машғул шуд.

Дар ҳамин вақт як деҳқони миёнақади на он қадар ҷавон, ки дар тан либосҳои деҳқонии бечоравор дошт, монанди он ки бо Қорӣ шинос бошад, омада ба ӯ бо таъзим, ҳурматкорона даст пеш гирифта, салом дод ва ба суғачаи дигари дари масҷид нишаста, сар ҳам карда, бо зери чашм ба Қорӣ назар дӯхт.

Қоришкамба ба гумони он ки он деҳқон яке аз назрбастагони масциди Мағоқ буда, худаширо шайхи он масцид пиндошта мецоҳад назраширо ба ӯ диҳад, лекин аз вирду авродхонӣ фориғ шудани ӯро нигарон аст, барои ихлоси деҳқонро ба худ ҷалб кардан ва назрро зиёдатар ситонидан дуоҳои хонда истодааширо баландтар, бурротар ва қоривор бо адои махраҷи ҳарфҳои арабӣ⁵⁷ хондан гирифт ва донаҳои тасбеҳро ҳам монанди ҷӯти ҳисоби савдогарон шақаррос занонда мегардонид.

Баъд аз он ки таъсири дуохонии худро ба деҳқон ба-санда дид, дастанаширо кушода фотиҳа хонда ба рӯяш молиш дод ва пас аз он ба салои деҳқон ҷавоб гардонда:

– Додар! Агар назру ниёзе дошта бошед, бароред, аз ҷониби ҳазрати Хизр, ки дар панҷ вақт намоз дар ин масцид ҳозир мешаванд, қабул мекунам, – гуфт.

– Ман назру ниёзе надорам, лекин аз шумо қарз гирифтани мецоҳам, – гуфт деҳқон дар ҷавоб.

– Бисёр хуб, ин тавр бошад чанд танга қарз гирифта чӣ қадар фоида додан мецоҳед ва заркафилатон* кист? – Қоришкамба пурсид.

Дар ин вақт аттороне, ки дуконашон дар паҳлу ва дар рӯ ба рӯи масциди Мағоқ буд, ягон-ягон омадан гирифтанд ва онҳо пеш аз он ки дуқони худҳошонро кушоянд, ба суҳбати Қоришкамба бо деҳқон гӯш доданд.

Қоришкамба, ки муомилаи пулиро ва умуман дар бораи пул ҳарф заданро аз ҳар кас пинҳон медошт, аз ин аҳвол дар ташвиш афтода, пеш аз он ки деҳқон ба пурсиши ӯ ҷавоб диҳад, ба ӯ:

– Хезед, бародар, аз дунболи ман равон шавед! Ба ягон ҷои хилват равем! – гӯён аз ҷойи худ бархоста рост ба тарафи шарқ, ба сӯи растаи ҷойфурушӣ равон шуд ва баъд аз чанд қадам роҳ рафтани ба дасти ҷап, ба паскӯҷаи шона-

* Заркафил – касест, ки дар байни қарздиҳанда ва қарзгиранда миёнаравӣ мекунад ва кафил мешавад, ки агар қарздор пули қарзхоро дар вақташ дода натавонад, худӣ ӯ ин маблағро адо намояд.

тарошӣ баргашта, баъд аз ду-се қадами дигар мондан ба таҳоратхонае, ки ба тарафи шарқи он паскӯча воқеъ шуда буд, даромад ва деҳқон ҳам аз дунболи ӯ ба он ҷо дохил шуд.

Ҳарчанд дар он ҳангом вақти ягон намоз наздик набуда, барои таҳорат кардан дар он ҷо эҳтимоли ба таҳоратхона даромадани ягон кас набошад ҳам, Қориш-камбаи эҳтиёткор дарро аз дарун баста ба суфачае нишаст ва деҳқонро ҳам дар паҳлуи худ шинонда, ба ӯ суоли дар боло гузаштаре дубора дод:

– Бисёр хуб! Ин тавр бошад, чанд танга қарз гирифта, чӣ қадар фоида додан мевоҳед ва зарқафилатон кист?

Деҳқон баъд аз он ки аз деҳаи Бӯлмаҳӯрон соҳиби панҷ таноб замин будани ҳудашро ва заминҳояш дар байни заминҳои арбоб Рӯзӣ ном сангсабзӣ воқеъ шуданаширо, барои ба даст даровардани заминҳои ӯ арбоб Рӯзӣ бо арбоби деҳаи ҳудаш – арбоб Ҳамид – як шуда ба сари ӯ як даъвои тухматӣ ҳезонда, кори ӯро ба қозихона оид карданаширо ҳикоя кард, суҳанаширо давом дода гуфт:

– Инак дар ҳамин ҷанҷол панҷсад танга аз ман хароҷот шуда, даъво дирӯз маҷҷонан⁵⁸ тамом гардид, маблағи хароҷотшударо аз самоворчии дари қозихона ба ваъдаи дар ҳар азон панҷ танга, яъне дар як шабонарӯз бисту панҷ танга фоида додан қарз гирифтам. Ҳамин рӯз дар вақти азони бомдод он панҷсад танга бо фоидааш панҷсаду бисту панҷ танга шуд.

Агар ҳамин рӯз ба ман қарз диҳед, ҳочатам бо бисту панҷ танга раво мешавад ва агар фардо диҳед, панҷсаду панҷоҳ танга даркор мешавад, яъне маблағи ба ман даркорӣ ба кадом вақт пул қарз додани шумо нигоҳ мекунад. Чӣ қадар фоида додани ман бошад, ба ихтиёр ва инсофи шумо вобаста аст. Шуморо ба ман судхӯри боинсоф гуфта нишон доданд.

Қоришкамба ин «гӯсфанди фарбеҳи ба пойи худ омада»-ро дида, оби даҳонаш рафта, гулӯяш хориш кар-

дан гирифт. Аммо чи навъ шуда ин «гӯсфанд» аз чанголи «гурғони саҳроӣ» халосӣ ёфта, ба пеши «шағоли шаҳрӣ» омаданаширо мулоҳиза карда дар шубҳа афтод, «мабодо дар зер ин коса нимкосае бошаду мақсади ҳарифон ба даст афтодани ман бошад» гуфта дар дили худ андешид ва бо ҳамин мулоҳиза аз деҳқон пурсид:

– Дар деҳаатон магар ягон судхӯре, ки ростқавл ва соҳиби мулку асбоб будани шуморо донад ва ба шумо қарз диҳад, набуд, ки шумо ба шаҳр ба пеши ман омадед?

– Дар деҳаҳои мо судхӯрон ҳастанд. Арбоб Рӯзӣ ва арбоб Ҳамид, ки ба сари ман даъвои тухматиرو оварданд, судхӯрони калони он ҷо мебошанд. Лекин онҳо қарз дода танҳо ба гирифтани ғоида қаноат намекунанд, балки дар вақти қарз додан аввал заминҳои маро ба гарав гирифта, баъд аз вазнинтар шудани қарзи ман, маро аз замин ҷудо мекунанд, яъне заминҳои маро аз дастам зада мегиранд.

– Ман ҳам агар ба шумо қарз диҳам, заминҳоятонро ба гарав мегирам, – гуфт Қорӣ.

– Шумо заминҳоямро ба гарав гиред ҳам, ба деҳа баромада деҳқонӣ намекунед. Бинобар ин ба тамоман азхуд кардани он заминҳо намекушед. Шуморо ба ман ҳамин тавр шиносонда маро ба пеши шумо фиристоданд.

– Хуб, ба ҳар сад танга ҳар моҳ чӣ қадар ғоида медиҳед?

– Ба ҳар сад танга ҳар моҳ панҷ танга ғоида медиҳам, – гуфт деҳқон.

– Не! – гуфт Қоришкамба, – агар ба ҳар сад танга ҳар моҳ даҳ танга диҳед, ман ин корро мекунам, вагарна аз ҳамон судхӯрҳо қарз кунед, ки ба замини шумо ҷашм дӯхтаанд.

– Судхӯрони деҳа, аз он ҷумла арбоб Рӯзӣ ҳам ба ҳар сад танга дар ҳар моҳ даҳ танга талаб карданд. Ман дар натиҷаи ин ғоидаи вазнин заминҳоям аз даст меравад гуфта таклифи онҳоро рад кардам. Маро ба пеши шумо «судхӯри боинсоф, ба ҳар сад танга дар моҳе ба дуву ним

танга фоида қаноаткунанда» гуфта фиристоданд. Ман бо вучуди ин инсоф карда ду баробари қарздорони шахриятон фоида доданро худ ба гардан гирифтам. Агар шумо ҳам даҳ танга талаб кунед, албатта, ман ин фоидаи вазнинро дода наметавонам ва барои адо кардани қарзи шумо охир маҷбур мешавам, ки заминҳоямро ба ҳамон судхӯрҳо фурӯшам. Шумо як қор кунед, ки «на сих сӯзад, на кабоб», на заминҳоям аз дасти ман раванд ва на шумо аз ду баробар фоидаи муқаррариатон маҳрум монед. Агар шумо ба таклифи ман розӣ нашавед, беҳтар он аст, ки аз ҳамон судхӯрони деҳот қарз гирам, ки то душмани онҳо ба ман зиёд нашавад ва чунонки гуфтаанд: «то омадани табар кунда меосояд» – то аз дастам рафтани заминҳоям дар деҳа осуда зиндагӣ кунам.

Деҳқон ба суоли дувуми Қоришкамба, ки «заркафилатон кист» буд, ҷавоб додан хоста давом намуд:

– Модом ки ман заминҳоямро бо васикаи қозӣ ба шумо гарав медиҳам, боз заркафил барои чӣ дарқор аст? Агар ман пули шуморо дода натавонам, шумо заминҳоямро фурӯшонда қарзи худро мерӯёнед. Заркафил вақте дарқор мешавад, ки қарздор чизи ба гаравдиҳанда надошта бошад ё чизе ба гарав надихад.

Деҳқон бо Қоришкамбаи хомтамаъ дуру дароз гап зада нишастанро нахоста:

– Қориамак, таклифи ман ҳамин аст, ки агар ба ман дилатон пур шавад ва қарз додан хоҳед, ба ҳар сад танга моҳе панҷ танга фоида доданро ба гардан мегирам. Ин «оши чуғротнок» аст, хоҳед меҳӯред, нахоҳед ба пеши сағони саҳроӣ (судхӯрони деҳот) мерезед, ихтиёр ба шумост! – гӯён аз чояш хест. Аммо Қорӣ ўро дубора шинонда:

– Хуб! – гуфт бо оҳанги ризо, – «оши чуғротнок»-ро хӯрдан меҳоҳам, лекин аз шумо хоҳиш мекунам, ки ба рӯйи ин ош як чумча равшан ҳам резед, яъне ба болои панҷ танга як танга зам карда, ба ҳар сад танга ҳар моҳ шаш танга диҳед. Агар пулам ба ин қадар фоида наарзад, ба

бадали ин як танга дар паси ҳар намоз дар ҳаққи шумо дуо мекунам. – Вай дасташро ба тарафи деҳқон дароз кард, – биёед розӣ шавед, барака ёбед!

Деҳқон ҳам барои як танга ранҷондани хўчаини ояндаи худро лозим надониста дасти ўро гирифта:

– Шумо ҳам барака ёбед! – гуфт ва илова кард: – ин тавр бошад, ман ба қозихона рафта заминҳоямро васиқа карда биёрам, пулро ҳамин рӯз диҳед, ки ғоидаи самоворчӣ бисёр вазнин нашавад.

– Шумо ё сода ё фиребгар! – гуфт Қоришкамба қад-ре шўрида. – Ман заминҳои шуморо надида ва аҳволи худ шуморо аз касе напурсида чӣ гуна бо як хатти хушк ба шумо пул бароварда медиҳам. Охир, пул ҷон нест, ки одам дар ҳар кучо ва ба ҳар чиз фидо кардан гирад.

– Ин тавр бошад, кай рафта заминҳоямро мебинед ва аҳволамро кадом вақт пурсуков мекунад?

– Дар байни ҳамин ду-се рӯз.

– Ҷон, Қориамак! Зудтар равед, ки ғоидаи самоворчӣ бисёр вазнин нашавад. Ба деҳаи Бўлмаҳўрон рафта, «заминҳои Ҳамроҳрафиқ кадом аст?» гуфта пурсед, аз ҳафтсола то ҳафтодсолаи аҳолии он ҷо ба шумо нишон медиҳанд ва мебинед, ки ман панҷ таноб⁵⁹ заминро монанди гулзори пеши хона чӣ тавр обод кардам!

– Барои зудтар рафтан кўшиш мекунам, лекин бо худ пул намебарам, баъд аз баробар шудани қорамон пулро омада аз шаҳр мегиред, – гўён Қоришкамба аз ҷояш хест ва ҳар ду бо ҳам аз таҳоратхона баромаданд. Ҳамроҳрафиқ зудтар ба саҳро рафтанро боз як бори дигар аз хўчаини худ илтимос карда, ҳар ду аз ҳам ҷудо шуда паси қорҳои худ рафтанд.

* * *

Қоришкамбаро, аз як тараф, хирси ба даст даровардани дар ҳар сад танга ҳар моҳ шаш танга ғоида, ки ду баробари болотарин даромад аз қарздорони шаҳриаш ме-

бошад, ба сӯи сахро кашида мебурда бошад, аз тарафи дигар, дар деҳаи Галаосиё, ки Сангсабз ва Бӯлмаҳӯрон ҳам тобеи вай буданд, ноиби қозикалон будани яке аз дӯстони наздикаш ба ӯ дар ин «сафари пурхавфу хатар» часорат меод. Ҳатто дер мондан аз ин сафар барои ӯ хавфнок менамуд, зеро назар ба ақидаи ӯ аҷаб набуд, ки гургони саҳроӣ созиши ӯро бо Ҳамроҳ шунида ба ӯ таклифи аз талаби вай арзонтар намуда, – «он гӯсфанди фарбеҳро аз ҷанголи ин шағоли шаҳрӣ» зада гиранд. Бинобар ин ӯ дар умри худ нахустин бор намози бомдоди масҷиди Мағок ва маснавихонии он чоро тарк намуда, саҳари барвақт аз хона баромада, ба роҳи сахро даромад.

Ӯ пиёда мерафт ва бо вучуди фарбеҳии аз одат берунаш дар роҳ қариб давида роҳ мерафт, ки пеш аз баромада рафтани ноиб ба деҳот ба ноибхонаи Галаосиё рафта бирасад, то ки кори худро бо ӯ дӯстона дар хона пазонда, баъд аз он бо Ҳамроҳрафӣ кори худро дар ҳузури ӯ ба поён расонад.

Қоришқамба вақте ки ба Галаосиё расида ба ноибхона даромад, ноибро дар рӯи ҳавлӣ савори асп дид, ки ӯ муҳайёи ба деҳот баромада рафтан буд. Чун чашми ноиб ба Қоришқамба афтод, феврал аз асп фурумада, ба тарафи ӯ давид, то ки бо дӯсти деринаи худ мулоқоти гарму ҷӯшон кунад.

Лекин давидани ноиб аз давидани сангпушт ҳеҷ фарқ надошт, чунки ӯ ҳам монанди Қоришқамба шикамқалон ва фарбеҳ буда, гӯшти зери зақан ва пушти сари ӯ дамида баромада, гарданашро бо шикам ва тахтапушташ ҳамрӯй карда буданд. Фарқе, ки ӯ аз Қоришқамба дошт, ҳамин буд, ки сараш хурд, ришаш кам ва поҳояш аз поҳои ӯ кӯтоҳ буда, аз фарбеҳӣ ё аз вараҷ монанди зерсутун ғафс менамуданд.

Бо ин шаклу шамоил намуди зоҳирии ноиб ба ҳувули пури гандум монанд буд, ки даҳони вайро як қабза карда, бо даҳанбанде баста бошанд; ҳақиқатан ҳам, сари хурди ӯ

ба болои он танаи ғафс, ки аз по то гардан ҳамрӯй буданд, мисли чойи аз даҳанбанд болоистодаи ҷуволи пурғалла менамуд.

Вақте ки ин ду дӯст бо ҳам расида якдигарро ба оғӯш кашидан хостанд, мулозимон ва ходимони ноибхона аз ханда худдорӣ карда натавонистанд, чунки ҳамоғӯшии онҳо ба ду хуми калон монанд буд, ки дар паҳлуи якдигар гузошта шуда бошанд ва дар вақти мулоқот танҳо нофҳошон ба якдигар мерасиданд, аммо барои ба оғӯш кашидани якдигар, ҳарчанд кӯшиш мекарданд, дастҳошон ҳатто ба паҳлуи ҳамдигар ҳам намерасиданд, зеро дастҳо барои печонда гирифтани баданҳои ғафси фарбеҳ ва шикамҳои калон кӯтоҳӣ мекарданд.

Баъд аз ин гуна мулоқоти хандаовар ноиб дӯсти худро ба меҳмонхона дароварда, ба маҳрами⁶⁰ худ барои меҳмон дарҳол «аз нӯги хамир, фатир» гӯён дастархон, нон ва як табақ гӯшти яхнӣ оварданро ва аз паси вай бирён карда овардани ду мурғи фарбеҳро фармуда, аз дӯсташ сабаби бархилофи одати худ ба саҳро баромаданаширо пурсид.

– Чой фармояд, ки як-ду пиёла нӯшида кӯфти роҳро аз худ дур кунам, ҳам барои рӯфта хӯрдани дастархони шумо шикамавро омода гардонам ва баъд аз он сабаби ба саҳро баромаданамро нақл хоҳам кард. Як фарсах роҳро пиёда тай кардан чунон маро аз кор баровард, ки ҳозир тоқати гуфтор надорам.

– Магар шумо дар ҳамин ҳавои гарм бадани думани⁶¹ худро бардошта роҳи якфарсахиро пиёда тай кардед? Чаро ягон савориро киро карда, савор шуда наёмадед? Чаро дар хонаи худ ягон саворӣ нигоҳ намедоред, ки дар ин гуна мавридҳо фоида баред?

– Шумо монанди одамони содаи бедард ҳарф мезанед, ноиб! – гуфт Қоришкамба, – охир, кадом одами ақлонк пулери, ки ба сад машаққат ёфтааст, барои яқсоата осоиш ба харкорон ва кирокашон медиҳад? Ман «дандон

дорад» гуфта арраро дар хонаи худ роҳ намедихаму шумо бошед, дар хонаи худ нигоҳ доштани асп ё харро ба ман маслиҳат медиҳед, ки онҳо торочкунандаи хонадон мебошанд...

Дар ин миён маҳрам нону чой ва яхниро оварда, дар пеши Қоришкамба дастархон паҳн кард. Қорӣ бо дидани табақи пуряхнӣ ва нони гарм аз сухан бозистода, монанди гови гуруснае, ки ба кунчора ҳарисона мечаспад, даст ва даҳони худро ба тарафи нону яхнӣ бурда сари худро аз дастархон барнамедошт, ӯ ҳатто чойро ҳам, ки бо кӯфти роҳ ба вай талаб изҳор карда буд, аз хотир баровард.

Ноиб ҳам гуфтугузorro бо меҳмони худ бас карда, ба яхнихӯрӣ даромад ва чоҳи сερравғани гӯштро бо корд бурида гирифта, ба нони гарм печонда, ба даҳони худ андохта ноҳида фуру бурдан гирифт.

Қоришкамба ин ҳоли соҳибхонаро дида табакро пештари худ кашида, бо даҳони пурнону гӯшт:

– Магар шумо ҳам то ҳол ношито накарда будед? – гӯён ғурунгос зад.

– Пагоҳонӣ дар пеши ман ду мурғи бирён оварда буданд, аммо аз он ҷо ки ҳамтабақам ин маҳрами чимхӯр ва бадиштиҳо буд, иштиҳои ман ҳам баста шуд, базӯр як мурғро хӯрда, дигарашро ба хизматгорон додам. Барои кушода шудани иштиҳои ман монанди шумо ҳамтабақ даркор аст.

– Лекин барои кушода шудани иштиҳои ман ҳеҷ як ҳамтабақ лозим нест, хусусан монанди шумо ҳамтабақ лозим нест, ки таомро ба номи ман фармуда, ба коми худ занад. Зотан иштиҳои ман ҳамеша кушодааст ва барои ман иштихокушо ҷои даркорӣ надорад.

Қоришкамба дид, ки дар вақти ҳарф задани ӯ ҳамтабақаш дар табақи яхнӣ рахнаҳои калон кушодааст, табакро боз ҳам ба худ наздиктар кашида, бо тамоми сари калон ва гардани ғафсаш ба рӯи яхнӣ ҳам шуда, монанди калхоте, ки болҳои худро паҳн карда, кабӯтарро дар зери

чанголи худ гирад, табақро тамоман дар зери ихотаи худ даровард.

Сохибхона шояд аз пеши меҳмон ба пеши худ кашидани таомро муҳолифи назокати мизбонӣ дониста бошад, ба табақ даст нарасонда, аммо як тарафи дастархонро ғундошта бо ду зону ба табақ наздик рафта, сари хурди худро дар зери сару гардани Қорӣ дароварда, ба рӯи яхнӣ аз вай ҳамтар ва наздиктар гардид.

Дар ин вақт ин ду дӯст ба ду барзагови ҳамюғ ва ҳамкор монандӣ пайдо карданд, чунонки барзаговон ба сабаби ҳамкорӣ бо ҳам унс ва улфат пайдо карда, дар як охур хӯрок меҳӯранд ва дар вақти кунҷорахӯрӣ ҳарчанд якдигарро шохзанӣ накунанд ҳам, бо сари худ сари ҳарифи худро фишор дода, аз охур дуртар карда, худ бисёртар хӯрдан мецоҳанд, инҳо ҳам бо сару гардани худ ба табақ наздиктар рафта, ҳамтабақи худро танг карда, наволаҳои калонтарро аз онҳо худ кардан мецостанд.

Ноиб дар пурхӯрӣ ва шикамбандагӣ аз Қоришкамба монданӣ надошт, фарқе, ки дар ин хусус инҳо доштанд, танҳо ҳамин буд, ки Қоришкамба шиками худро ҳамеша аз хонаи мардум, аз хонаҳои қарздоронаш, ҳуҷранишинонаш, аз тӯйхонаҳо ва худоихонаҳо ва аз таомҳои сари дуқони муомиладоронаш пур мекард ва дар хонаи худ ҳеҷ гоҳ бо харҷи худ таом тайёр кунонда намехӯрд, ноиб бошад, чунонки шикамашро аз зиёфатҳои арбоб ва калоншавандагонӣ деҳот сер мекард, инчунин бо маблағе, ки аз торочи деҳқонони ғайр ба даст даровардааст, дар хонаи худ ҳам таомҳои сергӯшту равшан тартиб дода мехӯрд ва мувофиқи мазмуни «рах зану эҳсон кун» монанди Қоришкамба дӯстон ва ҳамкорои худро ҳам бояду шояд зиёфат карда меҳӯронид.

Баъд аз он ки мизбон ва меҳмон мурғбирёнхоро ҳам бо иштиҳои «чӯлбақарӣ» (гуруснагии говона) хӯрда ба поён расонданд, навбати чойнӯшӣ расид ва дар вақти чойнӯшӣ Қоришкамба сабаби ба сахро баромадани худ-

ро дар зимни накли созише, ки бо Ҳамроҳрафиқ карда буд, гуфта, аз ноиб аҳволи деҳқони мазкурро пурсид.

Ноиб дар ҷавоб, баъд аз накли деҳқони миёнаҳол, коркуни ғаёл, соҳиби панҷ таноб замин, як сар гови қорӣ ва як сар модагов будани Ҳамроҳрафиқ, гуфт:

– Ў одами ростқавл, содаи зудбовар аст, бинобар ин аз қабилӣ «аз борон ғурехта, ба новадон афтодан», аз суд-хӯрони саҳро ғурехта ба доми шумо афтодааст.

Қоришқамба баъд аз завқида хандидан аз сухани охири ноиб:

– Яъне «як говмеши ҷавони сершири дарозшир ба дасти ту афтодааст» гӯед! – гуфт ва илова намуд: – Лекин агар ин гуна одами содалавҳи зудбоварро ягон ҳариф аз роҳ бароварда, нияташро вайрон кунонад, дар он вақт чӣ хоҳам кард?

– Дар он сурат, – гуфт ноиб, – васиқаи шаръие бо муҳри қозикалон мисли қорди буррон шуда дар ихтиёри шумо меафтад ва ба қор дароварандаи он қорд ҳам дар ин тарафҳо ман мебошам, бо вай пӯсти ўро қанда қалла-пачаашро аз вай ҷудо карда, ба шумо супурдан вазифаи ман аст.

– Ин тавр бошад, – гуфт Қоришқамба, – зудтар Ҳамроҳрафиқро қас монда оварда, заминҳои ўро ба ман васиқа қунонда диҳед ва ман бозгашта ба шаҳр рафта ба ў пул диҳам. Агар дер монем, метарсам, ки ягон судхӯри дигар ин луқмаи қарбу нарми ба даҳони ман наздиқомадаро зада гирад.

– Ба он деҳа рафта, дар назди арбобу қалонони он ҷо васиқа қардан лозим аст, – гуфт ноиб, – «Арбобро бину деҳро тоз» гуфтаанд, қоре, ки дар деҳот бе хабардории арбоб ва қалоншавандагон қарда шавад, натиҷаи хуб на-медихад.

– Ин тавр бошад, зудтар ба ҳамон деҳа равам! – гуфт Қорӣ.

– Меравем! – гуфт ноиб ва ба мулозимони худ тайёр кардани аспҳоро фармуд.

* * *

Ноиб бо гурӯҳи мулозимони худ ва Қоришкамба бо онҳо ба роҳи деҳаи Бӯлмаҳӯрон даромаданд. Қоришкамба дар умри худ асп савор нашуда буд, бо вучуди ин ноиб ўро, шояд барои бозӣ бошад, ба як аспи ҷавмасти шӯҳи ҷавон, ки ханўз дастром нашуда буд, савор карда ба роҳ даровард. Асп шӯҳию бозӣ мекард ва аспони дигарро лагакӯбӣ кардан меҳост, гоҳо бо поҳои пасаш истода, поҳои пешашро ба ҳаво мебардошт, гоҳо поҳои пешашро ба замин устувор дошта, поҳои пасашро ҷуфтаканон ба ҳар тараф ҳавола мекард ва бо ин ҳаракаташ, гӯё аз ҳучуми аспони аз пас оянда худро мудофия менамуд.

Дар ин аҳвол Қоришкамба дудафта ба қоши зин маҳкам часпида, «вой мурдам!» гӯён фарёд мекард ва ў ноибро, деҳаи Бӯлмаҳӯронро, Ҳамроҳрафиқро ва дар охир ҳудашро, ки бар ҳилофи тавсиаи Ҷалолуддини Румӣ аҳмақӣ карда, ба деҳот баромадааст, бо алфозҳои қабех дашном меод, «ба умеди зиёд кардани пул аз пулҳои мавҷудаам мурдаҷудо мешавам» гуфта ҳасрат меҳӯрд. Одамони ноиб ба ин аҳволи ў хандида ўро масҳара медаштанд.

Дар ҳақиқат ҳам, агар як мулозими аспдон ва аспбози ноиб ҳамеша дар ҷилави аспи Қоришкамба савора рафта, тасмаи лачом ва ресмони гулавсори (гулафсори)⁶² аспи ўро бо дастони қавиаш маҳкам дошта, вайро моҳирона идора намекард, аспи норомии беором дар аввали бозии худ ўро бардошта бурда дар як канори роҳ ё киштзор ба замин зада, куштаниш муайян буд.

Дар вақте ки дастаи ноиб ба деҳаи Бӯлмаҳӯрон расид, масҳарабозӣ боз ҳам болотар гирифт: ноиб бо аспи худ ба паси Қоришкамба гузашта вайро қамчинкорӣ мекард ва ба аспи худ сағрии аспи ўро газонда он аспи но-

ромро боз ҳам беоромтар мегардонид.

Саллаи калони Қоришкамба вайрон шуда, каловор ба гарданааш афтода, ҳалқаҳои вай камандвор ба тамоми баданааш печида ва барҳои чомаҳои тагурӯй пӯшидааш ба ҳар тараф паҳну парешон шуда рафта буданд.

Аҳолии деҳаи Бӯлмаҳӯрон, ки омад-омади ноибро шунида барои пешвозгирии ин балои ногаҳонӣ ҳамагӣ ба сари роҳ баромада буданд, дар умри худ нахустин бор дастаи ўро, зохиран ҳам бошад, бо хандаи қаҳқаҳаи шодӣна пешвоз гирифтанд, хандаҳои онҳо ва шӯру ғавғои бачагонии деҳа, бо ханда ва ҳаёҳуи одамони ноиб ҳамроҳ шуда, аспии Қоришкамбаро боз зиёдтар бармеангезониданд ва шӯр медоданд.

Чун даста ба ҳавлии арбоби деҳ – арбоб Ҳамид даромад, ноиб ва одамонаш аз асп фуромаданд, чанд кас даври аспии Қоришкамбаро гирифта, вайро ором нигоҳ дошта, Қорино аз болои зин бар рӯи дастҳо бардошта бар болои шаҳсуфаи сарҳавз гузоштанд. Дар вақти аз асп фуруварда бар рӯи суфа гузоштан фарёду фиғони Қоришкамба боз ҳам ҷонкоҳтар шуд, зеро либоси зерини ӯ, ки ба зери рони фарбеҳу нарми ҳеҷ саворӣ надида ва дар ин бардорозани асп шалҳида хуншор шудааш часпида буд, дар ҳар ҷунбидан ва ҷунбондан бо як қабат пӯст аз баданааш канда ўро азоби тоқатнопазир медод.

ХIII

Ноиб ва одамони ӯ бар рӯи шаҳсуфа саф кашида нишастанд, барои Қоришкамба, ки ба сабаби озори зеринаш дуруст нишаста наметавонист, дар пешгоҳи суфа ҷои алоҳида мухайё карданд: дар он ҷо чор қабат кӯрпачаи серпахта паҳн карда, дар ду тарафи он ду даста болиш ниҳоданд, Қоришкамба ба болои он кӯрпачаҳо, гоҳ ба ин паҳлу ва гоҳ ба он паҳлу ёзида, ба болишҳо таъя карда менишаст.

Калонтарони деҳа ҳам ба шаҳсуфа баромада дар қа-

тори меҳмонон чой гирифтанд. Соҳибхона арбоб Ҳамид баъд аз он ки «меҳмонон хуш омаданд» гӯён дар поёнтари суфа нишаст, одамони ӯ як барраи ширбози фарбехро ба наздики суфа оварда дар чое, ки чашми ноиб меафтод, сар буриданд. Ин эҳтироми чудогонаи Арбоби деҳ буд ба но-иби қозикалон.

Баъд аз он одамони Арбоб дар пеши меҳмонон дастархон густурда, бар рӯи вай нонҳои ширдор, кулчаҳои рағанин ва меваҳои гуногун гузоштанд ва чойникҳои чой ҳам бо пиёлаҳо дар пеши меҳмонон гузошта шуданд.

Дар вақти нонхӯрӣ ва чойнӯшӣ ноиб оммаи деҳқонони ҷомадаридаро, ки дар поёни суфа ба дарахтҳо ва деворҳо така карда сари дупо нишаста буданд, аз назар гузаронид ва дар байни онҳо Ҳамроҳрафикро надида аз арбоб Ҳамид:

– Ҳамроҳрафик дар кучост, дар байни мардум наменамояд? – гуфта пурсид.

– Ӯ деҳқони пуркор аст, вақташро бекора намегузарад, бояд дар саҳро гандум даравида истода бошад, – Арбоб ҷавоб дод ва илова кард, – агар ба ӯ кор дошта бошад, ҷеғ зада биёрам.

– Ҷеғ занед, хуб мешавад.

Арбоб касеро аз қатори дар поини суфа нишастагон барои овардани Ҳамроҳрафик фармуда, «ноиб ба ӯ чӣ кор дошта бошад» гуфта андешид ва дар охир аз ноиб пурсид:

– Ба Ҳамроҳрафик чӣ кор баромад? Магар аз тарафи ӯ кушта шудани Тӯрамурод муайян гардид?

– Не-е, – гуфт ноиб дар ҷавоби суоли охирини Арбоб ва давом намуд, – дар байни ӯ ва ҷаноби Қорӣ (ба Қоришкамба ишора карда) дар бораи ба ӯ қарз дода заминхоҷашро ба гарав гирифтани созиши хонакӣ шудааст, инак ҳамин рӯз дар ҳузури шумоён ҳамон созишро пухта карда хаттӯ чак мекунем.

Бо шунидани ин ҷавоб Арбоб ба тарафи Қоришкамба даст пеш гирифта, гарданашро қадре ҳам карда, як

эхтиром изҳор карда бошад ҳам, дар чехрааш дигаргуние пайдо шуд, ки ин аз кори Қоришкамба норозӣ шудани ўро нишон меод ва дар ҳамин вазъият ба ноиб нигоҳ карда:

– Бисёр хуб! – гуфт бо дили нохоҳам, – лекин дар деҳа ягон замин, боғ ё ҳавлие фурӯш шудани бошад, аввал ба касе таклиф кардан даркор аст, ки мулки ӯ ба мулки фурӯхташудани ҳамсоя бошад ва агар он мулкдори ҳамсоя харидани он мулкро рад кунад, фурӯшгор ихтиёр дорад, ки ба ҳар кас фурӯшад. Ҳамин тавр будани ҳукми шариатро шумо аз ман хубтар медонед. Аммо, модом ки ҷаноби Қорӣ харидор шуда омаданд, дар байни харидор ва фурӯшгор вазифаи арбобиро шумо ба ҷо оварда, кори моро сабук кардаед, мо ба ин кор муқобил намеистем.

– Ман дар ин миёна арбобӣ накардаам, – гуфт ноиб аз худ ранҷонидани Арбоби деҳаро, ки дар тороч кардани деҳқонони фақир воситаи ҳудаш мебошад, муносиб надида, – ҳуди Ҳамроҳрафиқ ба афтодани заминхояш дар дасти ҳамсоягонаш тоқат карда натавоништанашро пай бурда, намедонам бо маслиҳати кадом кас ба шаҳр рафта бо ҷаноби Қорӣ созиш карда омадааст, – ноиб барои хотирҷамъ кардани Арбоб илова намуд. – Шумо бояд инро донед, ки хоҳ ҷаноби Қорӣ бошанд, хоҳ ягон шаҳрии дигар, ба деҳаи шумо, ки аз шаҳр дур аст, омада дар ин ҷо заминдор шуда ба деҳқонӣ машғулӣ карда наметавонанд. Ҳар вақт ба маблағи ба қарздодаи ин кас (Қоришкамба) ғоида ба болои ғоида зам шуда, қарздор адо карда натавонад, албатта, заминро фурӯшонда пули худро мерӯёнд. Дар он вақт ихтиёр ба дасти шумоён мешавад, ки ҳар касеро аз аҳолии деҳа муносиб бинетон, он заминхоро ба ҳамон кас медиҳетон. Дар ҳар ҳол аз расидани қадами ҷаноби Қорӣ ба деҳаатон на шумо ва на дигар калоншавандагони ин ҷо зарар намебинетон, ин кас одами дароздасти бобаракат мебошанд. – Ноиб дар охири суханаш пурсид: – Ҳамсоязамини Ҳамроҳрафиқ кист?

– Арбоби деҳаи Сангсабз – арбоб Рӯзӣ, – гуфт дар ҷавоб арбоб Ҳамид ва арбоб Рӯзиро, ки дар ҳамон вақт аз дарвоза даромада омада истода буд, нишон дода илова намуд:

– Инак худашон ҳам омаданд!

* * *

Дар вақти ба пеши шахсуфа расида омадани арбоб Рӯзӣ барои эҳтироми ӯ суфанишинон Ҳамағӣ аз ҷо бархостанд. Ӯ ба рӯи суфа баромада, бо ноиб ва Қоришкамба ва бо одамони ноиб ягон – ягон вохӯрӣ карда ва дар охир бо соҳибхона мулоқот намуда, ба ҷое, ки ӯ аз худ болотар нишон дода буд, нишаст ва бо дигар калонони деҳа вохӯрдӣ накарда, фақат ба сарчунбонии сабуке иктифо намуд.

Одамони арбоб Ҳамид аз пешкашҳои ба ноиб овардаи арбоб Рӯзӣ як ҷувол харбузаро дар лаби ҳавз чида монда, як дастархон ғатири рағғанизардиро, ки бар рӯи чор дона мурғи бирён буд, бар рӯи суфа бароварда, ба пеши ноиб бурда кушода гузоштанд.

Ноиб ду мурғи бирёро дар пеши худ ва Қоришкамба нигоҳ дошта он дуи дигарро ба дигарон дод, ки дар байни худ пора карда бихӯранд.

Ин кори ноиб шояд ба Қоришкамба маъқул наафта бошад, ки бо дасташ гӯшти дар пешаш истодаро порча-порча канда ба даҳонаш андохта истода чашмонашро аз ду мурғе, ки ба пеши Ҳамаи аҳли маҷлис тақсим ёфта буд, намеканд, аз хӯрдани гӯшти он мурғон умедашро канда бошад ҳам, хӯрдани ҳасрати онҳоро давом меод.

Баъд аз хӯрда шудани мурғбирёнҳо бар рӯи дастархон баррабирён омад, ки дунба ва гӯшти паҳлуи вай ҳам насиби Қоришкамба ва ноиб гардид...

Дар охир дастархон ғундошта шуд ва устухонҳои хондашуда ба пеши сағ партофта шуда, нонрезаҳо ба пеши

мурғон афшонда шуданд, нонбурдаҳо ва устухонҳои гӯшташон тамои канда гирифтанашударо ба деҳқонони фақир доданд, ки онҳо дар зери дарахтҳо ва деворҳо, гӯё ба ин зиёфат тамошобин шуда сари ду по нишаста буданд, ҳатто Ҳамроҳрафиқ ҳам, ки ин зиёфат «ба шарафи тороч кардани ӯ» ташкил ёфта аз тарафи ноиб махсусан ҷеғ зада шуда буд, ба сари дастархон даъват нашуд.

* * *

Баъд аз таоми гарм дар вақти харбузахӯрӣ созиши байни Қоришқамба ва Ҳамроҳрафиқро ноиб ба арбоб Рӯзӣ, ки ба заминҳои Ҳамроҳрафиқ чашм дӯхта буд, нақл кард ва пас аз ғундошта гирифта шудани пӯчоқҳои харбуза ноиб ба рӯи суфа баровардани Ҳамроҳрафиқро амр намуд.

Ҳамроҳрафиқ ба рӯи суфа баромада, дар гӯшае сар ҳам карда нишаст. Арбоб Ҳамид ба ноиб нигоҳ карда:

– Бар болои созише, ки дар байни ҷаноби Қорӣ ва Ҳамроҳрафиқ шудааст, мо набудем. Марҳамат намуда, дар пеши арбоб Рӯзӣ он созишро ҳикоя кунед, то ки калону хурди деҳа шунида, аз воқеа хабардор шуда, шохиди зиндаи ин кор гарданд.

Ноиб баъд аз як бори дигар нақл кардани он созиш аз Ҳамроҳрафиқ пурсид.

– Ту аз ҷаноби Қорӣ чанд танга қарз гирифтани меҳохӣ?

– Намедонам, ман ҳаминро медонам, ки аз самоворчӣ панҷсад танга қарз доштам, он маблағ бо дурӯза ғойдааш ба панҷсаду панҷоҳ танга расид.

– Яъне панҷсаду панҷоҳ танга қарз гирифтани меҳохӣ? – ноиб боз пурсид.

– Ҳамин тавр!

– Барои дигар харҷҳо пул дорӣ?

– Ман як пули сиёҳ ҳам надорам! – Ҳамроҳрафиқ ҷавоб дод ва илова карда пурсид: – боз чӣ гуна харҷҳо

хастанд?

– Ту хело одами сода менамой! – гуфт ноиб бо оҳанги таъна ба Ҳамроҳ нигоҳ карда ва давом намуд: – аввал ин ки то хатро ба ҷаноби қозикалон муҳр кунонда, аз Қорӣ пул гирифтани боз як рӯз гузашта қарзи ту аз самоворчӣ ба панҷсаду ҳафтоду панҷ танга мерасад. Ҳамин тавр не?

– Ҳамин тавр! – Ҳамроҳрафиқ ҷавоб дод.

– Охир ба арбоб Рӯзӣ, ки ба сари кори ту лаълию дастархон карда, бо пешкашҳои калон қадам ранҷа наму-да омадаанд, магар «ҳаққи қадам» гӯён бисту панҷ танга намедиҳӣ?

– Додан лозим аст! – Аз тарафи Ҳамроҳрафиқ арбоб Ҳамид ҷавоб дод.

– Бо ин маблағи даркориат ба шашсад тангаи расо расид. Магар ба арбоб Ҳамид, ки барои баробар кардани кори ту зиёфати калоне тартиб додаанд ва арбоби деҳаи худат буда соҳиби зиндаю мурдаат мебошанд, чил танга намедиҳӣ?

– Доданаш лозим аст! – аз ҷониби Ҳамроҳрафиқ арбоб Рӯзӣ ҷавоб дод.

– Бо ин маблағи даркориат бо шашсаду чил танга расид. Магар ба панҷ нафар калонони деҳаат, ки дар ин маҷлиси хайр ҳозир буда, шохиди холиси ин додугирифт мебошанд, ҳар кадом дутангагӣ даҳ танга намедиҳӣ?

– Медихад! – арбоб Ҳамид ҷавоб дод.

– Акнун маблағи даркориат ба шашсаду панҷоҳ танга расид, – гуфт ноиб ва давом кард: – барои муҳронаи ҷаноби қозикалон, котибонаи ман ва хизматонаи мулозимонам – ҳамагӣ дар як ҷо панҷоҳ танга намедиҳӣ?

– Барои муҳрона ва хароҷоти ноибхона ин кам аст! – гуфт арбоб Ҳамид сухани ноибро бурида, – барои ин хароҷот ҳеч набошад сад танга доданаш лозим аст.

– Сад танга доданаш лозим аст! Лекин ман деҳқони меҳнатдӯст ва одами рост будани Ҳамроҳрафиқро ба назар гирифта, панҷоҳ тангаамро гузаштам ва умедворам, ки ӯ

ин некии маро аз ёд набароварда, дар ҳаққи чаноби қозикалон ва ман дуо мекунад, – гуфт ноиб ва ба Ҳамроҳрафиқ нигоҳ карда сухани худро давом дод: – бо ин панҷоҳ танга маблағи даркориат ба ҳафтсад танга расид. Мувофиқи созиши ту, ки бо чаноби Қорӣ қардӣ, ба ҳисоби ҳар сад танга дар моҳе шаш танга фоида, фоидаи ҳафтсад танга дар моҳе чилу ду танга ва дар соли панҷсаду чор танга мешавад. Агар ин маблағро ба тани пул, ки ҳафтсад танга буд, зам кунем як ҳазору дусад чор танга мешавад. – Ноиб баъд аз ин ҳисоб ба шартҳои васиқа гузашта ба Ҳамроҳрафиқ хитоб карда давом намуд:

– Инак ту аз чаноби Қорӣ ҳафтсад тангаи нақд гирифта фоидаи яксолаашро, ки панҷсаду чор танга мешавад, ба вай зам карда ба маблағи як ҳазору дусад чор танга панҷ таноб заминатро бо байъи шаръӣ⁶³ ба ин кас мефурӯшӣ. Агар дар охири сол ин маблағро тамоман адо намоӣ, хататро баргашта мегирӣ ва заминат мулки холис шуда ба дасти худат мемонад. Агар дар охири сол танҳо фоидаи пулро диҳӣ, ҳукми ин хат дар соли дувум ҳам қорӣ мешавад. Ва дар соли савум ва чорум ҳам шарт ҳамин аст. Ҳар вақт ки аз додани фоидаи пул ё тани пул саркашӣ кунӣ, чаноби Қорӣ ҳақ доранд, ки заминро тамом аз дасти ту гиранд.

Ноиб баъд аз шарҳ додани ин шартҳо аз Ҳамроҳрафиқ пурсид:

– Дуруст аст?

– Дуруст будагист, – гуфт Ҳамроҳрафиқ дар ҳолате ки аломати шубҳа ва норизой аз чехрааш хувайдо буд.

Баъд аз он ноиб аз Қоришкамба пурсид:

– Шумо чӣ мегӯед?

– Ман ин ҳисоби шуморо нодуруст медонам! – гуфт Қоришкамба бо қатъияти тамом.

– Чаро? – ноиб бо оҳанги тааҷҷуб пурсид.

– Чунки ман аз қарздорони шаҳриам фоидаи ҳармоҳаро дар охири ҳамон моҳ гирифта он маблағро боз ба ка-

се ба ғоида мемонам. Назар ба ҳисоби шумо чилу ду танга ғоидаи моҳи якум ба Ҳамроҳрафиқ ёздаҳ моҳ беғоида мемонад, ғоидаи моҳи дувум даҳ моҳ беғоида мемонад ва ҳоказо, ки ин ба ман зарари калон аст.

Ноиб ин суҳанҳоро шунида аз таачҷуб баромада:

– Акнун фаҳмидам! – гуфт ва илова намуд: – аз рӯйи ҳисоби шумо ғоидаи пулатон дар як сол чӣ қадар мешавад?

– Ғоидаи ғоидаи ин маблағ, ки назар ба ақидаи ҳудам наберааш мебошад, агар касрҳоро ба назар нагирифта, ҳисобро деҳқонфаҳм карда гӯям, дар як сол яксаду шасту панҷ танга мешавад.

– Яъне Ҳамроҳрафиқ аз шумо ҳафтсад танга нақд гирифта ба як ҳазору сесаду шасту нуҳ танга хатти қозӣ диҳад, – гуфт ноиб ва боз пурсид, – ҳамин тавр аст?

– Қариб ҳамин тавр аст, – гуфт Қорӣ, – лекин як ҳисоби нозуки дигар ҳаст, ки мувофиқи он, ба маблағи як ҳазору чорсад танга қарз додани Ҳамроҳрафиқ лозим меояд.

Ҳамроҳрафиқ то ҳол хомӯш нишаста буд ва оқибати кори ҳудро дар натиҷаи ин ҳисобҳо, ки ҳеҷ интизорӣ надошт, меандешид. Вақте ки ӯ суҳани охирини Қориш-камбаро шунид, ки натиҷаи охирини ҳисоби қарздориаш будааст, якбора шӯрид, гӯё ӯ ҳезуме буд, ки то ҳол кӯрдуд месӯхт ва бо вазидани боди тунде якбора шуълавар шуд, аз ҷояш ҷаста бархоста ба аҳли маҷлис хитоб карда гуфт:

– Агар хонаи маро нияти сӯхтан дошта бошетон, якбора оташ зада сӯзонетон, заминҳоямро фурухта байни худ тақсим карда гиретон, ҳудамро аз деҳа ронда бароретон! Агар бо инҳо ҳам дилҳотон ором нагирад, ҳудамро бурда дар зиндони амир ҳабс кунонетон ё ба дораш овезетон! Аммо ман ба ихтиёри худ ба ин навъ ҳисоб ва савдо розӣ шуда наметавонам!..

Ӯ, намедонам, боз чиҳо гуфтан меҳост, аммо аз ғояти ҳаяҷон нафасаш гулуғир шуд ва кафкҳои дар даҳонаш

чамъшударо «туф-туф» карда хомӯш монд.

Аҳли маҷлис ба ин ҳолати ӯ қаҳқосзанон хандиданд ва баъд аз пасанда шудани хандаи умумӣ арбоб Ҳамид ба Ҳамроҳрафиқ хитоб карда суҳан сар кард:

– Додарам, Ҳамроҳ! – гуфт ӯ нармона. – Розӣ на-
шавӣ, розӣ нашудан гир! Ҳеч кас туро розӣ шав гуфта зӯр
накардааст, лекин хунатро вайрон накарда, дар қоят ни-
шаста, суҳанони маро гӯш кун!

Ҳамроҳрафиқ «уф!» – гӯён дар қойи худ нишаста ба
замин чашм дӯхт ва арбоб Ҳамид давом кард:

– Ба сари ту ин балоҳоро магар ман овардаам ё ин ки
арбоб Рӯзӣ, ё эшони ноиб, ё ҷаноби Қорӣ оварданд?

Ҳамроҳрафиқ ба ин суолҳо ҷавоб надод ё ин ки
ҷавобе надошт, ё ҷавоб дошта бошад ҳам, баъд аз паст
шудани оташиниаш ба ҷавоб додан ҷасорат накард, дар
ҳар ҳол ба замин чашм дӯхта хомӯш истод.

Арбоб Ҳамид давом кард:

– Ба ман ҳамин қадар маълум аст, ки ту дар сайри
гули сурх, вақте ки ба мазори Баҳоуддини Нақшбанд
рафтагор шудӣ, яtimi арбоб Рӯзӣ Тӯрамурад ҳам ҳам-
роҳи ту рафт. Ту дар рӯзи дигар баргашта омадӣ, Тӯраму-
род ҳамроҳи ту набуд. Чун аз ту чӣ шудан ва ба кучо
рафтани Тӯрамудродро пурсиданд, «намедонам, дар роҳ аз
ман ҷудо шуда, ба як тарафи дигар рафт» гуфтӣ. Аммо
дар байни мардум овоза шуд, ки гӯё ту дар роҳ Тӯраму-
дродро кушта партофта, пули нақди дар дасти ӯ бударо ги-
рифтай. Бо вучуди ин на ман ва на арбоб Рӯзӣ «гумон аз
имон ҷудо мекунад» – гӯён туро ба қозихона накашидем.
Эшони ноиб ҳам фуқародорӣ карда, болои ин корро
пӯшондан хостанд. Лекин вақте ки ин хабар ба гӯши
қозикалон ва миршаби Бухоро расид, онҳо ба дастгир
кардани ту амр фармуданд. Ночор эшони ноиб туро
дастгир карда, ба шаҳр фиристоданд, бо тухмати одам-
кушӣ дар зиндон афтодӣ. Гуноҳи ман ва арбоб Рӯзӣ ҳамин
шуд, ки чандин рӯз аз паси ту давида бо панҷсад танга ха-

рочот туро аз зиндон халос кардем, вагарна ту ё кушта мешудӣ, ё даҳ ҳазор танга пули хун медодӣ, ё ин ки якумрӣ дар зиндон монда мурда мерафтӣ...

– Гуноҳи дигари мо ин аст, ки – гуфт арбоб Рӯзӣ сухани арбоб Ҳамидро бурида, – дар миён шуда, аз самоворчии қозихона панҷсад танга хароҷоти аз зиндон халос кардани туро қарз бардошта додем.

– То ин ҷо маълум шуд, ки на ман ва на арбоб Рӯзӣ ба ту бадӣ накарда будаем. Магар ба пеши ҷаноби Қорӣ туро мо фиристодем? – гуфта арбоб Ҳамид аз Ҳамроҳрафиқ пурсид.

Ҳамроҳрафиқ гӯё ки ин суҳанонро нашунида бошад, чизе нагуфт ва ҷашмашро аз замин нақанд.

– Магар туро ман ба пеши ҷаноби Қорӣ фиристодам? – гуфта пурсид ноиб ба суҳан Ҳамроҳ шуда.

Ҳамроҳрафиқ боз ҷавобе надод.

– Ба ман нигоҳ карда ҷавоб деҳ, аз ту мепурсам, ки туро ба пеши ҷаноби Қорӣ магар ман фиристодам? – гӯён ноиб аз ҷояш нимҳез шуда пӯписа кард.

– Не, – гуфт Ҳамроҳрафиқ, бе он ки ҷашмашро аз замин нақанд.

– Ба пеши ҷаноби Қорӣ туро кӣ фиристод? Бурро–бурро ҷавоб деҳ!

– Худам рафтам, – гуфт Ҳамроҳрафиқ.

– Дурӯғ гуфти! Ту ҷаноби Қорино кай боз мешинок-тӣ?

– Имоми деҳаи мо, ки ба ҷаноби Қорӣ ошно будааст, «бо ғоидаи арзон қарз мегири ва аз гузаштани заминат ба дасти аҳли деҳа халос мешавӣ» гуфта ӯ фиристод, – гуфт арбоб Ҳамид.

– Имомро ҷеғ занед! Ё ҷаро ба кори ин тухмати Ҳамроҳ шудааст? – гуфт ноиб.

– Мо барои ин кораш ёро коҳиш карда будем, наметонам, ранҷида ё ин ки шарм дошта, масҷидро партофта рафтааст, – гуфт арбоб Ҳамид дар ҷавоби ноиб.

– Эҳтимол ба фоида фоида зам кардани ман ба ту нафорида бошад, – гуфт Қоришкамба ба Ҳамроҳрафик хитоб карда, – агар ин тавр бошад, ту ҳармоҳа фоида ро дар охири ҳамон моҳ чилу ду танга бурда ба ман деҳ, дар як сол аз яксаду шасту панҷ танга фоидаи барзиёд додан ҳалос мешавӣ.

– Деҳқони хокпош дар ҳар моҳ пули нақдро аз кучо меёбад? – гуфт Ҳамроҳрафик, – дар дасти ман пули нақд сола як бор дар вақти гандум ва харбузапазӣ меафтад.

– Ин тавр бошад, чаро шӯрида оташин мешавӣ? Дар хотир ор, ки маро аз қорам мононда зорӣ карда ту ин ҷо овардӣ. Акнун аз дасти ҳама ва аз ин ҷумла аз дасти ман ҳам дод мегӯӣ. Агар аз қавлат гашта бошӣ, ман ҳозир баргашта ба шаҳр меравам. Дар он вақт ту медонию самоворчӣ.

Қоришкамба ин суҳанҳоро гуфта ба баргаштан муҳайё шудан гирифт. Аммо Ҳамроҳрафик аз қавлаш гаштан наметавонист, чунки қарзи самоворчӣ то як ҳафта – даҳ рӯзи дигар ба маблағе мерасид, ки ғайр аз заминро ба арбоб Рӯзӣ фурухта қарзи ӯро адо кардан ҷораи дигаре намеёфт, бинобар ин бо забони хуш ба Қоришкамба хитоб карда гуфт:

– Ҳамаи ҳисоби шуморо ман фаҳмидам, ғайр аз қабул кардани онҳо ҷорас надорам. Аммо сию як танга, ки бе сабаби маълум ба болои як ҳазору сесаду шасту нух танга зам карда маблағи қарзи маро ба як ҳазору чорсад танга расондед, ба ман бисёр алам кард.

– Ин маблағ ҳам бе сабаб нест, – гуфт Қоришкамба, – ман дар шаҳр аз ҳонаи қарздорони ҳудам ҳар рӯз ё рӯздармиён зиёфат меҳӯрдам. Албатта, ман аз шаҳр ба саҳро омада аз ту зиёфат талаб намекунам. Ана, ба бадали ҳамон зиёфат ман сию як танга зиёд кардам. Агар ту маро ҳар рӯз ё рӯздармиён, чунонки қарздорони шаҳриам мекунанд, зиёфат мекардӣ, ҳарчи барзиёди ту сола аз ҳазор танга бештар мешуд. Ман ба ту раҳм карда ҳамин ҳа-

рочоти вазнинро ба бадали сию як танга аз гардани ту бардоштам.

– Биёед, аз ин даъво гузаред, – гуфт арбоб Ҳамид ба Қоришкамба нигоҳ карда, – зиёфати марди деҳқон харбуза, тарбуз ва сабзию пиёз аст. Ҳамроҳрафиқ ба шахр барои фурухтани ҳамин чизҳо равад, аз ҳаминҳо як қисмашро бепул, ба ҷойи зиёфат, бурда ба шумо диҳад.

Қоришкамба розӣ шуд, ноиб васиқаро навишт ва ваъда кард, ки фардо ба қозикалон муҳр кунонда меорад. Ҳамроҳрафиқ фардо рафта васиқаро аз ноиб гирифта ба Қорӣ бурда дода пулро гирад, баъд аз додани қарзи самоворчӣ бақияшро ба арбоб Ҳамид диҳад, ки ӯ мувофиқи қарордод ба касони дахлдор тақсим намояд.

Ноиб, одамони ӯ ва Қоришкамба барои рафтан бархоста ба аспҳо савор шуданд. Аҳли маҷлис барои аз дарвоза гусел кардани онҳо дар канори роҳ қатор истоданд. Чун дастаи ноиб аз дарвоза баромад, як ҷавон ба пеши ноиб давида омада:

– Тӯрамурад, ки ғоиб шудани ӯ сабаби ҳамин қадар хонавайрон гардидани Ҳамроҳрафиқ шудааст, ҳозир омад, – гуфт.

Ноиб ба ин хабар он қадар аҳамият надода, ҳатто худро ба нофаҳмӣ зада бошад ҳам, оммаи деҳқонон ҳаёҳуӣ бардоштанд ва аз ҳар тараф садо дардоданд, ки бо омадани Тӯрамурад тухмати беасл будани аз тарафи Ҳамроҳрафиқ кушта шудани ӯ маълум шуд. Акнун харочоти дар ҳабси Ҳамроҳрафиқ шударо аз ҳокимон гашта гирифтани лозим аст, то ки Ҳамроҳрафиқи бечора аз хонавайронӣ халос шавад...

Аз миён бисёр фурсат нагузашта Тӯрамурад расида омада, бо аҳолии деҳа аз як сар вохӯрдӣ кардан гирифт. Аммо Ҳамроҳрафиқ ба пеши ӯ давида рафта:

– Вохӯрдиро сонӣ мекунӣ, ҳозир бо ман омада худро ба ноиб нишон дода, гӯй ки «ман туро накуштаам».

Тӯрамурад зуд омада ба ноиб салом дод ва Ҳамроҳрафиқ ба ноиб гуфт:

– Акнун худатон аз ин гап пурсед, ки «ман ўро кушта будаам ё ин ки аз кучо рафтани ў ман хабардор будаам, ё не?».

Ноиб хоҳам-нахоҳам аз Тўрамурад пурсид:

– Ту ғоиб шуда кучо рафта будӣ?

– Ман, – гуфт Тўрамурад, – панҷ сол дар хонаи арбоб Рўзӣ хизмат кардам. Ҷомаам нав ва шикамам сер нашуд. Дар ин миёна бемор шудани хоҳарамро, ки дар Азизобод афтода буд, шунидам ва аз Арбоб пурсидам, ки ба ман панҷ танга диҳад, то ки рафта хоҳарамро дида оям, надод. Ин кори Арбоб ба ман бисёр саҳт расид. Аз хизмати ў гурехтанро дар дили худ муқаррар кардам. Ҳарчанд дар роҳ ҳамроҳи Ҳамроҳрафиқ баромада бошам ҳам, кучо рафтанимро ба ў нагуфта, аз вай чудо шудам, то ки Арбоб шунида аз дунболи ман кас фиристода маро ба даст надарорад. Вақте ки шунидам Ҳамроҳрафиқ бо тухмати «кушандаи ман будан» ба зиндон афтодааст, «ҳар чи бодо, бод!» – гўён барои халос кардани вай омадам.

– Тақсир, арз дорам, – гуфта арбоб Рўзӣ ба ноиб наздик шуд.

– Чӣ арз доред? – ноиб пурсид.

– Мурдаҳои падар ва модари ин бачаро дусад танга харҷ карда ман гўрондам. Худи ин бачаро хўронда, пўшонда, тарбия карда калон кардам, ки дар ин ҳам таҳминан дусад танга харҷ шуд. Вақте ки ин бача калонтар шуд, ба ҷойи он ки ба ман дастёри карда, бо хизмати ноҷизонаи худ қарзҳои маро адо кунад, гурехта рафт. Илтимос дорам, ки ин бачаро ба ҳабс гирифта танбех кунед, ки ба бачагони сарсаригарди дигар ибрат шавад. Ҳар гоҳ ки сараш ба девор расида аз карда пушаймон шавад, ба ман оварда супоредаш, ки ба бадали қарзи мурдаҳои падару модараш ва қарзи ҳудааш дар ман хизмат кунад.

– Бисёр хуб! – гуфт ноиб ба арбоб Рўзӣ ва ба одамони худ нигоҳ карда фармон дод: – Дастони ин бачаро ба пушташ баста, дар ҷилави асп пиёда давонда бурда, дар зинхонаи⁶⁴ ноибхона ҳабс кунед!

Ин фармон дарҳол ба амал омад. Дар вақти ба амал оварда шудани фармони ноиб оммаи деҳқонон, ки аз омадани Тӯрамурад ба умеди ғоида расидан ба Ҳамроҳрафиқ шодмон шуда буданд, дар маҳбус шудани ӯ аз ҳад зиёд ғамгин гардида, «э воҳ, ки беҳ нашуд, батар шуд» гуфтанд. Аммо ҳуди Тӯрамурад дар вақти баста шудани дастонаш меҳандид.

– Касоне, ки дар сина дил доранд, аз маҳбус шудани ту хун мегирианд, ту чаро дар ин аҳвол меҳандӣ? – гуён Ҳамроҳрафиқ аз Тӯрамурад пурсид.

– Ман ҳамин сол одами сисола шудаам, дар вақти ба хизмати Арбоб даромаданам ҷавони биступанҷсола будам. Ғояташ ин аст, ки тақдир маро беришу мӯйлаб, яъне кӯса офаридааст. Ман дар ин меҳандам, ки бойҳои пештара меҳнат ва дастранҷи хизматгори худро дузданд, хӯчаини ман умри маро дуздида, маро «бача» мегӯяд. Аҷобати дигар ин аст, ки эшони ноиб ҳам ба сухани хӯчаин даромада маро «бача» гуфтанд.

– Ҳанӯз аз даҳонат бӯйи шир меояд, аммо ту худро сисола мегӯӣ? – гуфт Қоришқамба. Аммо ноиб ин «забондарозӣ»-и Тӯрамудро хомӯшона нагузаронида ба одамони худ фармуд, ки ӯро қамчинкорӣ карда, пеш андохта, аз байни мардум зудтар дур кунанд.

Ин фармони ноиб ҳам ба амал оварда шуд ва дастаи ноиб ҳам аз деҳа дур гардид. Аҳолии деҳаи Бӯлмаҳӯрон, ки ба сабаби аспасавории масҳарабозонаи Қоришқамба дастаи ноибро бо ҳаёхӯй ва ханда пешвоз гирифта буданд, ба сабаби хароб шудани хонаи Ҳамроҳрафиқ ва ҳаёб шудани ногаҳонии Тӯрамурад ба ғазаб омада, дастаи ӯро бо нафрату нафрин гусел карданд.

XIV

Дар саҳро роҳ ёфтани Қоришқамба ба судхӯрони деҳот нафорида, хусусан арбоб Рӯзиро, ки калонтарин судхӯрони деҳаҳои Сангсабз ва Бӯлмаҳӯрон буд, ба ғазаб овард. Ӯ наметавонист, ки аз Қоришқамба арзонтар кар-

да пул ба фоида монда, деҳқонони ба қарз муҳтоҷро аз дасти вай зада гирад, дар ин кор ӯро, аз як тараф, хирси аз ҳад зиёди ӯ ба фоида, ки ба деҳқонон ҳар сад тангаро дар ҳар моҳ аз ҳашт то даҳ танга фоида гирифта ба қарз ме-
дод, роҳ надихад, аз тарафи дигар, сармояи нақдаи ӯ ҳам барои рақобат кардан бо Қоришкамба барин одами сер-
пул кифоя намекард. Ба болои ин, мақсади асосии ӯ аз судхӯрӣ заминҳои деҳқонро ба даст дароварда, худ
онҳоро ғулом кардан буд, ки бо фоидаи кам ин мақсадро ба даст даровардан бисёр душвор буд ва дер ҳам мекашид. Ва ҳол он ки агар ӯ фоидаи пули худро аз Қоришкамба арзонтар кунад ҳам, аҷаб набуд, ки деҳқонон боз ба дари Қоришкамба раванд, зеро деҳқонон медонистанд, ки Қоришкамба ба саҳро омада деҳқонӣ кардан наметавонад, бинобар ин ба замини онҳо чашм намедӯзад. Арбоб Рӯзӣ бошад, имрӯз ё фардо заминашонро аз дасташон за-
да мегирад.

Арбоб Рӯзӣ бо қувваи ҳукумати маҳаллӣ ё бо суиқасд ҳам Қоришкамбаро аз саҳро дур кардан наметавонист, чунки ноиби қозикалон дӯсти наздики Қорӣ буда, ӯ метавонист дар ҳар ҳодиса дӯсти худро мудофиа ва муҳофиза кунад.

Арбоб Рӯзӣ як асп дошт, баъд аз чанд гоҳ боз аспи дигаре харид, ин аспони ӯ дар як собот⁶⁵ баста мешуданд. Аввалҳо ин ду асп дар вақти ҷав ва алафхӯрӣ бо ҳам ҷанг карда, бо лагадкӯбии якдигар машғул шуда, ҳеҷ кадомашон аз хӯрок дуруст баҳра намебурданд. Рафта-рафта ин ду асп бо ҳам ром ва омӯхта шуданд, дар он вақт алаф ва ҷавро ёрона ва дӯстона меҳӯрданд, ҳатто яке аз онҳо сершавад ва дигаре машғули хӯрокхӯрӣ бошад, аспи сергардан ва сағрии асперо, ки ба хӯрокхӯрӣ машғул буд, бо дандонаш дӯстдорона хорумол мекард.

Арбоб Рӯзӣ ду сағ ҳам дошт, онҳо бо вучуди ин ки аз хурдсолӣ дар як хонадон калон шуда бо ҳам ром буданд, ҳамин ки устухоне дар миёнаи онҳо партофта мешуд, бо

ҳам ҷангу ҷидолро сар мекарданд ва ҳеҷ гоҳ осуда хӯрок хӯрда наметавонистанд, ҳатто баъзан чунон бо ҷам ҷангида сару рӯйи якдигарро сахт маҷрӯҳ мекарданд, ки ҳар ду ҷам аз устухонхой маҳрум мемонданд.

Арбоб ана аз ҷамин хусусияти ҳайвонот дар муносибати ҳудаш бо Қоришкамба ибрат гирифт, ӯ дар дили худ меғуфт: «Агар ман бо Қоришкамба дар байни худ муомилаи сағона кунем, ҳар дуи мо ҷам аз дастрани деҳқонон дуруст ғоида бурда наметавонем, агар мо муомилаи аспона кунем, ҳар дуямон ҷам ба қадри иштиҳо баҳраманд мешавем».

ӯ бо ҷамин муҳокима пеши Қорӣ рафта бо ӯ созиш кард ва аз ӯ бо қарори ба ҳар сад танга дар моҳе се танга ғоида пул бардошта, ба деҳот бурда, ба деҳқонони муҳтоҷ, заминашонро бо байъи шаръӣ хат карда гирифта, ба қарори ҳар моҳ ба ҳар сад танга аз ҳашт то даҳ танга ғоида гирифтани қарз додан гирифт. Аммо агар пулаш ба ягон деҳқон сӯзад ҷам, ин борро ба гардани Қорӣ напартофта, худ бардоштан хост.

Бо ҷамаи ин, гоҳо ҳирси сағонаи Қоришкамба ҷӯш зада ба арбоб Рӯзӣ: «Ман соҳиби пул шуда истода дар ҳар моҳ ба ҳар сад танга се танга ғоида меғирам, аммо шумо аз болои пули ман дар ҳар моҳ ба ҳар сад танга аз панҷ то ҳафт танга ба муфт ғоида мебаред. Ин аз инсоф нест» гуфта изҳори норизой мекард.

Арбоб Рӯзӣ дар ҷавоб зиндагонии байнихудии аспон ва сағони худро нақл карда, «ҷаноби Қорӣ, дар муомила асп шавед, сағ нашавед!» гуфта ӯро соқит мекард.

Дар ҳақиқат, Қоришкамба аз созише, ки бо арбоб Рӯзӣ кард, шод буд, ҷунки ба воситаи ӯ бе ҳеҷ ташвиш ва бими сӯхтани пул як қисми маблағҳояшро, ки дар бонк бо ғоидаи дар ҳар сол саде ба панҷ ғоиз меҳобиданд, ба дувоздаҳ баробари ғоидаи аз бонк рӯянда ба деҳот паҳн карда тавонист, ин бошад, орзуи яқумрии ӯ буд.

Арбоб Рӯзӣ ҳам аз ин созиш хурсанд буд, чунки маблағҳои ғайри махдуди Қоришкамбаро ба деҳот паҳн карда бисёр заминҳоро бо байъи шаръӣ ба даст медаровард ва дар фурсати муносиб он заминҳоро тамоман аз худ карданааш мумкин буд, зеро ӯ бо машварати ноиб васиқаҳои аз деҳқонон гирифтаниашро бо муддати муайян яксола ё дусола не, балки «индатталаб» (дар вақти талаб ситонданааш мумкин) менависонд ва дар асоси он васиқаҳо метавонист, ки аз деҳқони фақир дар вақти тангии сол пули худро талабад ва дар сурати пулро адо карда натавонистани деҳқон замини ӯро аз он худ мекард.

Аввалин қурбони ин ду сағи аспшуда Ҳамроҳрафик гардид, чунки бо илтимоси арбоб Рӯзӣ Қоришкамба дар як вақти тангии сол пули худро аз Ҳамроҳрафик талаб кард, ӯ дода натавонист. Бинобар ин ӯ панҷ таноб замини ба даҳ ҳазор танга арзандаи Ҳамроҳрафикро ба арбоб Рӯзӣ ба чор ҳазор танга фурӯшонда пули худро рӯёнид.

Азбаски дар ҳар сари чанд гоҳ рағи ҳирси сағонаи Қоришкамба чунбида, ба ғоидаҳои меёфтагии арбоб Рӯзӣ изҳори рашк ва ҳасад мекард, Арбоб хост ба болои як муроғиҳои деҳқонон, ки дар хонаи худаш ташкил меёфт, Қоришкамбаро ба сифати тамошобин иштирок кунонад, то ки вай бо чашмони худ дида бовар кунад, ки муомила ба деҳқонон чӣ қадар душвор буда, ба болои ин чӣ миқдор харчи барзиёдро талаб мекардааст. Бинобар ин ӯ Қоришкамбаро дар рӯзи муроғи ба хонаи худ бурда меҳмон кард.

* * *

Ҳасли тирамоҳ буд, ҳамаи ҳосилоти заминҳо расида бошанд ҳам, деҳқонон чамъ карда нагирифта буданд, ғӯзаҳо шукуфта, сарҳои ҷувориҳо ба тағалакҳои⁶⁶ худ овозон истода, хӯшаҳои арзану кӯноқ ранги тиллоӣ гирифта, баргу буттаҳои сабзӣ, пиёз барин сабзавоти беҳмева ба ранги зумуррадин тофта чашми бинандаро ба та-

мошои худ ҷалб мекарданд; харбузаҳои тирамоҳӣ ранг оварда, аз байни палакҳои расидаи ханӯз пажмурдана-шудаи худ бисёр назаррабо менамуданд.

Дар ҳамин вақти сол деҳқонони деҳаи Сангсабз ба ҷойи он ки дар киштзор буда ба кори ҳосилгундорӣ машғул бошанд, дар пеши ҳавлии арбоб Рӯзӣ гирд омада буданд. Онҳо монанди он ки дар пеши мурдаҳона ништа бошанд, дар ду паҳлуи дарвозаи калон қатор ба девор така карда, ғамгинона менишастанд, аммо аз даруни ҳавлӣ монанди мурдаҳонаҳо овози навҳа ва гиря шунида намешуд, билъақс, аз он ҳавлӣ, гӯё ки дар он ҷо тӯй шуда истода бошад, садои шӯхӣ, бозӣ ва хурсандӣ мебаромад.

Дар ҳақиқат ҳам, он рӯз дар ҳавлии арбоб Рӯзӣ тӯй набошад ҳам, як зиёфати тӯймонанде ташкил ёфта буд, гули сари сабади ин зиёфат Қоришкамба ва ноиби дар деҳаи Галаосиё бошандаи қозикалон Мирзохӯҷаи шикамбанда буданд. Дигар ҷойи ин меҳмонхонаи васеъро одамони ноиб ва туфайлихӯрон, яъне калонони деҳаҳои Сангсабз ва Бӯлмахӯрон пур карда менишастанд.

Баъд аз хӯрда шудани таомҳо ва нӯшида шудани ҷойҳо ноиб ба арбоб Рӯзӣ:

– Акнун сар кунем, мешавад, рӯз ҳам рафт! – гуфт.

– Бисёр хуб! – гӯён Арбоб аз ҷояш бархоста, аз тоқчаи меҳмонхона як сандуқчаро гирифта, аз даруни вай як бастаро бароварда оварда ба ноиб дод. Ноиб он бастаро кушод, даруни вай пур аз васиқаҳои таҳ ба таҳ гузошташуда буд.

Ноиб он васиқаҳоро аз назар гузаронида аз Арбоб пурсид:

– Магар ҳамаи инҳоро ҳамин рӯз мебинем.

– Ҳамаашро ҳамин рӯз дида баромадан даркор аст, – гуфт Арбоб, – зеро агар баъзеаш дер монад, аҷаб нест, ки баъзе касон он қарздоронро аз роҳ бароранд; охир, «одамро одам вайрон мекунад, заминро об» гуфтаанд.

Ноиб яке аз васикаҳоро ба даст гирифта:

– Ин ба номи Мухсин будааст, – гуфт, – аввали кор ҳаминро дидан мумкин аст?

– Не! – гуфт Арбоб ва эзоҳ кард. – Мухсин дар ҳар ҷо «ман пули Арбобро расондам, то ўро қасам надихам, дигар пул намедихам» гуфта гаштааст. Ў, албатта, дар вақти мурофия гапҳои пасту баланд хоҳад зад, аҷаб нест, ки аз вай сабақ гирифта, думчаи дигаронаш ҳам об гирад. Бинобар ин аз ҳама охиртар дидани кори ӯ маслиҳат аст.

Ноиб васикаи дигареро ба даст гирифта:

– Ин ба номи Шодмон будааст, ҳаминро аввал бинем мешавад? – аз Арбоб пурсид.

– Мешавад, – гуфт Арбоб, – пулро, ки аввалин бор аз ҷаноби Қорӣ гирифтаам, ба ҳамин кас қарз дода будам, бинобар ин аввал ҳамин корро дидан муносиб аст, ки меваи пешпазаки дарахти пайвандии мо, яъне ба ҳам созиш кардани мо бо Қорӣ мебошад.

Ноиб ба одамони худ барои мурофия даровардани Шодмонро фармуд.

Яке аз мулозимони ноиб як бўреча оварда дар беруни даре, ки ноиб дар даруни меҳмонхона дар пеши он дар нишаста буд, паҳн кард ва Шодмонро аз байни одамоне, ки дар беруни дарвозаи Арбоб қатор нишаста буданд, ҷеғзада оварда, бар рӯи он бўреча шинонд. Аммо деҳқонони дигар ҳам даромада ба болои сари Шодмон рост истоданд.

– Шумо ҳам баромада бар рӯи бўрעי шариат дар паҳлӯи муддаиалайхатон⁶⁷ нишинед! – гуфт ноиб ба Арбоб.

– Магар баромада ба рӯи бўрעי нишастани ман ҳам лозим аст? – гуфт Арбоб дудилона.

– Албатта, лозим аст! – гуфт ноиб. – Аз рӯи шариат ҳар кас, ки бошад, дар вақти мурофия дар паҳлуи ҳам нишастани тарафайн зарур аст.

Арбоб гӯё ки ҳукми шариатро ва иҷрокунандаи ӯ ноибро масхара медошта бошад, бо лабханди истехзоомез паси сар хорон-хорон, бо дили нохоҳам, аз чояш хесту аз хона баромада рафта дар паҳлуи қарздори худ Шодмон нишаст.

Ноиб васиқаеро, ки дар даст дошт, аз назар гузаронида ба мурофиачиён нигоҳ карда пурсид:

– Шодмон валади Юсуф кист?

– Ман тақсир! – Шодмон ҷавоб дод.

– Ту се сол аз ин пеш аз арбоб Рӯзӣ як ҳазор танга қарз гирифта будӣ, рост аст?

– Рост аст, тақсир!

– Ба бадали ҳамин як ҳазор танга бо байъи шаръӣ чор таноб заминатро фурӯхта, ҳамон заминҳоро аз Арбоб ҳар моҳ ба ҳаштод танга иҷора гирифта будӣ, рост аст?

– Рост аст, тақсир!

– Чунонки дар ҳамин васиқа навишта шудааст, ту ваъда карда будӣ, гуфта будӣ, ки «ҳар вақт Арбоб пули худро талаб кунанд, медиҳам. Агар дар вақти талаби Арбоб иҷораи замин ё ин ки тани пулро надихам, ё дода натавонам, ба супурдани ҳамин заминҳо ба Арбоб маҷбурам». Ин рост аст?

– Рост аст, тақсир!

– Ҳозир Арбоб пули худро бо яксола иҷораи замин аз ту талаб доранд. «Агар Шодмон тани пул ё иҷораи заминро надихад, заминҳоро ба ман гирифта диҳед!» гуфта арз карданд. Инак ҳозир бояд ту тани пулро бо иҷораи яксолаи замин ба Арбоб диҳӣ; агар пул дода натавонӣ, бояд заминро супорӣ! Чӣ мегӯӣ?

– Тақсир! – гуфт Шодмон, – ман дар муддати ҳамин се сол фоидаи пули Арбобро...

– «Фоида» нагӯӣ, «бадали иҷораи замин» гӯӣ! Чунки аз рӯи шариат қозӣ ва ноиби он даъвои фоидаи пулро, ки «рибо» буда, шариат додугирифти онро манъ кардааст, наменпурсанд. Бинобар ин дар васиқа бадали иҷораи замин

навишта шудааст, – гуфта ноиб сухани Шодмонро тасҳех кард.

– Хуб! – гуфт Шодмон, – бадали ичораи заминро дар вақт-вақташ дода омадам. Аз ғайри ин бо гови кории худ, бо хари худ, бо каланд ва доси худ ба корҳои деҳқонии Арбоб ёрӣ расондам. Ана ҳамин хизматҳои беминнати худро шафёӣ оварда, аз Арбоб мепурсам, ки ба ман понздаҳ рӯз муҳлат диҳанд, то ки ман ҳосилоти заминҳоямро ғундошта қарзи он касро адо намоям.

– Чӣ мегӯед, Арбоб, понздаҳ рӯз муҳлат медиҳед? – ноиб аз Арбоб пурсид.

– Не! – гуфт Арбоб, – як рӯз ҳам муҳлат намедиҳам, ё пули маро ҳозир дар ҳузури шумо ба ман супорад, ё заминашро!

– Муддаӣ муҳлат намедиҳад, бояд ҳозир ё пул диҳӣ, ё замин, дигар чорае нест! – гуфт ноиб ба Шодмон.

– Ҳозир пули нақд надорам!

– Баъд аз понздаҳ рӯз аз кучо пули нақд меёбӣ? – ноиб аз Шодмон пурсид.

– Як таноб рӯяни⁶⁸ сесола дорам, ки ҳосили вай қариб ба қарзи Арбоб мерасад; ба болои ин як таноб ғӯза дорам, ки чаман барин шукуфтааст, ҳосили вай ҳам ба нимаи қарзи Арбоб мерасад. Лекин фурсат даркор аст, ки ман ин ҳосилҳоро ғундошта гирифта фурухта пул тайёр кунам.

– Биёед, понздаҳ рӯз набошад, даҳ рӯз муҳлат диҳед! – гуфт ноиб ба Арбоб, – то ки қарздор ҳосилоти худро ғундошта пул кунад.

– Не! – гуфт, – Худо як аст, сухани ман ҳам як аст, як соат ҳам муҳлат намедиҳам.

– Чора нест, – гуфт ноиб ба Шодмон, – мувофиқи васиқа бояд ҳозир пул диҳӣ ё замин!

– Барои заминҳоро додан ҳам ҳосили онҳоро ғундошта гирифтаним даркор аст, – гуфт Шодмон.

– Таксир арз дорам, – гуфт Арбоб ба ноиб.

– Чӣ арз?

– Шумо марҳамат карда як бори дигар васиқаро хонда бинед! Агар дар вай навишта шуда бошад, ки «дар вақти заминро супурдан қарздор бояд ҳосилро ғундошта гирифта, баъд аз он заминро супорад», дар он вақт ман рухсат медиҳам, ки Шодмон заминро ҳолӣ карда диҳад, аммо агар дар васиқа ин шарт навишта нашуда бошад, талаб мекунам, ки чор таноб заминро бо киштҳояш ҳозир ба дасти ман гирифта диҳед!

Ноиб баъд аз он ки васиқаро боз як бори дигар аз назараш гузаронид, ба Арбоб нигоҳ карда:

– Дар васиқа ин гуна шарт набудааст, – гуфт ва ба Шодмон нигоҳ карда сухани худро давом дод: – Агар дар замин чизҳои манқул, яъне монанди каланд, табар, поза ва сипор чизҳои аз ҷое ба ҷое бурдашаванда дошта бошӣ, мегири, аммо киштҳои заминро, ки ҳанӯз аз замин ҷудо карда гирифта нашудаанд, ба гирифтани ҳақ надорӣ. Бояд заминро бо ҳосилоти ғундоштанишудааш ба Арбоб супорӣ!

– Не, намесупорам! – гуфт Шодмон бо қатъият, – ман ба ин гуна ҳукми ноҳақонаи ноинсофона ва торочгарона итоат намекунам ва гарданамо аз сад ҷо буранд ҳам, гардан намедиҳам!

– Чӣ гуфти? – гуфт ноиб ҳашмиғинона аз ҷояш нимҳез шуда ва бозгашта нишаста, – ту ҳукми маро ё ҳукми шариатро ва ё ин ки талаби Арбобро «ноҳақона, беинсофона ва тарочгарона» гуфти ё ин ки ягон чизи дигарро?

– Ҳукми кадом кас ва талаби кадом шахс, ки бошад, ин ҳукм ноҳақона, беинсофона ва торочгарона аст! – гуфта Шодмон суханони пештараашро таъкид кард.

– Ин ҳукм, албатта, ноҳақона, беинсофона ва торочгарона аст! – гӯён деҳқононе, ки аз кӯча омада ба болаи мурофияи Шодмон рост истода буданд, суханони ӯро тасдиқ карданд.

– Инҳо чӣ касонанд? – гуфта пурсид ноиб аз одамони

худ, деҳқонони ба Шодмон тарафдорӣ карда истодаро нишон дода:

– Инҳо ҳам аз Арбоб қарздор мебошанд ва навбати мурофияи худро нигаронанд, – яке аз одамони ноиб ба ӯ ҷавоб дод.

– Инҳоро зада аз суфа фуруварда, аз дарвоза бароварда пеш кунетон. Ҳар гоҳ ки навбати мурофияашон расад, ягон-ягон ҷеғ зада мешаванд. Ҳеҷ кас инҳоро «ба Шодмон вакили даъво шавед!» гуфта даъват карда ба ин ҷо наовардааст! – гӯён ноиб ба мулозимони худ фармони қатъӣ дод.

Аммо одамони ноиб аз ҳучуми деҳқонон тарсида онҳоро назаданд, лекин бо забони хуш ва бо хушомадгӯӣ аз суфа фуруварда, аз дарвоза бароварда фиристоданд ва баъд аз он ки деҳқонон аз болои мурофия дур карда шуданд, ноиб ба Шодмон нигоҳ карда:

– Ҳукми шариат ба итоат кардан ва накардани ту нигоҳ накарда иҷро мешавад: чор таноб замин бо ҳамаи киштҳои ғундоштанаашуда аз он арбоб Рӯзӣ шуд. Аммо ту ба сабаби он ки шариатро, ноиби қозикалонро ва одами муътабари мамлакат, яъне арбоб Рӯзиро таҳқир кардӣ, гунаҳгор шумурда шуда, ба ҳабс гирифта мешавӣ! – гуфт ва ба мулозимони худ нигоҳ карда фармон дод. – Ҳозир ин гунаҳгорро дар аспхонаи Арбоб ҳабс карда монед, бегоҳӣ ба ноибхона бурда, фардо хат навишта ӯро ба ихтиёри чаноби шариатпаноҳ эшони қозикалон мефиристонем!

Баъд аз ба ҳабс гирифта шудани Шодмон қарздорони дигарро ягон-ягон оварда, мурофия карданд. Қарздорони дигар, ки аз фочиаи ба сари Шодмон омада тарсида буданд, аз ҳукми ноиб гардантобӣ накарда, заминҳошонро бо ҳосилоташон ба Арбоб супурданд.

* * *

Навбати мурофияи Мухсин расид, ноиб васиқаи дар бораи қарздории Мухсин навишташударо аз назар гузаронида аз ӯ:

– Ту ду сол пеш аз ин аз арбоб Рӯзӣ як ҳазору панҷсад танга қарз гирифта, ба бадали он маблағ шаш таноб заминатро ба Арбоби мазкур бо байъи ҷоизи шаръӣ фурӯхта будӣ! Ҳамин тавр аст? – гуфта пурсид.

– Дуруст аст, ки ман шаш таноб заминамро ба Арбоб ба бадали як ҳазору панҷсад танга бо байъи ҷоизи шаръӣ фурӯхта, ҷунонки дар васиқа навишта шудааст, он заминҳоро аз Арбоб худ ба иҷора гирифта будам ва то ҳамин сол пули иҷораро дар вақташ дода омадам. Аммо як моҳ аз ин пеш тани пули Арбоб – як ҳазору панҷсад тангаро ҳам ба ин кас нақд супурда заминҳоямро аз дасташон тамоман халос карда гирифтам, – ҷавоб дод Муҳсин.

– Тани пули Арбобро, ки бо пули иҷораи замин пурра адо карда будӣ, чаро васиқаи он заминҳоро аз дасти ин кас нагирифтӣ? – ноиб боз пурсид.

– Ман пулро ба Арбоб шабона дода будам ва дар ҳамон вақт васиқаамро ҳам талаб карда будам, аммо ин кас «шабона васиқаи туро аз байни васиқаҳо ёфта додан душвор аст, фардо дар рӯзи равшан ёфта медиҳам» гӯён маро бовар кунонда буданд. Фардои ҳамон шаб, ки ман васиқаамро аз ин кас талаб кардам, пули шабона гирифтаашонро инкор карданд ва ба болои ин «акнун дилам аз ту бад бурд, дарҳол пули маро ёфта деҳ ё заминҳоро ба ман супор!» гуфта маро танг кардан гирифтанд.

– Дар бораи додани пул шохид дорӣ? – ноиб боз пурсид.

– Пулро дар шаби торик дода будам, ба ғайр аз Худо гувоҳ надорам, – гӯён Муҳсин аз кисабағали худ як коғазро бароварда ба тарафи ноиб дароз кард. Мулозиме, ки ба болои сари муроғиакунандагон рост истода буд, он коғазро аз дасти Муҳсин гирифта ба ноиб дод:

Ноиб баъд аз он ки он коғазро сар то по бодикқат аз назар гузаронид, ба арбоб Рӯзӣ:

– Ин маҳзари дафъ⁶⁹ аст. Муҳсин бо ин маҳзар даъво

кардааст, ки пулро ба шумо додааст, аммо васиқааш ба дасти шумо мондааст ва аз қозии ислом талаб мекунад, ки васиқаи ӯро аз дасти шумо гирифта ба ӯ супорад. Дар бораи мувофиқи шариат будани ин даъвои Мухсин дар хошияи маҳзар ривояти уламо навишта шуда, якчанд муфтиёни Бухоро он ривоятро «дуруст аст» гӯён бо муҳри худ тасдиқ кардаанд.

Ноиб баъд аз ин тафсилот аз арбоб Рӯзӣ пурсид:

– Дар ҳақиқат, шумо пули худро тамоман аз Мухсин гирифта васиқаро дар дасти худ нигоҳ доштаед ё не? Чӣ мегӯед?

– Ман аз мурдани худ хабар дорам, аммо аз ин кор хабар надорам, яъне ман аз Мухсин пули худро нагирифтаам, – Арбоб ҷавоб дод.

Баъд аз он ноиб ба Мухсин рӯ оварда пурсид:

– Ту даъвои худро бо гувоҳ исбот мекуни ё Арбобро қасам медиҳӣ?

– Ман аз исботи даъвои худ очиз мебошам, Арбобро қасам медиҳам, агар Арбоб қасам хӯранд, ки аз ман пулашонро нагирифтаанд, ман дар ҳузури шумо пули ин касро дубора дода, васиқаи худро меситонам, – Мухсин ҷавоб дод.

Ноиб қарор дод, ки ин даъво то ҳафтаи оянда мавқуф гузошта шавад, агар то он вақт тарафайн бо ҳам созиш накунанд, Арбобро савганд дода, пас аз он пули он касро аз Мухсин хоҳад рӯёнид...

* * *

– Ба шумо ҳам, ба шариати шумо ҳам боварии қас намонд!– гуфт Арбоб дар вақте ки баъд аз мурофия карда наш бо Мухсин аз бўрёи шариат бархоста ба меҳмонхона даромад.

– Чаро? Чаро? – ноиб бо оҳанги изтироб ва бо як навъ хичолатмандӣ аз Арбоб пурсид.

– Охир, шумо ҳамеша мегуфтед, ки «шариат дар дасти мо аст, мо метавонем онро ҳар вақт ба манфиати шумо кор фармоем», имрӯз чӣ шуд, ки шариатро ба фоидаи Мухсин кор фармудед?

– Дуруст аст, ки, – гуфт ноиб, – ман «шариат дар дасти мо аст» гуфтаам, аммо ҳеҷ гоҳ нагуфтаам, ки «шариат дар дасти ман аст». Охир, ғайр аз ман ҳам соҳибони шариат ҳастанд, онҳо муфтиҳо мебошанд. Ана ҳамин муфтиён ба Мухсин як роҳ ёфта додаанд. Албатта, онҳо ин роҳро ба ӯ арзон нафурӯхтаанд, охир, барои онҳо ҳам аз болои шариат нон хӯрдан лозим аст. Агар ман ривоят-махзареро, ки муфтиҳо навишта муҳр карда ба дасти Мухсин додаанд, напурсам, онҳо маро зинда нахоҳанд гузошт.

– Маълум мешавад, ки, – гуфт Арбоб, – дар ҳафтаи оянда ҳам дар бурдани даъвои Мухсин барои ман роҳе нест!

– Роҳ ҳаст, – гуфт ноиб, – ягона роҳе, ки барои шумо мондааст, қасам хӯрда пулатонро рӯёндан аст.

– Ман савганд нахоҳам хӯрд, – гуфт Арбоб.

– Чаро? Ва ҳол он ки бе ҳеҷ даркорӣ соате сад бор қасам меҳӯред!

– Қасамхое, ки аз ғайри қасд ва монанди суҳанҳои одӣ аз даҳони кас мебароянд, ҳеҷ аҳамият надоранд. Аммо вақте ки одам дар бӯрӣи шариат нишаста дар пеши қозӣ қасам хӯрад, мардум аз вай «қасамзада» гуфта мегурезанд ва аз вай нафрат мекунанд.

– Ман як роҳу равишро медонам, ки, – гуфт Қоришкамба, – на ба вай ривоят-махзари муфтиён муқобил истода метавонад ва на ба пулдор қасам меояд.

– Ҳамон роҳро ба ман иншон диҳед! – гуфт арбоб Рӯзӣ ба Қоришкамба. – Агар ман бо ҳамон роҳ рафта даъвои Мухсинро бурда аз вай ниқори худро гирам, аз шумо то қиёмат миннатдор мешавам.

– Акнун дар даъвои Мухсин бой додед, дар ин кор

ғалабаро умед накунед, – гуфт Қорӣ, – аммо дар оянда дар муомила бо деҳқонон бо ҳамон роҳ рафтан лозим аст.

– Вай роҳ кадом аст? – Арбоб пурсид.

– Агар ҳар ғоидаеро, ки аз он роҳ ёбед, бо ман баробар тақсим карданро ваъда диҳед, ман он роҳро ба шумо нишон медиҳам, – гуфт Қоришкамба.

– Бисёр хуб, ман ҳазор бор ва дар ҳузури ноиби ҷаноби қозикалон ба шумо ваъда медиҳам, ки ҳар ғоидаи аз он роҳ ояндаро бо шумо баробар тақсим кунам.

– Ин роҳ роҳи вексел аст, баъд аз ин дар доду гирифт бо қарздорон ба ҷойи васиқаи қозӣ вексели русиро ба кор бурдан даркор аст, – гуфт Қоришкамба ва барои баргаштан ба шахр омода шудан гирифт...

XV

Баъд аз мурофия Қоришкамба бо арбоб Рӯзӣ дубора созиши нав карданд, ин созиш дар бораи бо вексел муомила кардан буд. Мувофиқи ин созиши нав ҳар ғоидае, ки аз роҳи векселбозӣ ба дасти Арбоб дарояд, бояд нимаи он ғоида ба Қорӣ дода мешуд. Вазифаи Қорӣ дар ин кор – дар муомилаи векселӣ ба Арбоб роҳбарӣ кардан ва роҳи додугирифт бо векселро ба ӯ нишон додан буд.

Ба сифату самараи аввалини ин созиш бояд Қоришкамба Муҳсинро ҳам ба доми вексел мекашид ва дар натиҷаи он заминҳои Муҳсинро ба Арбоб гирифта медод. Бинобар ин Қоришкамба дар вақти аз саҳро баргаштан ба Муҳсин вохӯрда, худро ба ӯ аз Арбоб норозӣ вонамуд:

– Арбоби ноинсоф як ҳазору панҷсад тангаро аз ман ҳар сад танга дар моҳе бо се танга ғоида қарз гирифта, ҳамон маблағро ба ту ҳар сад танга дар моҳе бо нӯҳ танга ба қарз додааст. Магар аз ин ҳам зиёдтар ноинсофӣ мешавад, ки ман дар ҳар сад танга дар моҳе ба се танга қаноат карда гардаму ӯ аз болои пули ман дар ҳар сад танга шаш танга меҳӯрад. Беинсофии Арбоб ба дараҷае расидааст, ки аз ҳар сад танга дар моҳе ба нӯҳ танга ғоида қаноат

накарда мехоҳад, ки заминҳоятро ҳам аз дастат зада гирад.

Қоришкамба баъд аз он ки ранчиши худро аз арбоб Рӯзӣ ва ноинсофии ӯро дар пеши Муҳсин исбот кард, ба ӯ тавсия кард, ки ҳар гоҳ ба пул муҳтоҷ шавад, рост пеши ӯ равад...

Муҳсин баъд аз ғалабаи пуррааш ба арбоб Рӯзӣ шахр рафта ба Қоришкамба вохӯрд, Қорӣ ӯро хуш қабул намуда чӣ шудани натиҷаи кори охиринаи ӯро бо Арбоб пурсид.

– Чӣ мешуд? – гуфт Муҳсин дар ҷавоб, – ба Арбоб қасам омад, вай аз савганд хӯрдан саркашӣ кард, бинобар ин ноиб ба ғайбаи ман ҳукм карда, даъвои ӯро беасос шумурд ва васиқаи маро аз вай гирифта, ба ман дод.

– Соз кардӣ! – гуфт Қорӣ бо оҳанги таҳсин ва аз вай пурсид, – дар ин кор чанд танга харҷ кардӣ?

– Ба ҳар муфти дусадтангагӣ – ба чор муфти ҳаштсад танга сарф кардам.

– Бояд ба ноиб ҳам ягон чиз дода бошӣ?

– Албатта, – гуфт Муҳсин, – «аробаи равған кардана»-шуда ҳаракат намекунад» гуфтаанд, бо дусад танга гулуи ноибро ҳам равған кардам. Дар асл мурофиаро то як ҳафта дер монондани ноиб ҳам барои «хориши гулуяш» буд.

– Маълум мешавад, ки як ҳазор танга харҷ карда аз як ҳазору панҷсад танга ба Арбоб додан халос шудӣ.

– Агар ба кор рӯякӣ нигоҳ кунем, ҳамин тавр аст, – гуфт Муҳсин, – лекин ғалабаи ман дар ин аст, ки заминҳоямро аз дасти Арбоб халос карда гирифтам, ӯро дар миёнаи дӯсту душман сарпаст кардам ва одамон фаҳмиданд, ки «сангзанро сангшикан» ҳам будааст. Вагарна он як ҳазор тангае, ки ман ба ин кор қарз карда харҷ намудам, бо ғайбааш кайҳо аз як ҳазору сесад танга зиёдтар шуд.

– Ин маблағро аз кӣ ва бо чӣ қадар фоида қарз гирифтӣ?

– Аз як касе, ки дар ривоятфурӯшӣ дар байни муфтиён ва ривоятталабон миёнаравӣ мекунад, ба қарори дар ҳар рӯз даҳ танга фоида додан қарз гирифтам.

– Ўҳ, ўҳ, – гуфт Қоришкамба афсӯсхӯрон, – ба ин фоидаи вазнин чӣ тавр тоб овардӣ ва чаро аз аввал ба пеши ман наёмадӣ?

Афсӯсхӯрии Қоришкамба зоҳиран барои ба гардани Мухсин афтидани ин гуна бори вазнин бошад ҳам, дар ҳақиқат ӯ дар оташи ҳирсу ҳасад месӯхт ва барои дар даҳони ҳудаш надаромадани ин лукмаи равганин афсӯс мехӯрд. Ин ҳолати рӯҳияи ӯ аз ҳамин маълум мешуд, ки дар вақти гуфтани он суҳанони афсӯсхӯрона ангуштонашро ҳаму рост мекард, магар ӯ дар ҳар моҳ ба ҳар сад танга чанд танга афтодани он фоидаи сангинро ҳисоб карда медид.

– Ман чӣ донам? Ман шуморо бо арбоб Рӯзӣ дӯсти наздик медонистам, бинобар ин шумо маблағеро, ки бар зидди ӯ харҷ мешавад, бояд қарз надихед гуфта меандешидам.

– Аввал он ки судхӯр бо судхӯр дӯст намешавад, инҳомонанди сағу гурба ҳамеша ба якдигар душман мебошанд ва ба болои устухон мечанганд, дувум он ки ба ман ба ҳар сад танга ҳар моҳ се танга фоида дода аз деҳқонон аз ҳашт то даҳ танга фоида гирифтанаширо намеписандидам, чунки ин кори ӯ ҳам дар ҳаққи ман ва ҳам дар ҳаққи деҳқонони фақир ноинсофӣ буд.

– Агар шумо ба ман некӣ кардан хоҳед, ҳоло ҳам вақт нагузаштааст, – гуфт Мухсин, – агар шумо ба ман бо фоидаи сабук қарзи дарозмуддаттар диҳед, аз фоидаи он ривоятфурӯш ҳалос мешавам.

– Барои аз қарзи он ривоятфурӯш ҳалос шуданат чанд танга даркор аст?

– Ҳамин рӯз қарзи ман аз вай ба як ҳазору сесаду даҳ

танга расид, фардо боз даҳ танга зиёд мешавад. Шумо, инак ба ҳамин эҳтиёчи ман нигоҳ карда, ба ман қарз диҳед!

– Ин тавр бошад, якбора як ҳазору чорсад танга гир! Агар ин маблағ аз қарзат зиёдатӣ кунад, ба ягон масрифи дигарат сарф мекунӣ.

– Фоидаашро чӣ қадар талаб мекунед?

– Аз фоидае, ки ба арбоб Рӯзӣ додӣ, чор танга камтар, яъне дар ҳар моҳ ба ҳар сад танга шаш танга фоида медиҳӣ. Лекин муддаташро ҳамин вақт муайян карданат зарур аст.

– Ман умедворам, ки соли оянда дар вақти ҳосилғундорӣ қарзи шуморо бо фоидааш адо намоям.

– Яъне баъди як соли комил. – Қоришкамба аз рӯйи сухани Муҳсин муҳлати адои қарзи худро муайян кард.

– Оре, баъд аз як сол, – Муҳсин тасдиқ намуд ва пурсид, – акнун чанд таноб заминаро ба номи шумо бо байъи шаръӣ васиқа карда биёрам?

– Барои ман васиқаи қозихона ҳам лозим нест, заминат ҳам, ба ман фоидаи яксоларо ба тани пул зам карда, мувофиқи он маблағ вексел диҳӣ, басандааст.

Муҳсин аз ин суханони Қоришкамба ҳам хурсанд шуд, ҳам дар таачҷуб афтод ва ҳам тарсид: хурсанд шуд, зеро дар вақте ки судхӯрони деҳот ва, аз ин ҷумла Арбоб Рӯзӣ, ба заминҳои вай чашм дӯхта буданд, Қоришкамба «ба ман заминат даркор нест» мегӯяд; дар таачҷуб афтод, чунки Қоришкамба ба ӯ боварӣ карда, бе васиқаи қозихона қарз додан меҳаҳад; тарсид, чунки имрӯз аз Қоришкамба ҳуччати дар умри худ нашунидаашро (векселро) шунид. «Векселаш чӣ бало бошад, мабодо дар зери ин коса нимкосае бошад, мабодо кори маро ин вексел бадтар кунад» гӯён дар дили худ меандешид ва гоҳ дар дили худ худро тасалли медод: «На ин ки як қории қуррои панҷ вақт намозхон дар ҳаққи як деҳқони меҳнатдӯсти дар роҳ монда бадандешӣ кунад, хусусан дар вақте ки арбоб Рӯзӣ ва судхӯри ривоятфурӯшро «ноинсоф!» гӯён дашном

медиҳад, на ин ки худ аз онҳо ҳам бадтар ноинсофӣ кунад...»

Қоришкамба аз ғарқ шудани Муҳсин ба фикру андеша пай бурд, ки ӯ дар шубҳа афтодааст, барои хотирчамъ кардани вай гуфт:

– Ман ба бечорагии ту раҳм карда васиқаи қозихонагӣ, ки харҷи бисёр дорад, аз ту талаб намекунам, дили ман ба ту чунон пур аст, ки меҳостам ба ту бе ҳеҷ гуна хуччат қарз диҳам, аммо аз он ҷо, ки вексел дар муомилаи ман бо бонк ба ман даркор мешавад, аз ту вексел гирифтани хостам. Ту аз ин кори ман бадгумон нашав!

Бо ҳамаи ин шубҳаи Муҳсин ҳанӯз бартараф нашуда буд, бинобар ин аз Қоришкамба пурсид:

– Вексел барои муомилаи шумо бо бонк чӣ даркорӣ дорад?

– Чунки масалан ман аз ту ба ду ҳазор танга вексел гирам ва агар он векселро ба бонк бурда гарав монам, аз болои вай бонк ба ман як ҳазор танга қарз медиҳад, ман метавонам, ки он маблағро ба як дарди худ даво кунам. Аммо бонк як ҳувол васиқаро ба як пул ҳам ба гарав намегирад.

Муҳсин бо ин эзоҳи Қоришкамба як дараҷа аз шубҳа баромада ба вексел додан розӣ шуд ва:

– Барои вексел дода пул гирифтани кадом вақт оям? – гуфта пурсид.

– Фардо пагоҳонӣ биё! – гуфт Қоришкамба ва аз вай пурсид, – барои ба вексел даст мондан хату савод дорӣ?

– Не, хату савод надорам!

– Хуб, зарар надорад, дар пеши натарус аз ҷониби ту ягон кас даст мемонад...

* * *

Қоришкамба Муҳсинро бо худ гирифта, ба Когон бурд ва дар он ҷо пули вексел, хароҷоти натарус, музди дасти бо илтимоси Муҳсин дар вексел имзокунанда ва ғолибонаи яқсолаи як ҳазору чорсад тангае, ки ба Муҳсин қарз

медод – ҳамаро ҳисоб карда, маблағи қарздории ўро ба ду ҳазору чорсад танга расонид ва ин маблағро ба сўми русӣ гирдонда ба маблағи сесаду шаст сўм аз Муҳсин вексел гирифтандро муқаррар кард ва ба бонк даромада, мувофиқи маблағи мазкур вексел харида баровард. Баъд аз он як шахси ҳатту саводнокро ёфт, ки ӯ аз ҷониби Муҳсин дар вексел имзо кард.

Қоришқамба, Муҳсин ва одами имзокунанда – ҳар се бо ҳам ба пеши натарус даромаданд. Дар он ҷо дар ҳузури натарус он шахс бо илтимоси Муҳсин, бинобар ҳатту савод надоштани ӯ, вексели сафеди бетаърихи сесаду шастсўмиро имзо карда ва натарус он имзоро бо муҳру имзои худ тасдиқ намуд.

Қоришқамба баъд аз додани харчи натарус ва музди дасти имзокунанда аз натарусхона баромада, вексели сесаду шастсўмиро гирифта, ба ӯ як ҳазору чорсад танга, яъне дусаду даҳ сўм пули нақд дода гуфт:

– Дидӣ, ки вексел чӣ тавр ҳуччати беташвиш будааст, барои вексел дода пул гирифтанд ба қозикалон муҳрона, на ба мирзои ӯ котибона, на ба мулозимаш хизматона, на ба ноиб ноибона ва на ба арбоб ва калонтарони деҳа ширинкома – кўтоҳ карда гўем, ҳеч як харчи барзиёд қардан лозим намеояд ва инчунин барои вексел додан заминро ба гарав мондан ҳам даркор намешавад...

Қоришқамба баъд аз он ки «хубихои вексел»-ро шарҳ дод, сухани худро давом қунонда гуфт:

– Ман бо ин ҳуччати беташвиш метавонам, ки ба ҳар кадоми деҳқонони ба пул муҳтоҷи деҳот қарз дода онҳоро аз ҷанголи арбоб Рӯзӣ барин судхўрон, ки ба заминашон ҷашм дўхтаанд, ҳалос қунам. Ин ҳолро ба ҳамсоиягон ва дўстони худ ҳабар деҳ!

– Хуб, ҳабар медиҳам, – гўён Муҳсин аз Қоришқамба ҷудо шуда рафт.

* * *

Баъд аз ду моҳи аз Муҳсин вексел гирифта ба ӯ қарз додани Қоришқамба дар деҳаи Сангсабз дар ҳавлии ар-

боб Рӯзӣ як зиёфати на он қадар калон ташкил ёфта буд. Дар ин зиёфат аз омаду рафткунандагони пештараи ин ҳавлӣ танҳо Қоришқамба, Мирзохӯҷаи ноиб ва одамони ӯ буда, аз калонтарони деҳа ягон кас ҳам иштирок надошт.

Ғайр аз меҳмонони ба мо маълум ду каси дигар дар он зиёфат иштирок доштанд, ки пештар дар он ҷоҳо онҳо дида нашуда буданд: яке аз он ду кас як одами тахминан чилсолаи миёнақадӣ сабзинаҷеҳра буд, ки ришаш бар хилофи расми мардуми Бухоро як қадар кӯтоҳ карда шуда буд ва мӯйлабаш ҳам аз мӯйлабҳои одамони Бухоро дарозтар ва ғулитар буда, лабонашро пӯшонда меистод.

Ҷомаи рӯйпӯшии ин одам сипоҳиёна, нақшқалону зеҳқалон буда, саллааш монанди амалдорони Бухоро сафеду шалғамӣ баста шуда буд, аммо либоси таҳпӯшиаш монанди либоси русҳо буда, ба пояш мӯзаӣ хиромӣ бухороидӯхт дошт.

Дигаре аз ин ду одам зардҷаранг, ришу мӯйлабаш тамоман тарошида, мӯйсараш дароз гузошташуда буда, пӯшокаш тағу рӯй аврупой буд. Қомати ин одам баланд бошад ҳам, баданаш камғӯшт ва миёнаш борик менамуд.

Тартиби зиёфати онрӯза ҳам аз зиёфатҳои пештара фарқнок буд, дар миёнаҷои хона як чорпоӣ баландиаш ниморшинӣ гузошта шуда буд ва бар рӯи ин чорпоӣ як дастархони сафед паҳн карда, бар рӯи вай хӯрданиҳоро батартиб ниҳода буданд.

Таоми ин зиёфат аз зиёфати пештара кам фарқ дошт: дар пеши Қоришқамба, ноиб ва одамони ӯ монанди пештара ғӯштбирён, мурғбирён, баррабирён, палави серғӯшту равшан ва монанди инҳо хӯрданиҳои маҳаллӣ буд, аммо дар пеши он ду меҳмони нав монанди катлет, жаркуб ва дигар таомҳои гуногуни аврупой буд. Ин меҳмонон монанди одамҳои маҳаллӣ таомро бо даст нахӯрда, бо корд бурида, бо чангча гирифта мехӯрданд, инчунин дар пеши ин ду меҳмон ду қадаҳи булӯрин бо ду шиша шароб

меистод. Ба шиками ин шишаҳои шароб коғазҳои зарҳал-доре часпондашуда буда, бар он коғазҳо нақши панҷ ситораи заррин ва дар зери он ситораҳо бо ҳарфҳои заррин навиштае менамуд, ки ба ҳарфҳои арабӣ монандӣ надошт.

Қоришкамба бо вучуди он ки аз ҳама пештар ба таом даст бурда кӯшиш дошт, ки аз дигарон бештар хӯрад, чашмонашро аз он шишаҳо намеканд. Вақте ки меҳмони нимаврूपоипӯш яке аз он шишаҳоро ба даст гирифта навиштаи вайро аз назар мегузаронид, Қоришкамба аз ӯ:

– Вай чист? – гуфта пурсид.

– Ин коняк аст, – гуфт он меҳмон.

– Коняк чист? – Қоришкамба боз пурсид.

– Ин дору аст, ин доруест, ки ба одамони пир қувват медиҳад ва иштиҳои монанди шумо касонеро, ки ба хӯрдан ҳавасдоранд, мекушояд, – гуфт ӯ ва даҳони шишаро кушода, дар ду қадаҳ барои худ ва шарикаш шароб кашида аз Қорӣ пурсид, – агар хоҳед, барои шумо ҳам як пиёла аз ин дору кашида диҳам?

– Барои кушода шудани иштиҳои ман дору даркорӣ надорад ва агар рухсат диҳед, ба таоми повурии шумо шарик мешавам! – гуфт Қоришкамба. Аммо ба ҷавоби он меҳмон мунтазир нашуда, нимаи таомҳои ба пеши инҳо истодаро ба рӯи табақи палав бо дасти ошолуди худ гардонида дигар ба касе ҳарф назада хӯрдан гирифт...

* * *

Баъд аз ба поён расидани хӯрохӯр ва нӯшонӯш ноиб ба меҳмонони нави аврупоилибос:

– Акнун корро сар кардан даркор аст! – гуфт.

– Сар кардан даркор аст, вақт ҳам рафт! – Он меҳмон сухани ноибро таъкид карда, ҷавоб дод.

– Мухсин, Сафаралӣ, Пӯлод, Темур ва дигар қарздоронро ҷеғ зада биёред! – гуфта ноиб ба одамони худ фармон дод.

Меҳмони нави нимаврूपоипӯш портфели худро ку-

шода аз даруни вай, ки пур аз векселҳои таҳ ба таҳ гузошташуда буд, якчанд векселро чудо карда бароварда, дар зери зонуи худ ниҳод.

Одамони ноиб қарздоронро ба рӯи суфа бароварда ба пеши даре, ки ноиб дар даруни вай ништа буд, қатор карданд. Ин ҳолро дида одами нимаврӯпоиш ба одамони ноиб:

– Ин ҷо қозихона ё ин ки ноибхона нест, онҳоро дар меҳмонхона ба пеши мо гирифта дароред! – гуфт.

Баъд аз он ки одамони ноиб қарздоронро ба меҳмонхона дароварда, дар рӯ ба рӯи меҳмонони нав қатор шинонданд, одами нимаврӯпоиш як векселро ба даст гирифта, баъди аз назар гузаронидани вай, ба қарздорон нигоҳ карда пурсид:

– Мухсин кист?

– Ман! – Мухсин ҷавоб дод.

– Ту аз ҷаноби Қориисматулло сесаду шаст сӯм пул гирифта будӣ, ҳозир Қорӣ пули худро талаб мекунам. Қарзатро дарҳол адо карданат зарур аст.

– Ман, – гуфт Мухсин, аз ҷаноби Қорӣ дусаду даҳ сӯм пул нақд гирифта будам, ғойаи яқсолаи ин маблағро бо харҷи векселдихӣ, ки ҷамъ яқсаду панҷоҳ сӯм шуда буд, ба болои он пул нақд зам карда ба сесаду шаст сӯм вексел дода будам. Қарзро, ки ба вай ғойаи яқсолааш зам шудааст, ман чӣ навъ дар ду моҳ адо мекунам?

– Суханро бисёр дароз накум! – гуфт одами нимаврӯпоиш, – сесаду шаст сӯми дар ин вексел навишташударо дарҳол медиҳӣ ё не? Бо як калима ҷавоб деҳ!

– Қарзро, ки яқсола ғойааш ба вай зам шудааст, ман чӣ гуна дар ду моҳ медиҳам? – Мухсин ҷавоби аввалии худро такрор кард.

– Дар вақте ки ту векселро даст монда дода будӣ, дар вай муҳлати дар қадом вақт адо кардани қарз навишта нашуда будааст, бо ин вексел ҷаноби Қорӣ ҳақ доштанд, ки дар ҳамон рӯз ё баъд аз як рӯзи векселро имзо карданат

қарзи худро талаб кунанд. Ҳоло ки то ду моҳ ин маблағро аз ту талаб карда нагирифтаанд, дар ҳаққи ту марҳамати калон аст, акнун ки талаб кардаанд, бояд дарҳол адо кунӣ!

– Охир, ман магар дар ду моҳ фоидаи яксола медиҳам? – Муҳсин боз ҷавоби худро такрор кард.

– Дар ду моҳ фоидаи яксола медиҳӣ ё намениҳӣ – ин ба мо дахл надорад, мо бояд сесаду шаст сӯми дар ҳамин вексел навишташударо ҳамин рӯз аз ту рӯёнда гирем. За-кун ҳамин аст.

– Ин закуни⁷⁰ ҳазрати имперотур⁷¹ – подшоҳи Русия аст, ин ҳукми шариат ва васиқаи қозикалон нест, ки ту ба муфтиҳо пора дода, маҳзари дафъ гирифта, моли мардумро хӯрӣ! – суханони одами нимавропоишро арбоб Рӯзӣ бо оҳанги аз Муҳсин ниқоргирӣ қувват дод.

– Вексели ҳазрати имперотур ривояти уламо он сӯ истад, сангро ҳам сӯроҳ карда мегузарад, – ноиб ба сухани арбоб Рӯзӣ илова кард.

– Ин чӣ гуна бедодӣ аст, чӣ тавр ноинсофӣ аст, ки...

– Даҳонатро пӯш, ки забонат бурида мешавад! Ту закуни ҳазрати имперотурро «бедодӣ ва ноинсофӣ» мегӯӣ, ҳозир мефармоям, ки забонатро аз комат кашида мепартоянд! – гуфт ноиб ғазаболудона.

– Вақтро нагузаронда молу мулки ин қарздорро бо торги (бо музояда – савдои «кӣ зиёд мекунад») фурӯхтан даркор аст, – гуфт меҳмони аврупоиш.

Баъд аз он ки молу мулки Муҳсинро бо савдои «кӣ зиёд мекунад» фурӯхта, сесаду шаст сӯм рӯёнидани шу-данд, Сафарали, Пӯлод ва дигар қарздоронро ҳам, ки бо маблағҳои гуногун қарздор шуда, фоидаи яксолаи он маблағҳоро зам карда, вексели сафед дода буданд, пеш хонда, баъд аз суолу ҷавоб ба тарзи боло фурӯхтани молу мулки онҳоро ҳам қарор доданд.

Аз ҳама охир навбати пурсиши Темур расид. Темур як ҳафта пештар аз он рӯз аз Қоришкамба як ҳазор танга қарз гирифта ба вай фоидаи дусолаи он маблағро зам кар-

да, ба ду ҳазору дусад танга, яъне ба сесаду сӣ сӯм вексел дода буд.

Темур дар пурсиш девонавор фарёду фиғон кард, «ман дар як ҳафта фоидаи дусола намедихам, агар замини маро ба фуруш монед, ҳам харидорро мекушам ва ҳам худро» гӯён дод мезад.

– Ман тарҷумони қозикалон дар даъвоҳои векселӣ мебошам, – гуфт ба Темур одами нимаврूपоиӣ ва шахси аврупоиӣбосро нишон дода, – ин шарикӣ ман иҷрокунандаи ҳукми суди Когон мебошанд, – ба монанди ту ваҳшӣ на бо зақуни маданӣ, балки муомилаи ваҳшиёна кардан лозим аст! – гӯён Темурро дар зерӣ зарбаҳои тозии гирифт ва баъд аз он ба одамони ноиб фармуд, ки ўро дар ҳабс нигоҳ доранд...

Баъд аз ба поён расидани пурсиши қарздорон, ки ҳеҷ кадоми онҳо пули нақд дода натавонистанд, иҷрокунандаи ҳукми суд, тарҷумони қозикалон, ноиб бо одамонаш, арбоб Рӯзӣ ва Қоришқамба – ҳамагӣ ба сахро, ба сари заминҳои қарздорон баромаданд, ки он заминҳоро бо савдои «кӣ зиёд мекунад» фурухта маблағҳои қарзи дар вексел навишташударо рӯёнданд.

Ба сари савдои «кӣ зиёд мекунад» бисёр қасон чамъ шуда бошанд ҳам, ғайр аз арбоб Рӯзӣ ба музояда қасе иштирок накард, бинобар ин заминҳоро, ки ҳар танобашон аз ду ҳазор, то ду-дуву ним ҳазор танга арзиш доштанд, бо нархи чорсад-панҷсад тангагӣ ба арбоб Рӯзӣ фурухта, қарзи Қоришқамбаро рӯёнданд.

Баъд аз тамом шудани музояда тарҷимон ба ноиб нигоҳ карда:

– Мо ҳозир ба деҳаи Харгӯш рафта, қорҳои векселии он чоро баробар карда, дар бозгашт боз дар ҳавлии Арбоб меҳмон мешавем, то он вақт инҳо ҳисобҳои байнихудиро баробар карда, ба мо нигарон шуда истанд, – гуфт ва бо иҷрокунандаи ҳукми суд ҳар ду дар фойтун ништа, ба тарафи Харгӯш раҳсипор гардиданд.

Баъд аз гусел кардани тарҷумон ва иҷрокунандаи хукми суд Қоришкамба ба арбоб Рӯзӣ:

– Акнун ҳисоби байнихудиро баробар карданамон даркор аст, – гуфт.

– Дар байни мо боз чӣ гуна ҳисоби баробар ношуда хаст? – гуфт Арбоб. – Шумо ба воситаи вексел пулҳои дирӯз ба қарз додаатонро имрӯз бо фоидаи яксола ва ду-солаашон рӯёнда гирифтед, ман бошам заминхоеро, ки умре ба онҳо соҳиб шуданро орзу доштам, ба даст даровардам. «Нома тамом, вассалом!», дар ин ҷо боз чӣ гуна ҳисоб нобаробар шуда монд?

– Охир, шумо ба воситаи векселбозии ман заминхоеро, ки сӣ ҳазор танга арзиш доштанд, бо дувоздаҳ ҳазор танга ба даст даровардед. Ман аз шумо ҳисоби ана хамин ҳаҷдаҳ ҳазор тангара меурсам.

– Он маблағ ҳаққи ҳалоли ман аст! – гуфт Арбоб.

– Ҳаргиз ин тавр нест, – гуфт Қоришкамба, – магар шумо ба ман дар ҳузури ноиб ваъда надода будед, ки фоидаи аз векселбозӣ рӯидаро бо ман баробар тақсим кунед? Шумо, Арбоб, чунонки худатон гуфта будед, дар муомила сағ нашавед!

– Магар шумо харочотҳои дигарро ба назар намегиред? – гуфт Арбоб.

– Чӣ гуна харочот? – Қоришкамба, гӯё ки аз ҳеҷ харочот хабар надошта бошад, бо тааҷҷуб пурсид.

– Ман, – гуфт арбоб Рӯзӣ, – харочоти зиёфатро ба ҳисоб намегирам. Аммо ба ҷаноби ноиб, ки бо одамонашон омада ба болои кори мо истодаанд, магар хизматона намедихем?

Ноиб бо шунидани ин сухан сар ҷунбонда ба суоли Арбоб ҷавоби эҷобӣ дод. Қоришкамба бошад, дар ҳузури ноиб инкор кардани хизматҳои ўро муносиб надида, сокит монд.

Ноиб ба сухан ҳамроҳ шуда:

– Ба тарҷумон ва иҷрокунандаи ҳукми суд ҳам пули арақ додан лозим аст.

– Магар барои онҳо коняке, ки дар ин ҷо нӯшиданд, кифоя намекунад? – Қоришкамба пурсид.

– Кифоя намекунад, – гуфт ноиб ва илова кард, – онҳо ки «мо дар бозгашт боз дар ҳавлии Арбоб меҳмон мешавем, ҳисоби байнихудиро баробар карда монанд» гуфтанд, маъниаш «барои мо пули нақд тайёр карда монанд» мебошад.

– Шумо забони онҳоро мефаҳмидед-а? – гуфт Қорӣ.

– Албатта, мефаҳмам! – гуфт ноиб. – Магар «забони гургонро гургон мефаҳманд» нагуфтаанд?

– Хуб ба ин ҳарҷотҳо ҳам як ҳазор танга сарф мешавад гӯем, ҳафдаҳ ҳазор тангаи боқимонда чӣ мешавад...

Ноиб дид, ки ин ду судхӯр дар талоши ғоида низои байни худро шиддат дода истодаанд, ғоидаи Қоришкамба ва ғоидаи Арбобро якҷоя ҳисоб карда, ҳарҷотҳоро бароварда, ғоидаи холисро дар байни онҳо баробар тақсим намуда, он ду судхӯри сагшудаистодаро «гургоштӣ» кунонд.

* * *

Дар рӯзҳои харбузапазӣ як шарикдарси Шӯркӯлиамон, ки деҳқонписар буд, моро ба сайри харбуза даъват карда бурд. Яке аз даъватшудагон як асп, дигаре як ароба ёфт, то ки мо ба сахро ба ароба савор шуда равем. Аммо барои баستاني ароба ба асп асбоб надоштем. Яке аз шариконамон як ҷомаи кӯхнаро ёфта оварда, ба асп гарданбанд карда, як арғамчинро ба ҷойи тиркишу таҳкаш қор фармуда, аспро ба ароба баст ва вазифаи аробакаширо ба уҳдаи худ гирифта, бар зини асп ҷой гирифт, панҷ нафари дигарамон ба ароба савор шуда, роҳи саҳроро пеш гирифттем.

Дар вақти рондани ароба маълум шуд, ки аробакаши мо ба ин кор ҳеҷ таҷриба надоштааст, бо ҳамаи ин ӯ дар кӯчаҳои танги қачу килеби шаҳри Бухоро аробаро гоҳ ба дарҳо ва гоҳ ба деворҳо зада аз шаҳр баровард, чун дар он кӯчаҳои пурпечу тоб ӯ ба идора кардани асп қадаре таҷриба пайдо кард, баъд аз баромадан аз шаҳр дар роҳи васеи рост аробаро як дараҷа ба хубӣ рондан гирифт.

Чун аз тарафи шарқи майдони Машқи сарбоз, ки дар беруни дарвозаи Самарқанд⁷² воқеъ буд, ба роҳи Шӯркӯл даромадем, аробакашамон боз ҳам озодонатар аробаронӣ карду аз «тахассус» пайдо карданаш ба аробакашӣ ба шавқ омада, монанди аробакашони сертаҷриба бар зин якпахлӯ нишаста, ба мо нигоҳ карда, ширинкорихо мекард ва гоҳо аспро тозиёна зада, бо суръат ба ҳаракат дароварда, худ сурудхонӣ менамуд.

Тарафи ғарбии роҳи мо майдони Машқи сарбоз буда, дар байни роҳ ва майдон заҳкаши пуробе буд, ки якуним метр бар ва ҳамин қадар ҳам чуқурӣ дошт, тарафи шарқии роҳ Дилкушо ном чорбоғи подшоҳӣ буд.

Дар даруни он чорбоғ бар болои дарахти олу боғбондухтаре олу мечидааст, ки бо шунидани садои суруди аробакаши мо ба шавқ омада ё ин ки худ ба худ байтҳои зерини халқиро суруд:

Олу, олу, олу

Олу, олу, олу

Олу сиёҳ шуд, биё дар боғи ман!

Рӯзам сиёҳ шуд, биё!

Аробакаши мо суруди духтаракро бе ҷавоб нагузошт: саллаи худро якшоха карда, лаҷоми аспро ба гарданаш гузошта, худ бар болои зин нимхез шуда, чашмонашро ба тарафи шохҳои дарахти олу, ки боғбондухтар дар байни онҳо буд, дӯхта ба сурудгӯии ҷавобӣ даромад:

*Чашми сиёҳи зоги ту!
Модар набинад доғи ту!
Рӯзат чаро сиёҳ шавад?
Ман омадам ба боғи ту!*

Ба боғбондухтар шояд ин суруди ҷавобӣ бисёр форида бошад, ки бо ишваву ғамзаи нозанинона олуеро аз шохи дарахт канда, ба тарафи аробакаши сурудхони мо ҳаво дод, аммо олу аз нишон хато хӯрда, бар рӯи ростии асп, ба наздикии чашмаш расид. Аз ин ҳол асп рамид ва лаҷомаш, ки ба гарданаш гузошта шуда буд, аробаро бардошта ба тарафи чап ҳам хӯрд ва дар частухези аввалини асп чархи чапи ароба ба даруни заҳкаш фурумада, ароба бо асп якпаҳлу шуда ба заҳкаш ғелид.

Ман, ки дар мавридҳои хавфнок ҳамеша хушёрона ҳаракат карданро одат намуда будам, бо аспии ноозмуд ва аробакаши бетачриба аробасавориро яке аз он мавридҳои хавфнок мешумурдам, бо расидани чархи ароба бо лаби заҳкаш бо ҳавли ҷон худро ба он тарафи заҳкаш ҳаво додам ва пеш аз якчарха шудани ароба худро ба он сӯи заҳкаш, ба хушкӣ гирифтам, аммо шарикони дигар бо аспу ароба ва аробакаш дар заҳкаш афтоданд.

Асп якпаҳлу шуда, дар даруни заҳкаш хобида, бо пойҳои пешу кафои худ канори заҳкашро лағадкорӣ мекард, аммо ин кӯшиши он ҷонвар барои раҳояш ҳеҷ ёрӣ намедод, билъакс, ин тапиши аз ҳад зиёди вай гарданбанд, таҳкаш ва тиркишро ба гардан ва шикамаш сахттар печонда бими ҳалокро ба назараш наздиктар мекард.

Шарикон аз об баромада, либосҳои онҳо бошанд ҳам, касе дар пайи ҳалос кардани асп набуд ва роҳи ҳалос кардани ӯро ҳам касе намедонист. Танҳо он шарикамон, ки аспро аз касе талабида оварда буд, «агар асп ҳалок шавад, товонашро аз кучо ёфта медиҳам» гуфта ғам меҳӯрд.

Дар ҳамин вақт сарбозбачае аз тарафи шаҳр расида

омад ва бо дидани ин ҳол либосҳои низомиашро аз тан бароварда, дар канори роҳ гузошту аз мо:

– Корд доретон? – гуфта пурсид.

Аробакаши мо, ки ба нияти дар саҳро харбуза бурида хӯрдан кордеро бо худ гирифта, дар вақти аробакаширо ба уҳдааш гирифтан он кордро бо банду ғилоф монанди аробакашон аз рӯй ба миёнаш овехта буд:

– Ман корд дорам! – гӯён вайро аз ғилофаш кашида, ба сарбозбача дод.

Сарбозбача он кордро ба даст гирифта, ба захкаш даромад ва бо вай гарданбанд, таҳкаш ва тиркиши аробаро бурида, ариши аробаро⁷³ ба ҳаво бардошт. Асп, ки аз банду баст раҳой ёфта буд, озодона ҳаракат карда дар даруни захкаш рост бархост ва бо як частан худро аз даруни захкаш ба канори роҳ гирифт ва худро чунбонда қатраҳои оби ба даруни гӯшаш даромада ва ба ёлу думаш часпида-ро аз худ дур карда сокиту ором истод.

Сарбозбача чойҳои буридашудаи гарданбанд ва арғамчинро ба ҳам пайванд дода, аспро дубора ба ароба баста ба савории мо тайёр кард. Мо дар идораи аробакаши худ раҳсипор шудем, сарбозбача ҳам либосҳои низомиашро пӯшида аз дунболи ароба ба роҳ даромад.

– Додар, биё, ба ароба савор шав! – гуфтам ман ба сарбозбача.

Ӯ бо табассуми истехзоомезе ба ман нигоҳ карда, бо як частан худро ба болои ароба гирифт. Аммо ман аз истехзои ӯ дар шубҳа монда, «чаро ин чавон ба ман меҳандида бошад» гуфта андешидам, лекин сабаби хандашавандае дар худ наёфтам ва хомӯшии андешамандона ҳам ба дилам зада аз он чавон пурсидам:

– Додар, кучо рафтан меҳохӣ?

Сарбозбача ба ин суоли ман боз хандае карда, чавоб дод:

– Ба деҳаи Шанбеи Қозикалон меравам!

Ман аз ин хандаи бемавқеъ ва бесабаб боз зиёдатар

дар шубҳа афтода, охир бо оҳанги таачҷуб аз вай пурсидам:

– Чаро ба ман меҳандӣ?

Сарбозбача боз табассуме карда ҷавоб дод:

– Ман бояд дар синну соли ба шумо додар будан набошам, чунки ман шуморо бисту панҷ-бисту шашсола тахмин мекунам, аммо ман чилсолагии худро пур карда ба чилу яксолагӣ қадам мондаам. Ғояташ ин аст, ки тақдир маро бе ришу бе мӯйлаб, хурдҷусса ва пастқомат офаридааст.

– Ман чӣ медонистам, ки шумо чилсола будаед (акнун дар хитоб ба ҷои «ту» «шумо» кор фармудам), ба намуди зоҳириятон нигоҳ карда, шуморо ҳафдаҳ-ҳаждаҳсола гумон карда будам.

– Албатта, ба намуди зоҳирии ман нигоҳ карда, маро хурдсол гумон кардани шумо ҷойи таачҷуб нест, – гуфт сарбоз бо оҳанги узрхоҳона, – аммо аз «додар» гуфтани шумо як воқиае, ки аз ин даҳ сол пеш дар бобати синну соли ман рӯй дода буд, ба ёдам омада хандаам гирифт.

– Он воқеа чӣ гуна буд? – ман пурсидам.

– Дар вақти сисола буданам, ки қуввату ғайратам аз ҳозира хеле зиёд буд, ҳўчаинам барои ба ман ҳаққи хизмати панҷсолаамро надодан, дидаю дониста истода маро ба ноибӣ қозикалон «ин бачаи хурдсол аст, аз дасташ чӣ хизмат меояд» гуфта буд. Вақте ки ман сисола будани худро ба ноиб арз карда будам, Қоришкамба ном як шаҳрӣ, ки дар он ҷо ҳозир буд, гуфтаи ҳўчаини маро қувват дода ба ман «аз даҳони ту ханўз бўӣи шир меояду ту худро сисола мегўӣ?» гуфта маро масҳара дошта буд.

Ман, ки ҳамеша дар пайи донистани тамоми аҳволи Қоришкамба мегаштам, номи ўро аз сарбоз шунида, ба пурсуков даромадам. Сарбоз дар ҷавоб он воқеахоеро, ки дар боло дар бораи алоқаи Қоришкамба ба деҳот гузашт, бо тафсил гуфта дод ва инчунин аз гуфтаҳои сарбоз маълум шуд, ки ин ҳамон Тўрамурод будааст, ки арбоб

Рӯзӣ барои ўро ба хизмати худ маҷбур кардан ба воситаи ноиби қозикалон ҳабс кунонда буд. Аммо ў ба ҳамаи азоб ва уқубатҳои ҳабсхонаи қозикалон ва шиканчаи миршаб тоб оварда, хизмати арбоб Рӯзиро ба гардан нагирифта будааст.

Азбаски Тӯрамурад барои аз дасти миршаб ҳалос шудан ба ў пул ёфта дода натавонистааст, одамони миршаб ўро ба хеши як сарбози гуреза, ки ба одам харида додан маҷбур шуда будааст, ба сарбозӣ фурухта, пули аз ин фуруш ба даст даромадаро байни худ тақсим карда гирифта, ўро сарбоз карда будаанд.

– Ҳоло ҳам Қоришкамба бо хўчаини пештараи шумо арбоб Рӯзӣ рафтуой дорад? – ман аз сарбоз пурсидам.

– Не! – гуфт ў дар ҷавоб, – дар ҳамон вақтҳо ҳодисае рӯй дода арбоб Рӯзӣ талаф шуд ва Қоришкамба на танҳо аз омаду рафт ба деҳаҳои Сангсабз ва Бӯлмаҳўрон, балки умуман аз саҳро баромадан тарсида монд. Чун ман аз сарбоз чӣ будани он ҳодисаро пурсидам, ў маълумоти зеринро ба ман дод:

– Дар зимистони ҳамон тирамоҳе, ки арбоб Рӯзӣ бо Қоришкамба забон як карда бо векселбозӣ заминҳои деҳқононро бо зўру зулм аз дасташон зада гирифта буд, деҳқонони ба ҷонрасида дар як шаби торик ҳавлии ўро зер карданд, Арбобро куштанд, чизҳои қиматбаҳояшро тороч карданд ва ҳавлиашро оташ зада, қасоси худро гирифтанд...

Дар ин вақт аробаи мо аз роҳи калон ба дасти чап баргашта, бо роҳҳои хурди киштзоре ба тарафи Шўркўл раҳсипор шуд ва Тӯрамуроди сарбоз аз ароба фуномада, бо мо хушбошӣ карда, бо роҳи калон ба тарафи деҳаи Шанбеи Қозикалон рафт.

XVI

Дар Сесўи шаҳри Бухоро, дар долоне, ки ба тарафи растаи чинифурушӣ бармегашт, ба тарафи дасти рост са-

ройчае бино ёфта буд. Рӯзе дар пеши дарвозаи он саройча мардуми бисёр гирд омада, ҳар кадоми онҳо мехостанд, ки ба даруни саройча дароянд. Аммо саройбони қавихайкале, ки чӯбдасти ғафсу дарозеро ба даст дошт, пушт ба паҳлударии дарвоза дода, як нӯги он чӯбдастро ба тарзи ғав ба паҳлударии дигар тир карда, касеро барои даромадан ба он ҷо намегузошт.

Дар рӯи ҳавлии саройча, ки аз дарвоза тамоман намоён буд, одамони миршаб, шогирдпешагони кӯшбегӣ, мулозимони қозикалон ва маъмурони раиси шаҳр ме-намуданд ва онҳо дар байни худ бо гармӣ дар гуфтугузор буданд. Дар миёнаи давраи одамони ҳокимони шаҳр Қоришкамба дар ҳолате ки саллаи калонаш каловавор ба гарданаш фуромадагӣ буд, монанди навҳагарон ба ҳар тараф ҳам хӯрда, торҳои риши худро бо ангуштонаш канда «вой, хонаам сӯхт, вой ҷонам ба лаб омад, вой, ҷонаки азизам аз даст рафт!» гӯён фарёд мекашид; гоҳо бо нохунҳои худ рӯяшро харошида хуншор мекард; гоҳо гиря гулугираш гардида, бе он ки ҷӣ гуфтанаш маълум шавад, монанди саге, ки дар обмӯрии боғ дармонда, ба паси худ аз боғбон зарбаҳои ҷонкоҳ меҳӯрда бошад, нӯла мекашид...

Аз гуфтугузори одамони кӯча маълум шуд, ки он шаб боми ҳучраи Қоришкамбаро, ки дар он саройча будааст, сӯроҳ карда, сандуқашро шикаста, пулҳои дар вай пинҳонӣ гузоштаашро бурдаанд. Назар ба қавли ҳудаи, ӯ он шаб дар он ҷо «даҳ ҳазор тангаи нукраи сараи ҳар даҳтоаш ҳафт мисқол вазндоштаи зарби Бухорои шарифро ниҳода будааст, агар он маблағро бо ҳисоби тиллои имперотурӣ, ки дар Петербург зарб шудааст, ҳисоб кунанд, як ҳазору панҷсад сӯм мешудааст».

Одамони миршаб дар бом нақши пойи се касро ёфтаанд, ки онҳо аз боми сарои «Кафказ» аз сари зина омада, аз болои боми долони раста ба боми ин саройча гузашта, то боми ҳучраи Қоришкамба расидаанд ва онҳо аз

он ҷо бозгашта, бо роҳи омадаи худ ба боми сарои «Кафказ» гузашта, то ба сари зина расидаанд. Он зина зинае буд, ки аз даруни сарои «Кафказ» ба бом барояндагон бо вай мебаромаданд ва дари вай ҳамеша қуфл буда, калидаш дар дасти саройбони сарои «Кафказ» меистодааст.

Бо ин далел одамони ҳокимон ва тамошобинон ҳукм мекарданд, ки «аз ин кор саройбони сарои «Кафказ» ҳабардор аст, ҳатто ӯ бояд сардори он дастае бошад, ки ин дуздиро ба амал овардааст. Қоришкамба ба болои ин далел як далели дигар зам карда мегуфт:

– Дар ин ҳучра ва дар ҳамин сандуқ пул гузоштани маро ғайр аз саройбони сарои «Кафказ» дигар касе наметавонист ва хусусан дишаб, ки ман он маблағи ба ҷон баробарам, балки аз ҷон азизтарамро оварда дар ин ҷо пинҳон кардам, ин саройбон ҳамроҳи ман буд ва пулро ҳам ӯ бардошта оварда буд.

Қоришкамба бо ин далелҳо дузди худро муайян карда, рӯйканону мӯйканон пеши қӯшбегӣ ва қозикалон рафта воқеаро ба онҳо арз карда, аз онҳо шогирдпеша ва мулозими махсус гирифта барои ба маҳкама кашидан ба сари саройбони сарои «Кафказ» расид.

Саройбон бе он ки хунашро вайрон карда, оташин шавад ё ин ки саросема гардад, фиристодагони ҳокимонро бо табассуми истехзоомез пешвоз гирифта:

– Ман тайёрам, ки ба пеши ҳокимон рафта тухмат будани даъвои ин судхӯри хуни мардумхӯрро исбот наоям. Аммо аз он ҷо, ки ин сарой бо ҳамаи борҳояш аз тарафи ширкати нақлиёти «Кафказ – Меркурий» ба дасти ман супурда шудааст, бе иҷозати мудирӣ ширкат ва бе супурданам саройро ба касе, ки ҳӯчаин нишон медиҳад, ба ҷое рафта наметавонам, – гуфт ва онҳоро гирифта пеши мудирӣ ширкат бурда, воқеаро баён намуд.

Мудирӣ ширкат ба одамони ҳокимони Бухоро хитоб карда гуфт:

– Аввал он ки саройбони ман дузд нест, бинобар ин

ман ба ӯ бовар карда ин саройро бо ҳамаи молҳои тичоратӣ, ки дар ин ҷо ҳастанд, ба дасти ӯ супурдаам ва чандин сол аст, ки ӯ дар ин ҷо хизмат мекунад, чизе гум нашудааст ва ягон хас ҳам аз ҷойи худ бечо нашудааст, дувум он ки саройбони ман раияи давлати Русия аст ва дар дасти худ паспорти имперотурӣ дорад, шумо ҳақ надоред, ки вайро ба маҳкамаи ҳокимони Бухоро кашед. Шумо ба пеши ҷанобони қўшбегӣ ва қозикалон рафта ба онҳо саломӣ дўстонаи маро расонда, аз забони ман ин маъниро ҳикоя кунед!

Саройбони сарои «Кафказ» аз мардуми аслии шаҳри Бухоро буда, дар ҳамон шаҳр зоида шуда буд, аммо он рӯз маълум шуд, ки ӯ ҳам монанди баъзе мардуми Бухоро барои дар ин гуна мавридҳо такаҷоҳ ёфтаи раияи давлати Русия шуда будааст. Чунки ҳокимони Бухоро раияи Русияро (ҳарчанд ӯ яке аз раияҳои Бухоро ғашта бошад ҳам) ҳақ надоштаанд, ки ба маҳкама кашанд, даъвои Қоришкамба ба саройбони сарои «Кафказ» худ ба худ маҷнон (бе ҳеҷ тавон ва ҷазо) тамои шуд.

Қоришкамба баъд аз ин воқеа дер вақт дар кўчаҳои девонавор мегашт ва ба ҳар кас, ки мерасид, он ҳодисаи ба сари ҳудаш омадаро нақл намуда, саройбон, мудирӣ ширкат, қозикалон, қўшбегӣ ва одамони онҳоро дуои бад мекард ва дар охир худро дашном меод, ки ҷаро ба он саройбон бовар карда, ӯро ба худ сирдон, ҳамрозу дамсон кардааст.

Сабаб ҳамаи буд, ки эътиоди Қоришкамба аз саройбони сарои «Кафказ» ҳам, ки назар ба ақидаи ӯ ягона одами муътамад ва худотарс буд, барҳам хӯрд ва он вақт, назар ба қавли ӯ, «дар дунё касе намонд, ки аз ҳаққи кас тарсад ва ба пули ӯ чашм надӯхта бошад...»

* * *

Заҳме, ки саройбони «Кафказ» ба синаи Қоришкамба зада буд, ханӯз беҳ нашуда ва ба ҳам наёмада замо-

на захми ҷонкоҳе ба чигаргоҳи ӯ зад, ки дигар тобу тавон дар пайкараш ва ақлу ҳуш дар сараш намонд. Ин захмро ба ӯ мирзои сари сандуқи (ҳазинадори) бойе зад, ки ӯ аз он бой ва аз он мирзо ҳеч гоҳ ин гумонро надошт. Инчунин ин захм ба ӯ ба воситаи вексел зада шуд, ки назар ба ақидаи ӯ, ин ягона ҳуҷҷати боамният ва барои пӯст кандани қарздорони бесавод дар дасташ корди буррои қассобӣ буд.

Мирзо Абдуллоҳ ном мирзои сари сандуқи як бойи миллионери Бухоро, ки дар ҳар гуна доду гирифт аз хӯчаини худ ваколат дошт, рӯзе аз рӯзҳои гармии бозори хариди пӯсти қароқӯлӣ аз номи хӯчаини худ аз Қориш-камба сад ҳазор тангаи Бухоро (понздаҳ ҳазор сӯми русӣ) қарз пурсид ва ба маблағи мазкур моҳе ду ҳазор танга фоида доданро ваъда намуд ва шарт кард, ки фоидаи ду моҳаро ба тани пул зам карда ба ӯ вексели муҳлатии ду моҳа диҳад ва бо гузаштани ду моҳ тани пулро бо фоидааш адо намуда, векселро гардонда гирад.

Қоришкамба бо шунидани ин пешниҳод ҷунон шодӣ кард, ки аз хурсандӣ дар пӯсташ намеғунҷид, сари синааш бо шикамаш дамида баромада аз пештарааш ду баробар калонтар шуд ва барои овардани пул шитобкорона ба тарафи бонк нигоҳ карда давид, ӯ дар роҳ ҷунон метохт, ки ба одамони раста нигоҳ намекард, ба саломи касе ҷавоб намедод, ҳатто ба нону чойи сари дукони одамони раста ҳам, ки пештар ба хӯрдани онҳо шарик шуданро ҳеч фурӯгузошт намекард, назар намеандохт, чашми ӯ аз ҳаяҷон ҷунон сиёҳ рафта буд, ки ояндаю равандагонро намедид ва дар роҳ рафтан ба онҳо пешпо хӯрда, пахлу ва бозу зада, сабаби дашном додан ва нафрин кардани онҳо мегардид. Аммо аз он ҷо, ки ҳамаи ҳушу ҳавосаш ба як нуқта – ба нуқтаи ба бонк тезтар расида рафта, зудтар пул гирифта овардан банд буд, он дашном ва нафринхоро намешунавид.

Қоришкамба бо шунидани пешниҳоди Мирзо Аб-

дуллоҳ ба он ҳама шодӣ кардан ҳақ дошт, зеро он ғоидае, ки аз он муомила ба он маблағ дар ду моҳ мегирифт, аз бонк қариб дар як сол ба дасташ мебаромад...

Қоришқамба аз бонк пулро гирифта, бо ҳамон суръати аввалиаш ба пеши Мирзо Абдуллоҳ баргашта, пулро ба рӯи кори ӯ ниҳода:

– Эй, эй, ана ин пу, пу, пулро шу, шу, шумурда ги, ги, гиред, ве, век, векселро ди, ди, диҳед! – гуфт забонаш аз ҳаяҷон гирифта ва лакнат хӯрда.

Мирзо Абдуллоҳ пулро шумурда дида:

– Ин кам аст, ин наваду шаш ҳазор танга аст! – гуфт.

– Чаро кам? Наваду шаш ҳазор танга бо ғоидаи ду-моҳааш сад ҳазор танга мешавад. Шумо ба сад ҳазор танга вексели думоҳа медиҳед, «нома тамом – вассалом» – гуфт Қорӣ.

– Не!.. – гуфт Мирзо Абдуллоҳ мад кашида, – шумо ин коратонро ба деҳқонони бесавод кунед! Аммо маро фиреб дода наметавонед!

– Дар кучои ин муомила фиреб ҳаст? – Қорӣ худро ба нодонӣ ва содагӣ зада пурсид.

– Охир, ман ба шумо ба сад ҳазор тангаатон моҳе ду ҳазор тангагӣ ғоида доданро таклиф кардам, ки дар ду моҳ чор ҳазор танга мешавад, – гӯён Мирзо Абдуллоҳ аз сандуқ вексели яксаду чор ҳазорсӯмии думоҳаро бароварда ба Қоришқамба нишон дода давом кард: – Мувофиқи ваъдаам ана ҳамин векселро тайёр карда мондам. Аммо шумо мехоҳед, ки аз ман ба наваду шаш ҳазор танга ҳар моҳ ду ҳазор танга ғоида гиред. Ин бозиатон ба ман намегузарад. Агар ба ҳамин муомила толиб бошед, боз чор ҳазор танга биёред ва вексели яксаду чаҳорҳазориро гиред, агар толиб набошед, ин пулатонро бардошта баред ва маро беҳуда аз қорам намонед.

Қоришқамба бо шунидани ин ҷавоб бо суръати аз аввала ҳам баландтар ба тарафи бонк давид ва чор ҳазор тангаи дигар гирифта ба пеши Мирзо омада:

– Ана, ин маблағро ҳам гиред, вексели тайёр кардаатонро ба ман диҳед, – гуфт.

– Ин чӣ пул, кадом вексел? Ман намефаҳмам, – гуфт Мирзо таачҷубкунон.

– Ҳазл накунед! – гуфт Қоришкамба, – Ҳозир вақти масхарабозӣ нест. Зудтар пулро гирифта векселро диҳед, аз давидан чонам баромад, як чой ҳам фармояд, ки як пиёла нӯшида нафасамро рост гирам.

– Ҳозир қорам бисёр аст, ба чойфармоӣ ва чойнӯшӣ фурсат надорам. Дар ягон вақти камқориам биёед, ман шуморо бо қандчой зиёфат хоҳам кард. Ҳозир аз пеши ман равед, ки ҳисобхоро гум накунам.

– Охир, векселро диҳед, ки ман биравам! – гуфт Қорӣ бо чидият.

– Чӣ гуна вексел? Ин пулатонро бардошта баред, ки ба ман дарқор нест. Ман на пул қарз мегирам ва на вексел медиҳам.

– Хуб, қарз, ки намегирифта бошед, наваду шаш ҳазор тангаи дафъаи аввал додаамро диҳед, ки ман биравам.

– Шӯхӣ накунед, Қориамак! Вақт надорам, равед, ки ман қорамро кунам.

– Шумо шӯхӣ карда истодаед! Лекин шӯхӣ ҳам бошад, дилам қариб ба қафидан расид. Ё зудтар пуламро диҳед ё векселро!

– Девонагӣ бас аст, Қорӣ! Зуд барояд, ки кори зурурам бисёр аст! – гӯён Мирзо аз чояш бархост ва Қориро ба тарафи дар тела дода, – чойи девонагон хонаи эшони Хоҷаўбонӣ* аст, на тичоратхона! – гуфт.

Қорӣ «вой, хонаам сӯхт!» гӯён фарёд мекашид ва монанди бачае, ки бозичаашро аз дасташ ба зӯрӣ гирифта бошанд, хунгосзанон гиря кардан гирифт.

Мирзо ходимони худро чеғ зада, ба онҳо фармуд, ки

* Дар Бухоро эшонони Хоҷаўбонӣ буданд, ки девонагонро ба умеди шифо ёфтан ба хонаи онҳо бурда мебастанд.

он «демона»-ро аз он ҷо бароранд. Хизматгорон ўро аз пеши Мирзо бароварданӣ шуданд, аммо ў рафтан намест. Кашола карданд, ў худро ба замин партофта:

– Ҷони ман ин ҷо монд, ман чӣ гуна меравам, магар танай бечон роҳ рафта метавонад? – гӯён фарёд мекашид.

Хизматгорҳо ҳам яқин карданд, ки ў декона шудааст ва аз дасту пой ў гирифта мурдавор кашола карда, на танҳо аз пеши мирзо, ҳатто аз сари сарой ҳам берунаш карданд ва ба саройбон фармуданд, ки дигар ўро дар он ҷо роҳ надихад.

Қоришкамба монанди саге, ки аз дари соҳибаш берун карда бошанд, фарёдкунон баргашта ба сарой даромадан меҳост, аммо саройбони шертавон ўро гурбасон бардошта ба тарафи кӯча ҳаво меод.

Чун Қоришкамба аз даромадан ба сарой маҳрум монд, саллаашро аз сараш кушода ба гарданаш андохта:

– Ин чӣ бедодист? Мусулмонӣ тамом барҳам хӯрдааст, вой дод, эй!.. – гӯён ба тарафи арки амир давид. Акнун ўро ҳар касе, ки ба ин ҳол дар роҳ медид, дар декона шудани ў шубҳа намекард...

Он вақт амир ба Русия рафта буд, дар дарвозаи арк⁷⁴ қозикалон ва қўшбегӣ бо ҳам нишаста шахру мамлакатро идора мекарданд.

Қоришкамба рост ба пеши онҳо рафта худро ба замин партофт, фарёдкашон воқеаро ҳикоят карда аз онҳо талаб кард, ки ҳаққи онро аз он Мирзо Абдуллоҳи моли-мардумхӯр ситонда диҳанд ва илова кард, ки:

– Ман фарзанд надорам ва меросхӯри дигар ҳам надорам, танҳо ду зан дорам, ки агар онҳо то мурдани ман зинда бошанд, аз ман чоряки молабро мерос мегиранд, бақияи молам баъд аз сарам аз онҳо подшоҳист. Ҳатто, агар шумоҳо лозим донед, занҳоямро ҳам талоқ медиҳам, ки дар он сурат баъд аз мурданиам ҳамаи молам подшоҳӣ мешавад. Бинобар ин шумо ҳокимони шаръи шариф ва ноибони ҷаноби олий пули маро пули ҷаноби олий

дониста аз он худобеҳабар рӯёнда диҳетон ва дуои маро гиретон!

Аммо ҳокимҳо ба ин суҳанони Қоришқамба танҳо меҳандиданд. Азбаски обрӯи хӯчаини он мирзо ба пеши ҳукумати амир аз обрӯи Қоришқамба зиёдтар буд, илтимоси ўро рад карданд ва ҳамин қадар гуфтанд, ки:

– Даъвои шумо даъвои муқаррарӣ нест, ки мо пурсем. Шумоҳо қорвонбошӣ⁷⁵ доред, қалону хурд доред ва ҳамаи муомилаи байни худро дар ҳузури онҳо бо вексел мекунад. Мо чаро бе гувоҳии қорвонбошӣ ва қалонтарини савдогарон ва бе нишон додани вексел ба як одами баобрӯй дарди сар диҳем.

Қоришқамба боз фарёд қашида девонагӣ мекард, аммо ўро ясовулон⁷⁶ зада-зада аз арқ фуруварда, пеш карданд.

Қоришқамба тамоман девонаи шакқа шуда, аз арқ баргашт ва ба ҳар қас, ки вомерхӯрд, хоҳ шинос бошад, хоҳ ношинос, ўро нигоҳ дошта воқеаро нақл мекард ва аз ў маслиҳат меपुरсид:

Шунавандагон ўро «тасаллӣ» меоданд, ки:

– Хайр, Қориамак, зарар надорад, дар асл пули шумо мурдор буд. Чунонки «оби ганда ба хандақ» гуфтаанд, ҷояшро ёфта рафтааст...

Бо шунидани ин гуна «тасаллӣ» алами ў дучандон мешуд ва «ба болои сӯхта намақоб» рехтагӣ барин фарёд мекашид ва шунавандагонро дашном дода, барои ёфтани шунавандагони дигар ба роҳаш давом мекард. Мардум меҳандиданд.

Дар ҳамон вақтҳо Қоришқамба як рӯз дар роҳ ба ман вохӯрда ва сари роҳи маро гирифта ҳикояи худро гуфт ва аз ман маслиҳат ҷуст. Ман, ҳарчанд тамоми ҳикояти ўро пештар шунида бошам ҳам, худро чунон вонамудам, ки гӯё акнун шунида истода бошам. Афсӯс хӯрдм ва дар боби маслиҳат гуфтам, ки:

– Дар ин «қори бузург» ва «мусибати саҳт» мо хур-

дон чӣ машварат дода метавонем, шумо рафта аз ҳокимон, аз калонони шахр маслиҳат пурсед.

– Эй, бар падари калонон лаънат, хонаи калонон сӯзад, бачаи калонон мурад, ки арзи маро ҳеҷ нашуниданд, – гӯён дашном ва дуои бади калононро сар кард.

Аз ин ҳолати Қоришкамба беихтиёр ба хотири ман ҳикояти бибӣ Даҳбошӣ омад, ки дар ин ҷо менависам.

Дар Бухоро дар гузари Говкушон, дар пеши масҷиди Хоча, дар лаби рӯд, ки он тарафи он роҳи калон буд, гадоён ва сарсариён менишастанд.

Дар қатори онҳо чанд гоҳ дар он ҷо бибӣ Даҳбошӣ ном як занакӣ девона пайдо шуд.

Бачагон, чунонки одати онҳост, ҳамеша ба девонагон мечаспанд, ба бибӣ Даҳбошӣ ҳам бисёр мечакқиданд: ба сару рӯяш хок мепошиданд, кафшу фаранҷиашро гирифта мегурехтанд, сарандозашро аз сараш бардошта ба оби рӯд мепартофтанд ва монанди инҳо шӯҳихои шӯрапуштона мекарданд.

Бибӣ Даҳбошӣ ҳам ба муқобили ин гуна ҳучуми бачагон ором наменишаст, онҳоро бо санг зада пеш мекард, дуои бад менамуд ва дашном медод.

Як рӯз ман дар сари пули Пушаймон, дар пеши масҷиди Хоча дар офтобрӯя нишаста будам, ки боз бачагон ба сари бибӣ Даҳбошӣ ғун шуданд ва ўро азоб додан гирифтанд.

Ў сарлучу пойлуч дар миёнаи гурӯҳи бачагони сарсарӣ монда буд. Доманаширо пури сангу кулӯҳ карда якчанд бачаро ба як тараф пеш мекард, лекин чанд бачаи дигар аз пушташ расида омада аз либосаш кашида ўро пуштнокӣ меғалтониданд. Ў аз ҷояш бархоста ин бачагонро пеш мекард, боз аз пушташ бачагони дигар мерасиданду ўро меғалтонданд...

Оқибат бибӣ Даҳбошии бечора монда шуд ва доманаширо пури санг карда ба девори масҷид така карда нишаст, бачагонро дуои бад мекард ва наздик омадагона-

шонро бо сангу кулӯх мезад.

Дар ҳамин вақт якчанд бойҳои калони Бухоро бо чанд нафар муллоҳои калон гузарони роҳ шуда, аз тарафи гузари Поччокулҳочӣ – аз тарафи ғарб намудор шуданд. Бояд онҳо аз ягон тӯй омада истода бошанд, ки либосҳои бисёр олишон дар танашон буд. Ҳар кадомашон аз таҳ чомаҳои сатини гулкалон, аз рӯй чомаҳои шоҳии қаршигӣ ва ҳисории зеҳкалон ва остаршоҳӣ пӯшида буданд, бар сарашон саллаҳои мисқоли⁷⁷ ва кулоҳҳои заррин, кимҳобу кундал⁷⁸, дар пояшон кафшу масҳҳои локӣ буд.

Онҳо бояд барои ба мардум нишон додани ҳама ҷойи либосҳои пуршаъну шавкаташон бошад, ки бари чомаҳошонро қадре чаппа карда роҳ мерафтанд. Оянда ва равандагон шоҳӣ будани остари чомаҳошонро ҳам медиданд.

Онҳо бо дандонхилолҳои тилло ва нукра дандонҳошонро кофта-кофта бо камоли виқору тамкин оҳиста-оҳиста бо ҳам суҳбаткунон қадам мепартофтанд.

Бибӣ Даҳбошӣ, ки ҳучуми бачагон ба ҷонаш расонда буд, аз дасти онҳо ба калонон ба арзу ниёз даромад ва бо зорӣ илтиҷо кард:

– Аз сарҳотон гардам, калонҳо, балои бачаҳотонро гирам, калонҳо, тӯйҳои фарзандҳотонро бинетон, калонҳо, ин чомаву саллаҳотон ба худҳотон насиб кунад, калонҳо, пулу молҳотон ба рӯзи некотон сарф шавад, калонҳо! Маро аз дасти ин бачагони шум халос кунетон, калонҳо!..

Ба сухани як девона, хусусан, ки ӯ зан бошад, гӯш додан, ҳатто ба тарафи вай нигоҳ кардан ба шаъну шавкат ва савлату ҳашамати калонон, албатта, рост намеомад. Бинобар ин онҳо фарёду фиғони ўро ношунида ангошта, бо ҳамон виқору тамкини аввалиашон ба роҳашон давом карданд.

Бибӣ Даҳбошӣ дид, ки аз калонон ҳеҷ муроде ҳосил нашуд, ҳатто онҳо ба тарафи ӯ нигоҳе ҳам накарданд, ба ҷойи бачагон калононро монда ба дашном додан ва дуои

бад кардан даромад:

– Ба фаровези чомаҳотон фалон кунам, калонҳо! Илоҳӣ ин чомаҳотонро мурдашӯй барад, калонҳо! Илоҳӣ пулу молҳотон насиби дуздону роҳзанон шавад, калонҳо!..

Калонон, ки ба он ҳама дуо ва илтимоси бибӣ Даҳбошӣ гӯшашонро ба карӣ зада буданд, наметавонистанд, ки ба ин ҳама дашному дуоҳои бадаш ҳам худҳашонро ба нодонӣ зананд ва ҳамин тарз нишон диҳанд, ки гӯё онҳоро нашунидаанд. Зеро агар онҳо худашонро ношунида нишон диҳанд ҳам, дигарон мешуниданд, ки як занакӣ дева на калонони шаҳро чигуна масҳара карда истодааст.

Лекин бо ҳамаи ин калонон дар ҳаққи як занакӣ дева чӣ кор карда метавонистанд? Коре, ки аз дасташон омад, танҳо ҳамин шуд, ки азамат ва виқорро ба як сӯ гузошта, бо он чомаҳои фохир монанди бачагоне, ки онҳоро девонагон пеш карда бошанд, ба гурехтан даромаданд ва шитобкорона медавиданд, ки ҳар чӣ зудтар аз назарҳо пинҳон гарданд, то ки камтар касон донанд, ки бибӣ Даҳбошӣ онҳоро бо сару либоси пуршаъну шавкаташон аз хасрӯбадон гирифта ба лойдон зада истодааст.

Аммо чандин рӯзҳо вирди забони бибӣ Даҳбошӣ дашному нафрини калонон буд, бачагон ӯро озору азият диҳанд ҳам, ӯ калононро ҳақорат мекард ва то вақте ки бибӣ Даҳбошӣ зинда буд, калонон аз он кӯча намегузаштанд.

Аҳволи Қоришкамба ҳам, ки барои рӯенидани пули ба дасти Мирзо Абдуллоҳ рафтааш аз калонони шаҳр ёрмандӣ надида буд, ба аҳволи бибӣ Даҳбошӣ монандии кавӣ дошт, ӯ ҳам монанди он занакӣ дева шабу рӯз онҳоро дашном меод ва дуои бад мекард.

Баъд аз ин ҳодиса, на танҳо ба аҳволи рӯҳияи Қоришкамба дигаргунӣ рӯй дода аз эътидол баромад, балки вазъияти ҷисмониаш ҳам дигар шудан гирифт: ӯ рӯз то рӯз аз гӯшт мефуромад, лоғар мешуд, пӯсти баданаш ба халтаи холи монандӣ пайдо мекард.

XVII

Қоришкамба баъд аз ду-се моҳи воқеаи Мирзо Абдуллоҳ кам-кам ҳолати девонагиро аз сар гузаронида, мизочаш ба эътидол наздик шудан гирифт. Акнун ӯ дар кӯчаҳо ба ҳар кас, ки вомерхӯрд, баъд аз ҳикояи дарду аламҳои худ, дашном додани Мирзо Абдуллоҳ ва дуои бад кардани калонон мегуфт:

– Ҳар чӣ буд, гузашт, чист, ки нагузарад? «Бар сари фарзанди одам ҳар чӣ ояд, бигзарад».

Аммо ӯ ҳолати девонагиро гузаронида бошад ҳам, гӯшту равғани баданаш ба ҳолати аввалиаш наёмада буд, пӯсти баданаш монанди ишкамбаи аз мурдориҳо ҳолӣ кардашуда чинҳои дағали баҳампечида пайдо карда буд, рангаш ҳам монанди ишкамбаи ҳайвоноти кушташуда сафедчатоби моил ба хокистарӣ менамуд...

Чанги якуми ҷаҳонӣ сар шуд, дар қатори савдогарон, ҳаннотон ва судхӯрони дигар кори Қоришкамба ҳам боло гирифтани гирифт: савдогарон ва ҳаннотон имрӯз як чизро харанд, фардо он чизро ба дучанди тани харидашон мефурӯхтанд. Дар ин шароит ба ғоидаи сармояи худ қаноат накарда, ба дари судхӯрон медаванд ва ба ҳар гуна ғоизи барзиёд бошад ҳам, пул қарз мегирифтанд ва чизҳои зарурии кам ёфташавандаро харида анбор мекарданд. Дар ин гуна мавридҳо судхӯри серпуле, ки қисаи ҳаннотонро пур карда тавонад, Қоришкамба буд. Табиист, ки аз ин гуна муомилаҳо қисаи ҳуди Қоришкамба ҳам ба ҳубӣ пур мешуд ва аз оши сергӯшту равғани ҳаннотон шиками худро ҳам то ба дараҷаи ба қифидан расидан пур мекард.

Дар соли дувуми ҷанг пӯсти бадани Қоришкамба таранг, гӯшти зери занаҳаш овезон ва шикамаш ҳам аз пештарааш қалонтар шуд; маблағҳои ӯ ҳам аз ду миллион зиёдтар шуда, монанди мағасони гӯштхӯр, бачагони бешумор (ғоидаи аз ҳад зиёд) мезоиданд.

Қоришкамба бо вучуди он ҳама ғоидаҳо кори

Мирзо Абдуллохро фаромӯш намекард ва дар сари ҳар оше, ки рӯзе чанд бор ба вай рост меомад, ўро дашном медод ва дуои бад менамуд.

Дар соли савуми ҷанг – соли 1916 меҳнаткашон ва ғақирон ҷунон хонавайрон шуданд, ки барои «қути лоямут»^{*} эшон нони хушк намасёфтанд. Ба муқобили ин ҳол ҳаннотон ҷунон серпул ва сермол гардиданд, ки барои гузоштани молу пулашон ҷой ва барои харидан чиз кам меёфтанд.

Савдогарони Маскавраб бошанд, бо тилло ва бриллант бозӣ мекарданд. Дар ин вазъият савдогарон ва ҳаннотон ба судхӯрон муҳтоҷ намешуданд. Бинобар ин дар соли савуми ҷанги ҷаҳон ба қори Қоришқамба сустӣ омад. Ў маҷбур шуд, ки ҳамаи пулҳояшро ба бонк монад ва ба ғоизи қами он қаноат кунад.

Дуруст аст, ки аз он маблағи қалон, ки аз ду миллион сӯм зиёд буд, ба ҳисоби бонк ҳам хеле ғоида мерӯид. Лекин ин ҳумори хирси ўро шикаста ва даҳони ба тарафи ғоидаи қалон кушодашудаашро баста наметавонист. Ҳар қадар ки пулаш бисёр гардад, ҳамон қадар ҳам ба ғоидахӯрӣ хирсаш зиёда мегардид.

Ў меҳост, ки аз он маблағи қалон монанди пештара соле бисту панҷ-сӣ ғоиз ғоида гирад. Аммо ин муяссараш намешуд, ба қавли ў, «он рӯзҳоро об бурда буд», «он сабӯ шикаста ва он паймона рехта буд».

Бар болои ин, дар соли 1916 хӯрданиҳои ў ҳам аз пештара қамтар гардида буд. Зеро бойҳо, ки дигар аз вай қарз намегирифтанд, ўро ба сари табақи худ роҳ ҳам намедоданд. Бонқҳое, ки ў дар он ҷо ҳисоби ҷорӣ дошт, танҳо ҳар рӯз соати даҳ ба ў қандҷой медоданд. Бинобар ин ў маҷбур буд, ки ба оши муқаррарии ҳуҷранишинонаш, ба ошҳои тӯйӣ ва худӣ, ки гоҳо рост меомаданд ва ба ҷалпақҳои сари мазор қаноат кунад.

^{*} Қути лоямут – хӯрдани қаме, ки одамро аз гуруснагӣ қашид мурдан нигоҳ медорад.

Ба ин сабабҳо, аз соли 1916 сар карда, Қоришкамба дубора аз гӯшт фуромадан гирифт, рангаш заҳир шуд ва шикамаш хурдтар гардид.

Дар он вақтҳо рӯзе ўро дар чое дидам ва сабаби лоғар шуданаширо пурсидам. Ў гуфт:

– Ман пештар дар ҳар шабонарӯз чандин бор қазию палав, мантую чалав, тушбераю мурғбирён, барракабобу боимҷон меҳўрдам, акнун аз он хонадонҳое, ки ман пештар ин чизҳоро аз он чоҳ меҳўрдам, ҳарчанд бойтар шуда бошанд ҳам, барака паридаст. Дерест, ки ман аз он чойҳо лаб тар накардам, «гову гӯсфанд ҳам бо хўрдан фарбеҳ мешавад» гуфтаанд. Ман, ки чизи хўрдани дуруст намоебам, чӣ гуна лоғар наштам?

Ў қадре хомӯш истода бо оҳанги миннатдорӣ илова кард.

– Худо хайрашро диҳад, хайрият, ки бонк будааст. Ҳамин ки ба вақти чояш расида меравам, ба пеши ман канддонро пури қанд карда бо истакони пурҷой оварда мемонанд. То пур шудани истакон қанд меандозам, ба ҳаде ки чояш рехта меравад, баъд аз об шудани қанд ба болояш чойи гарм рехта нӯши ҷон мекунам. Агар рӯзе се истакон ҳам нӯшам, ба мудирӣ бонк малол намеояд, балки вақташ хуш мешавад.

– Акнун пули худатон ҳам аз ҳад афзун шудааст, – гуфтам ман, – худатон пир ҳам шудаед, чӣ мешавад, ки ҳар шаб аз пули худатон яке аз таомҳои дилхоҳатонро пазонда хўред ва нафси ба пурхўрӣ одаткардаатонро ором диҳед?

Ў дар ҷавоби ин сухани ман байтеро, ки яке аз шоирони он замон дар ҳаққи судхўрон гуфта буд, хонд:

*Судхўр аз пули худ нон шиканад гар, ба масал
Шиша сандон шиканад, атола дандон шиканад.*

Дар охирҳои соли 1916 воқеае рӯй дод, ки он Қоришкамбаро тамоман аз қор бароварда саросема қард, ин шӯҳҳои «бемаврид»-и ширинқорони Бухоро буд.

Ин ширинқорон агар мешуниданд, ки Қоришкамба, масалан, пулҳояшро дар «Соединённый банк»⁷⁹ мондааст, яке аз онҳо бо вазъияти дилсӯзӣ пеши Қоришкамба меомаду гӯшаки қарда ба ӯ мегуфт:

– Оё, шунидед, Қориамак? Қори «Соединённый банк» бад шудааст, як маблағи қалонаш дар дасти аскарони душман афтодааст. «Имрӯз – фардо мешиканад» мегӯянд. Ҳар чӣ бошад, эҳтиёт кунед!

Қоришкамба бо шунидани ин хабар дартоз ба бонки мазқур мерафту аз он ҷо пули худро дарҳол, масалан, ба «Русско-Китайский (Азиатский) банк» мегузаронид.

Албатта, ин воқеаи ба бонки дигар гузаронида шудани пули Қоришкамба аз ширинқорон пинҳон намонд. Боз яке аз онҳо пеши ӯ меомад, чизеро, ки рафиқаш дирӯз дар ҳақи «Соединённый банк» гуфта буд, вай имрӯз дар ҳақи ин бонк мегуфт. Боз Қоришкамбаи сарсахт маҷбур мешуд, ки пули худро ба бонки дигар, ё боз ба ҳамон «Соединённый банк» гузаронад.

Ҳарчанд дӯстонаш ба ӯ маслиҳат меоданд, ки пули худро ба бонки подшоҳӣ гузаронад ва бонки подшоҳӣ то вақте ки давлати имперотурӣ барқарор аст, пойдор хоҳад буд, ӯ қабул намекард, зеро бонки подшоҳӣ аз бонқҳои дигар қамтар ғоида меод...

Оқибат бонқҳо ба ҷон омада, пули ӯро қабул намекардагӣ шуданд. Ӯ маҷбур шуд, ки ҳамаи пулҳояшро ба бонки подшоҳӣ гузаронад.

Дере нагузашт, ки дар ҳақи бонки подшоҳӣ ҳам хабарҳои шикастро баровардан ғирифтанд. Ҳар гоҳ ки дар газетаҳо хабари шикасти аскарӣ подшоҳӣ навишта мешуд, ширинқорон ва ҳангоматалабон ҳар хабарро дучанд қалонтар қарда ба Қоришкамба мегуфтанд ва ба ӯ мас-

лиҳат медоданд, ки аз бонк дар эҳтиёт бошад, ачаб нест, ки он шикаста монад ва пулҳояш, ки «бо ҳазорон хуни чигар ғундоштааст», сӯзанд.

Аммо ӯ чӣ гуна эҳтиёт карда метавонист? Агар бонк шиканад ҳам, чорааш чӣ буд? Пулро аз бими дуздон дар хона ва сарой монда нашавад, пас чора чист?..

Қоришкамба кам-кам пай бурд, ки ширинкорон кадре муболиға карда хабарҳоро аз будаш зиёдтар намуда ба ӯ мерасонанд. Бо вучуди ин ки пештар ба ҷое, ки газета хонда истода бошанд, ҳеҷ наздик намешуд, аз газетахонҳо хабарҳои ҷангро мепурсидагӣ шуд. Лекин хабарҳои забонӣ гуфтаи онҳоро бовар намекард. Бинобар ин онҳоро газета меҳонанд ва ҳудаш бевосита шунида муҳокима мекард.

Кам-кам дар газетаҳо хабарҳои шикаст ҷунон бисёр шуданд, ки бе шӯҳии ширинкорҳо ҳам аз онҳо дар воҳима афтодан гирифт. Ин ҳолро рафта ба мудири бонки подшоҳӣ гуфта, аз вай маслиҳат пурсид:

– Агар Худо нахоста давлати импературӣ тамом шиканад, мову шумо чӣ кор мекунем? – гуфт.

Мудир ӯро тасалли дода:

– Давлати импературӣ аз санг ҳам сахттар ва аз кӯҳ ҳам устувортар аст, чунки ин давлатро вазирони ҳазрати олий, ки донишмандтарин одамони дунё мебошанд, идора мекунанд. Бинобар ин, иншоаллоҳ, ба давлати олий ҳеҷ офат нест. Газетаҳои туркию тоторӣ ба ҳазрати императур душман мебошанд ва ҳар гуна хабарҳои дурӯғро сохтаю бофта паҳн мекунанд. Хабарӣ ростро аз газетаҳои русӣ ёфтан мумкин аст, – гуфт ва кадре хомӯш монда, илова намуд: – Ба ҳар кадоми газетаҳои русӣ ҳам бовар кардан дуруст нест, дар байни онҳо ҳам душманони зоти муқаддаси императур кам нестанд, бинобар ин шумо хабарҳои кӯчагиро ва хабарҳои ҳар гуна газетаҳоро бовар накумед! Ва ҳар рӯз ба пеши ман оед! Ман ба шумо аз газетаҳои муътабари русӣ хабарҳои ростро хонда, тарҷима карда медиҳам.

Баъд аз ин мусохиба Қоришкамба ҳар рӯз пештар аз чойи чоштгоҳии бонк ба пеши мудирӣ он мерафт. Мудир барои ӯ кадом газетаи русӣ, ки рост ояд, ба овози баланд меҳонд ва ба чойи тарҷимаи хабарҳои он газета чизҳои, ки худ сохтааст, ба ӯ мегуфт, ки ба гӯши вай бисёр мефориданд. Бо шунидани он «хабарҳо» Қоришкамба:

– Худо хоҳад, ба давлати имперотури муаззам, ки пушту паноҳи ин бонк ва ба воситаи ин пушту паноҳи ман ҳам мебошанд, ҳеҷ офат нест! Чашми душманонашон кӯр ва забони касоне, ки хабарҳои дурӯғ паҳн мекунанд, бурида бод! – гӯён аз пушти мудир мебаромад ва ба чойхонаи бонк рафта истаконро пури қанд карда ба болояш чойи чӯшон рехта, осудадилона нӯшида, ба кӯча мебаромад ва ба сари дуқонҳои газетаҳои нишаста ба муқобили хабарҳои, ки онҳо аз газетаҳо нақл мекарданд, «хабарҳои» аз мудирӣ бонк шундаашро яке бар даҳ муқобили қанд карда гуфта, хабарҳои онҳоро рад мекард. Аммо газетаҳои барои тарсонидани ӯ мегуфтанд:

– Аҷаб нест, ки инқилоб шуда, мамлакат зеру забар шавад, дар он вақт ба фармони подшоҳ ва вазирони ӯ касе гӯш нахоҳад дод ва бенавоён сар бардошта хонаи бойҳоро тороч хоҳанд кард. Дар он вақт вой ба ҳоли шумо!

Қоришкамба аз калимаи «инқилоб», ки дар натиҷаи он хонаи бойҳо тороч мешудааст, дар дили худ саҳт тарсад ҳам, бо оҳанги худтасаллидихӣ ба газетаҳои ҷавоб медод:

– Инқилоб шавад, шудан гирад, ба ман чӣ дахл дорад? Ман, ки дар хонаам чизе надорам, аз тороч шудани вай чӣ метарсам...

* * *

Дар соли 1917 инқилоби феврал⁸⁰ ба вучуд омад, подшоҳи Русия аз тахт фуруварда шуд. Он чизе, ки Қоришкамба дар дили худ аз вай метарсид, ба сараш омад. Ӯ донист, ки дуқонҳои ӯ дар ҳаққи «имперотури муаззам» беасар рафтаанд. Аз тахт фуруварда шудани подшоҳро акнун

мудири бонки подшоҳӣ ҳам инкор намекард, лекин ӯ аз тасалли додани Қоришкамба ҳанӯз ҳам бознамеистод.

– Имперотури муаззам аз тахт фуруварда шуда бошанд ҳам, зарар надорад, – мегуфт ӯ, – дар сари ҳукумат касоне нишастаанд, ки ҳамаашон одамони бонкҳои мо, савдогарон ва заминдорони калон мебошанд. Онҳо роҳ намедиханд, ки бонки мо шиканад ва пули шумо барин хайрхоҳи давлатмандон сӯзад. Ҳатто аҷаб нест, ки ба ҷойи ҳазрати имперотур амакашон Великий кинозро⁸¹ подшоҳ бардоранд...

Аммо Қоришкамба акнун бо ин гуна суҳанҳо тасаллиёб намешуд, зеро ӯ шунида истода буд, ки ин корхоро инкилоб, ки аз вай табиатан метарсид, карда истодааст: ӯ шунида буд, ки дар Русия мужикони деҳот сар бардошта ҳавлӣ, замин, молу асбоби деҳқонии заминдорони калонро пахш карда гирифта истодаанд. Аҷаб набуд, ки ин ҳол дар шаҳрҳо ҳам роҳ ёбад ва пойбараҳнагони Петроград ва Маскав барин шаҳрҳои марказӣ ба по хеста, бонки подшоҳиро пахш карда гиранд, дар он вақт, албатта, бонки подшоҳӣ, ки дар Бухоро ҳаст, низ мешикаст ва дар натиҷа пули ӯ ҳам, ки аз ҷонаш азизтар аст, месӯхт. Ӯ бо ин андешаҳои пурдаҳшат ба фарёд омада нолакашон мегуфт: «Омад ба сарам ҳар он чи метарсидам!»

Қоришкамба ҳарчанд фикр мекард, аз ин «қазои осмонӣ» роҳи ҳалосӣ намеёфт ва ғайр аз хун хӯрдан, алам кашидан, аз гӯшт фуromaдан ва ишкамбаи худро торафт хурд кардан чораи дигаре надошт.

Ӯ чӣ кор ҳам карда метавонист? Ӯ аз тарси дуздон пулро бурда дар хонаи худ ё дар ягон сарой монда натавонад, бойҳо ба қарз нагиранд, агар ба ҳукумати амир супорад, ӯ рӯйрост пулҳои ӯро меҳӯрад, пас ба ғайр аз он ки «то омадани табар кунда меосояд» гӯён пулҳояшро ба бонки подшоҳӣ мондан гирад, чораи дигаре надошт...

Қоришкамба дар он рӯзҳо ба кӯча камтар мебаро-

мад ва дар вақти ба кӯча баромадан ҳам бо тангкӯчаҳо ва паскӯчаҳо роҳ мерафт, то ки ба ягон одами «шумхабар» вохӯрда, хабари бадеро шунида, дилаш сиёҳ нашавад. Ў дар он рӯзҳо танҳо ба бонк рафта чой менӯшид, ба пеши хучранишинонаш рафта ош меҳӯрд ва ба чанозаҳо рафта ертиш мегирифт, аммо ба раставу бозор намебаромад...

XVIII

Қоришкамба дар тирамоҳи соли 1917 шунид, ки «болшевик» ном «касе» ба сари ҳукумат омадааст. Ў ин номро аз он пеш нашунида буд. Дуруст аст, ки ӯ аз мудирӣ бонки подшоҳӣ эҳтимоли подшоҳ шудани... кинозро шунида буд, аммо ин ном ба он наме, ки ҳоло аз ёдаш баромадааст, монандӣ надошт. Лекин аҷаб набуд, ки ин ном номи дигари ҳамон... киноз бошад, ки мудирӣ бонк хабар дода буд. Дар ҳар ҳол таҳқиқ кардани ин хабар ва муайян намудани кӣ будани «болшевик» лозим буд.

Қоришкамба барои ҳал кардани ин масъала рост ба бонк рафт, то ки мудирро, ки «ягона одами ростгӯӣ» аст, дида ҳақиқати ҳолро фаҳмад.

Аммо Қоришкамба вақте ба бинои бонк расид, ки ходимони он ҷо сандуқ ва ҳалтаҳои нақдинаашонро гирифта ба Когон рафта буданд. Ў аз ходимони бонк танҳо тарҷумонро дид, ки аз ҳама охиртар аз бинои бонк баромада ба хонаи худ мерафт.

Тарҷумон аз ҷумлаи ширинкорони Бухоро буд, ки чандин бор бо хабарҳои беасоси худ Қоришкамбаро тарсонда буд. Ў аввал хост, ки аз он «шумхабар» чизеро напурсад, то ки бо ҷавобҳои бардурӯғи ӯ дилаш сиёҳ нашавад. Аммо боз фикр кард, ки «то бад нагӯӣ, нек намеояд» гуфтаанд, ҳар чӣ бодо бод, аз ӯ мепурсам, пас аз бадгӯӣҳое, ки ӯ, албатта, дар ҷавоби пурсиши ман хоҳад кард, шояд рӯзи неке пеш ояд.

Қоришкамба бо ҳамин мулоҳиза аз тарҷумон пурсид:

– Ба сари ҳукумати Русия болшевик омадааст, мегӯянд, ин хабар рост аст ё дурӯғ?

– Рост аст! – тарҷумон ҷавоб дод.

Қоришкамба ба ин ҷавоби эҷобии тарҷумон як дараҷа хурсанд шуда, боз пурсид:

– Магар «болшевик» ҳамон «вел» ё «век», ё «велка кназ» нест, ки мудиратон ба сари ҳукумати Русия омадани ўро тахмин мекард?

– Шумо магар «Великий киноз» гуфтан мехоҳед, ки мудир ба мо ҳам борҳо дар бораи ў фоли нек зада буд? – тарҷумон эзоҳ пурсид.

– Бале, бале худашон «Великий киноз, Великий киноз», номи муборакашонро боз фаромӯш накунам «Великий киноз»... – Қоришкамба ин номро чандин бор такрор кард.

– Не... гуфт тарҷумон мад кашида ва давом намуд, – «болшевик» дигар асту «Великий киноз» дигар! Болшевик линги кинозхоро аз осмон меорад!

Қоришкамба бо шунидани ин ҷавоб аз тарс як қад парида пурсид:

– Хуб, шўхиро як тараф монед, ба ростӣ гӯед, ки болшевик аз инқилоб, ки чандин моҳ боз сар бардошта ҳамаро безобита кард ва Николай барин як подшоҳи нозанинро аз тахт фурувард, бехтар аст ё не? Ва ў ба ҳоли мо барин касоне, ки нахўрда, напўшида, рост гуфта, дурӯғ гуфта, панҷшаш танга ғундоштаем, раҳм карда, ба ҳоламон мегузорад ё не?

Тарҷумон баъд аз қадре фикр карда истодан ба ҷавоб додан даромада гуфт:

– Он инқилобе, ки то ҳол шунидед ва аз вай монанди харе, ки аз шер тарсад, дар биму ҳарос афтодед, кори аввалини болшевикон буд. Болшевикон роҳ намедиҳанд, ки шумо барин судхўрон миллионҳо сўм пулашонро, ки аз хўрдани хуни мардум чамъ кардаанд, дар бонк гузошта, аз ғоидаи он маблағ ҳар сол садҳо ҳазор сўм даромад карда,

шикамашонро хорида нишинанду оммаи мардум аз гуруснагӣ бимиранд. Бинобар ин ман гумон надорам, ки онҳо ба шумо раҳм кунанд.

Ин ҷавобро шунида ранги Қоришкамба парид, аъзои баданаш ба ларза афтод, худдорӣ кардан натавониста ба девор таъя карду бо тарзи худтасаллидихӣ гуфт:

– Хуб, бонки шумо, ки пули ман дар вай аст, ҳанӯз побарҷост, «то реша дар об аст, умеди самар аст» гуфтаанд. Аз марғи наёмада ин қадар тарсида ҳар рӯз сад бор мурда, зинда шуда, азоби ҷонканиро кашиданам барои чист?

– «Реша дар об нест!» – гуфт тарҷумон бо оҳанги катъие, ки қариб буд дили Қоришкамбаро кафонад, – дар Петроград, дар Маскав ва дар дигар шаҳрҳои калон болшевикон бонқҳоро гирифтанд; фабрикҳо ва заводҳоро гирифтанд; парохудҳои дарёҳоро гирифтанд; роҳҳои оҳан ва вагонҳоро гирифтанд; «ҳамаи заминҳои заминдорони калон бо асбоби деҳқониашон аз он деҳқонони хокпош» гуфта қонун бароварданд... Пас дар ин ҳол чӣ гуна «реша дар об» мешавад. «Реша дар об нест, дар оташ аст»; реша месӯзад, балки сӯхта хокистар шуд, аммо шумо гумон мекунед, ки «реша дар об аст», «хона аз пойбанд вайрон аст», аммо шумо хурсандӣ мекунед, ки «бомаш саломат асту побарҷост»...

Қоришкамба гумон кард, ки рағи ширинкории тарҷумон ҷунбида, шӯҳҳои навбатиаширо сар кард ва ӯ меҳодад, ба воситаи ин шӯҳҳои бемаврид ӯро беаҷал кушад, вагарна ҳеҷ мумкин нест, ки «болшевик» ном як кас баромада ҳамин қадар сарвату дороие, ки аз он шахсҳои ҷудогона ва моли хусусии ширкатҳои одамони махсус будани онҳоро ҳам қонуни шариат ва ҳам зақуни импературӣ ҳимоят мекунад, «аз он ман» гуфта нишинад ва ба ӯ касе чизе ҳам нагӯяд!

Қоришкамба бо ин мулоҳиза оташинона ба тарҷумон гуфт:

– Дафъ шав, аз пеши назарам дур рав, шумхабари кўрнамаки даҳонбефаровез! Илоҳӣ забонат бурида бод! Фардо бин, туро чӣ кор мекунам! Фардо агар ин суханҳои ту кўрнамакро ба мудир хабар дода, туро аз хизмати бонки подшоҳӣ пеш накунонам, ман одам набошам!

Тарҷумон ба ин суханҳои Қоришкамба қаҳқосзанон хандид ва дар зимни ханда:

– Шумо аз ин пеш ҳам одам набудед! – гуфта хандакунон аз пеши ӯ дур шуд.

Қоришкамба аз хандаи тарҷумон ба гумони худ чозимтар шуд, ки ӯ шӯҳӣ карда будааст, бинобар ин қадре дилаш кушода шуд, аммо ҳамон лаҳза суханони пурдаҳшати ӯро ба ёдаш оварда «агар гуфтаҳои ӯ рост бошанд, ҳоли ман чӣ мешавад?» гӯён дар тарс афтод ва ҳамчунон монанди ҳайкали бечон ба девор таъя карда фурсате беҳиссу ҳаракат монд...

Қоришкамба баъд аз он ки чанд дақиқа ба девори бинои бонк таъя карда истод, «акнун дар ин ҷо истодан бефоида аст, – гуфта ба худ андешид, – бонк баста шуда, мудираш ҳам ба Когон рафтааст, ман дар ин ҷо аз кӣ хабарҳои ростро мефаҳмам?»

Ба ҳамин мулоҳиза ӯ низ ночор роҳи хонаи худро пеш гирифт...

Қоришкамба бо вучуди ин ки он рӯз аз рӯҳ афтода бисёр суст шуда буд ва мувофиқи одати рӯзҳои охиринаш бо паскӯчаҳои камодам мерафт, шитобкорона қадам мепартофт, то ки ба ягон ширинкори шумхабар вохӯрда, аз вай хабарҳои пурдаҳшат шунида дилкаф нашавад ва пеш аз омадани аҷали табиӣ мурда аз пулҳояш ҷудо нашавад.

Қоришкамба аз мурдан наметарсид, агар ӯ медонист, ки баъд аз мурданаш пулҳояшро ҳамроҳи мурдааш бурда дар гӯр дар як ҷой мегӯронанд, ин гуна маргро бо хурсандӣ пешвоз мегирифт. Аммо ӯ аз он гуна марг метарсид, ки бимираду ба сабаби мурдан аз пулҳояш ҷудо шавад. Ҳар гоҳ ки ба хоҳири ӯ ин гуна марги «пурдаҳшат»

мерасид, афсӯсхӯрона байти зерини Мирзо Абдулқодири Бедилро, ки ба маҳбубааш хитобан гуфтааст, ӯ ба пулаш, ки назар ба ақидааш, аз ҳар гуна маҳбуба маҳбубтар аст, хитоб намуда замзама мекард:

*Дар дами мурдан маро бар зиндагӣ афсӯс нест,
Ҳайфи домонат, ки аз дастам раҳо хоҳад шудан!*

Назар ба фикри Қоришкамба ҳаёт иборат аз пул буд, ҳаёт ва лаззатҳои ҳаётӣ, ки чудо аз пул бошад, ба чизе намеарзид.

* * *

Қоришкамба ба хонааш рафта бо кӯфтагии рӯҳӣ зуд дар чойхобаш ёзид, аммо ӯро хоб намебурд, соате сад бор аз паҳлу ба паҳлу мегашт, чун мӯи дар оташ афтада ба худ мепечид ва монанди мори саркӯфта талвоса мекард ва ҳарчанд орзу кунад ҳам, рӯйи осудагиро намедид. Ночор сахари барвақт аз чояш бархоста таҳорат кард ва Қуръонро, ки аз рӯзи хатми қуръони занонаш боз ба дасташ нагирифта буд, аз тоқча гирифта, кушода, ду-се оят тиловат кард. «Қаломии шариф»-ро шафеъ оварда, аз даргоҳи Худои қарим дубора бар тахт нишастани императури муаззамро бо зорӣ пурсид...

Вай баъд аз шунидани азони бомдод, ки як соат пештар аз баромадани офтоб гуфта мешуд, аз ҳавлиаш баромада, ба масҷиди Мағок рафта, намози бомдодро бо ҷамоат адо кард, аммо дар ҳалқаи маснавихонӣ, ки ҳар пагоҳ дар он ҷо баъд аз бомдод ташкил меёфт ва пештар нишаста, шунидани маснавии Мавлавии Румиро одат карда буд, он рӯз нанишаст ва зуд аз масҷид баромада, ба пеши дари бинои бонки подшоҳӣ, ки дар тими нав (дар пассажи Бухоро) воқеъ шуда буд, шитобкорона рафта, дар он ҷо бар рӯйи санги мармар нишаста, аз Когон омадани мудири бонкро нигарон шуд, то ки аз вай «хабарҳои хуши

пукта»-ро шунида осуда гардад ва тарҷумони шумхабари кўрнамакро, ки дирӯз рӯйрост ба давлати имперотури муаззам душмании худро нишон дода буд, аз хизмати бонк дур кунонад...

Соат ҳашт шуд, аммо мудири бонк бар хилофи одати муқаррариаш то он вақт аз Когон наёмад, соат нӯх шуд, аммо аз ӯ ҳанӯз хабаре нест ва ходимони дигари бонк ҳам то ҳол наёмаданд... Дили Қоришкамба аз тангӣ ба кафидан расид, ӯ гумон мекард, сари синааш, ки чанд гоҳ боз аз гӯшт фуromaда пӯташ ба устухонаш часпида буд, дамида рафта истодааст ва дар ҳаёлаш чунин меомад, ки сандуқи синааш аз камоли дамидагӣ мекафад ва дилу шушаш аз он ҷо берун баромада мераванд. Ӯ сари синаашро бо кафу панҷаҳои ду дасташ пахш мекард, аммо дамидагии он ҷо зер намехӯрд, баръакс дақиқа ба дақиқа боз ҳам баландтар медамид...

Соат даҳ шуд..., ёздаҳ шуд, аммо ҳанӯз аз Когон касе наёмад... Акнун Қоришкамба дар дили худ меғуфт, ки «агар ҳамон тарҷумони шумхабар ҳам меомад, хуб мешуд: дурӯғ ҳам бошад, шӯхӣ ҳам бошад, ҳар чӣ бошад – бошад, ягон хабар мерасонд, кори ман яктарафа мешуд. Аз ин гуна каҳдудвор кӯр-кӯр сӯхтан, якбора даргирифта шуълавар шудан беҳтар аст!». Аммо ӯ ҳам наёмад...

Дили Қоришкамба бетартиб ва пасту баланд задан гирифт, гоҳо дили ӯ чунон суфт шуда мерафт, ки қариб аз ҳаракат бозмеистод, гоҳо ба дараҷае баланд мезад, ки садои дукур-дукури зарбаҳои худ мешунид...

Роҳи нафаси Қорӣ торафт тангтар мешуд, боре чунин ҳолате рӯй дод, ки ӯ нафас кашида натавонист ва аз тангии нафас наздик буд, ки ба замин ғалад. Ӯ бо умеди қадре ёзондани роҳи нафас аз ҷояш бархост, аммо сараш гашта ва чашмонаш сиёҳ зада қариб буд, ки ба кӯча ғалтад, лекин ӯ пуштнокӣ ба девор тақя карда, худро аз ғалтидан нигоҳ дошт...

Қоришкамба дар вазъияти рост ба девор тақя карда

истодан ду-се нафаси дароз кашид, роҳи нафасаш қадре кушода шуд, ӯ ҳолати тангии дил ва ғалаёни хунро гузаронида буд... Ӯ баъд аз қадре ором гирифтани соаташро аз бағал бароварда кушода дид, мили соат ба дувоздаҳ наздик расида буд. Ӯ ин дараҷа дер шудани вақтро бовар накард Ӯ ин ки бовар кардан намехост, «аҷаб нест ки мизони соатам⁸² таранг шуда пеш рафта бошад» гуфта, дар дили худ худро тасаллӣ дод ва барои тасдиқ қунонидани ин умеди худ аз касе, ки дар он вақт аз пеши бинои бонк мегузашт, пурсид:

– Соат чанд?

Роҳгузар бе он ки аз роҳаш бозистад, аммо қадарро қадре сусттар партофта, соаташро аз бағалаш бароварда кушода дид:

– Дувоздаҳ,— гӯён бо суръати пештарааш гузашта рафт.

Қоришқамба пеш нарафтани балки пас мондани соати ҳудашро фаҳмида дар ноумедӣ афтод, аммо дар ҳамон лаҳза дар дили ӯ суст ҳам бошад, партави умеди дигаре пайдо шуда худ ба худ гуфт: «аҷаб нест, ки мудирӣ бонк бемор шуда бошад Ӯ пойи аспаш шикаста бошад, Ӯ ин ки ба фойтунаш ягон шикаст пайдо шуда бошад бинобар ин имрӯз ба шаҳр омада натавониста бошад, Ӯ ин ки дер монда бошад...»

– «Хуб, – гӯён аз дили худ гузаронид Қоришқамба – бархилофи ҳамаи умедҳои ман ин муайян аст, ки соат дувоздаҳ шудааст, аммо то ҳол на аз мудирӣ бонк ва на аз ходимони бонк асаре нест, вақти намози пешин ва ҷанозаи хонақохи Девонбегӣ ҳам расид. Акнун дар ин ҷо истодан ғоида надорад, балки зарар дорад, ки аз ҷанозаҳои худӣ ва ертишҳои онҳо маҳрум мемонам, «аз ин ҷо рондаю аз он ҷо монда» шудан қори беақлона аст. Ҳамин қадар зарар бас аст, ки имрӯз аз оши пешазпешинии хучранишинам маҳрум мондам...»

Қоришқамба бо ҳамин мулоҳиза аз роҳрави семен-

тии пеши бонк ба тарафи лаби ҳавзи Девонбегӣ раҳсипор шуд, аммо баъд аз ду-се қадам партофтан аз рафтан бо роҳи рост бозистода, фикр кард, ки «ба растаи баззозӣ фуромада, бо кӯчаи калон равам, бехтар аст, чунки дар он раста ояндагони Когон аз дур намоён мешаванд, шояд дар он роҳ ба мудир ё ходимони аз Когон ояндаи бонк вохӯрда, аз онҳо ягон хабари тасаллибахше шунавам».

Вай бо ҳамин андешаю умед ба дасти рост баргашта, ба растаи баззозӣ поён фуромард ва аз он ҷо ба тарафи шарқ, ба рӯ ба рӯи аз Когон ояндагон нигоҳ карда қадам партофт ва дар ҳар қадам партофтан, то чашмаш кор мекард, ояндагони аз тарафи Когонро аз назараш мегузаронид. Роҳ пур аз аспу хару аробаву фойтун ва пиёда буд, аммо дар байни онҳо аробаи рессордори чорчархаи дарози сеаспа, ки дар вай ҳалтаҳои пури пулро бор карда, ходимони бонк ва посбонони мусаллаҳ савор шуда бошанд, наменамуд ва инчунин фойтуни болопӯшидаи дуаспаи наълҳои пойҳои аспонаш резинӣ, ки дар вай мудирӣ бонк менишаст, низ набуд...

Қоришкамба то пеши бинои доруфурӯшӣ, ки дар рӯ ба рӯи даромади аввалини ғарбичанубии хонақохи Девонбегӣ воқеъ шудааст, расид ва дар он ҷо лаҳзае рост истода боз як бори дигар (шояд бори садум бошад) роҳи ояндагони Когонро бодикқат аз назар гузаронид, аммо аз он касоне, ки мечуст, асаре надид.

Дар он ҷо растаи болопӯшида ба поён расида кӯчаи болокушодаи пурлой сар мешуд, бо вучуди ин Қоришкамба аз он ҷой ба саҳни хонақоҳ даромаданро муносиб надид, ба умеди дар пештар рост овардани одамони матлуби худ то бозори собун пештар рафта, аз даромади охиринаи шарқичанубии лаби ҳавзи Девонбегӣ даромада, аз он ҷо лаб-лаби ҳавз пас гашта, ба саҳни хонақоҳ баромаданро мувофиқи матлаб ёфта, бо кӯчаи пурлой қадам ба пеш гузошт...

Қоришкамба дар ин кӯча ҳар қадаме, ки мемонд,

пояш бо кафшу масҳиаш то зону ба лой меғӯтид ва дар вақти қадам бардоштан масҳӣ бо пояш аз лой баромада, кафш дар лойдон мемонд ва дар ҳар қадам ӯ маҷбур мешуд, ки кафшаширо бо дасташ аз лой кашида бароварда, дубора пӯшад...

Қоришкамба ба ҳамин ҳол ҳаш-ҳашкунон нафас кашида, афтону хезон қадам монда, дар зери лойпошии аспҳо ва аробаҳои ояндаю равандагон то сари растан со-бунфурушӣ, ки дар тарафи шарқи лаби ҳавзи Девонбегӣ воқеъ шуда буд, расид. Ӯ дар он ҷо, ки ба бозори алаф наздик буд, қадре рост истода, бозори алаф ва дуртар аз онро, ки ояндагони Когон аз он тараф меомаданд, бо диққат аз назар гузаронид, аммо аз он касоне, ки ӯ меҷуст, ҳанӯз асаре наменабуд.

Қоришкамба умедашро тамои канда, меҳост ба лаби ҳавзи Девонбегӣ дарояд, аммо дар вақти даромадан боз як бор сарашро гардонда бори охирин ба тарафи бозори алаф нигарист, ӯ дар ин нигариш ба ҷашмони худ бовар накард, зеро ӯ, бархилофи ҷашмдошти худ дид, ки аз онсӯтари бозори алаф як аробаи дарози чорҷарха омада дар бозори алаф ба аробаҳои сари роҳ банд шуда монд. Ӯ ҷашмонашро ба остини худ молида, равшантар карда, бори дигар бодиққаттар нигарист: ӯ бе ҳеҷ шакку шубҳа дид, ки аробаи дарози чорҷарха дар бозори алаф банд шуда мондааст.

Қорӣ бо дидани ин ҳол қариб буд аз хурсандӣ дилкаф шуда шодимарг шавад, чунки сохти он ароба аз аробаи бонк ҳеҷ фарқ надошт. Аспонаш ҳам монанди аспони аробаи бонк сиёҳ ва калон буданд. Фақат фарқ ҳамин буд, ки дар аробаи бонк се асп мебастанд, аммо ин аробаро ду асп мекашид, лекин ин фарқ ба шодии Қоришкамба ҳалал нарасонид: ӯ дарҳол фикр кард, ки «шояд як асп бонк бемор ё маъҷуб шуда бошад, ки имрӯз ба ароба ду асп бастаанд»...

Аммо он ароба ба зудӣ расида наомад, ки Қориш-

камба дар вай халтаҳои пул ва ходимони бонкро дида, дилаш ором гирад, чунки аробаҳои дучархаи баланди сербари боркашии Бухоро, ки онҳоро «қолиби кӯча» меномиданд, ба пеш омадани он аробаи чорчарха роҳ намедоданд, зеро онҳо рӯ ба рӯи ҳам омада, роҳро баста буданд ва аробакашони шӯрапушти даҳанкалон бо ҳам чангида ва якдигарро дашном дода, ҳеҷ кадомашон аробаҳои худро пас кашида ба якдигар роҳ намекушоданд...

Қоришкамба хост худ пештар рафта, зудтар хабарҳои хушро шунавад, аммо лойи тарафи бозори алаф ба пиёдагардӣ ҳеҷ роҳ намедод. Ночор, ӯ ҳарчанд душвор бошад ҳам, дандон ба дандон монда, сабр карда, расида омадани он аробаи дарозро мунтазир шуда истод...

Оқибат кушоиш рӯй дод: аробакашони пешраванда, ки бо аробакашони аробаҳои пешоянда мечангиданд, мағлуб гардида, маҷбур шуданд, ки аробаҳои худро пас кашида, ба растаи собунфурӯшӣ гиранд.

Бо кушода шудани роҳ аробаҳои пешоянда ягон-ягон омада аз пеши назари Қоришкамба гузаштан гирифтанд ва дар навбати худ он аробаи дарози чорчархаи дуаспа ҳам расида омад. Аммо, бар хилофи умеди Қоришкамба, дар он ароба халтаҳои пул ва ходимони бонк набуданд, балки ба ҷойи онҳо дар вай як мурда менамуд, ки атрофашро ходимони тиббӣ гирифта нишаста буданд: он ароба аробаи беморхона будааст, ки мурдаи як аврупоии ногаҳонӣ мурдари барои тафтишоти тиббӣ ба беморхона мебурдааст.

Қоришкамба бо дидани ин ҳол байти зерини Абдуррахмони Ҷомиро, ки дар хурдсолагиаш ёд гирифта буд, муносиби аҳволи худ ёфта хонд:

*Баски дар ҷони фигуру чашими бедорам туй!
Ҳар чӣ пайдо мешавад аз дур, – пиндорам туй!*

Қоришкамба бо камоли навмедӣ, ки ба ғуссамарг шудан наздик расида буд, ба лаби ҳавзи Девонбегӣ даро-

мада ба сахни хонақоҳ баромад. Даруну беруни хонақоҳ бо намозхонон пур буд: ҳамаи намозхонони рӯи сахн бар рӯи ҷойнамозҳои худ дузону нишаста, мунтазири азон буданд, дар пешгоҳи сахни ҷанубӣ се тобут менамуд, ки дар гирди яке аз онҳо суф, дар дувум заррини пасти куҳнаи рангпарида ва дар атрофи савумӣ кимхоби сурхгули нав кашида шуда буданд.

Қоришкамба аз дидани ин ҳол хурсанд шуда ва дар дили худ орзу кард: «Худо мекард, ки ҳар сеи ин тобутҳоро ба як ғӯристон мебурданд, якбора ба се ертиш соҳиб мешудам, дар он вақт ҷойи оши ҷоштгоҳии як хучранишинам, ки имрӯз аз вай маҷбуран маҳрум мондам, пур мешуд. Ҳеч набошад дуи ин мурдаҳоро ба як қабристон мебурданд, ба гирифтани ду ертиш комёб мешудам...»

Қоришкамба баъд аз қадре андеша карда истодан «хуб, агар ҳар кадоми ин мурдаҳоро ба як мазори дигар баранд, ҷӣ бояд кард?» ғӯён худ ба худ суол дод ва дар ҷавоб ба ин фикри қатъӣ омад, ки «дар он вақт аз паси тобуте, ки ба гирди вай кимхоби сурхгул кашидаанд, хоҳам рафт, зеро аз даври тобути он мурда маълум мешавад, ки вай ҳам ҷавон аст ва ҳам аз хонадонҳои бойҳост, чунки барои марғи ҷавон дили ҳар касе, хусусан дили падару модар ва хешовандонаш месӯзад ва дар натиҷаи ин дилсӯзӣ ертишро хубтар медиҳанд; бойҳо ҳам барои худро аз фақирон болотар нишон додан дар мурдаҳои худ ертиши калонтар медиҳанд, ин мурда, ки ҳам ҷавон асту ҳам бойбача, ертиши ӯ, албатта, пурқиматтар хоҳад шуд...»

Қоришкамба баъд аз ба як қарор омадан дар бораи мурдаҳо ва ертиш дар сафи намоз ҷой гирифтани хост, аммо ӯ ҷойнамоз надошт, бинобар ин байни сафҳои намозгузоронро гардида дар як ҷойнамози як тарафаш холимондае ҷой гирифт...

Бисёр дер накашида муаззин барои намози пешин азон гуфт, баъд аз гуфта шудани азон мардум бархоста ба намоз шурӯъ карданд. Қоришкамба ҳам дар қатори мардум аз ҷояш бархоста, дастонашро баробари ғӯшҳояш бардошта меҳост ба намоз шурӯъ кунад, як каси кӯтоҳқо-

мате аз сафи акиб пеш омада, аз тарафи дасти росташ ба ӯ наздик шуда, бо овози паст:

– Қориамак! – гуфт.

Қоришкамба дар ҳолате ки рӯйҳои ду нарангушти дастонаш ба нармиҳои ду гӯшаш расонидагӣ буданд, ба тарафи росташ якрӯя гардида, барои хубтар шунидани суҳанони овоздиҳандаи кӯтоҳқомат ҳамтар шуда, гӯшастро ба даҳони ӯ наздиктар бурд.

– Магар нашунидед? – овоздиҳанда пурсид.

– Чиро? – Қоришкамба дар ҷавоб аз вай пурсид.

– Болшевикон дар Когон ҳукуматро ба дасти худ гирифта бонкхоро ва аз ин ҷумла бонки подшоҳиро бо ҳамаи пулҳои коғазӣ, тилло, нуқра ва коғазҳои қиматдорашон мусодира карда гирифтаанд!

Қоришкамба бо шунидани ин хабар:

– Оҳ, пулакам!.. – гӯён бо ҳамон вазъияте, ки ба гӯянда гӯш медод, якпахлу ба замин ғалтид...

Намозхонон ба ин ҳодиса аҳамият надоданд ва барои ин кор намозашонро вайрон накарданд. Аммо баъд аз адои намоз диданд, ки аз даҳони Қоришкамба қадре хуну зардоб омада бар рӯйи санги сахн рехтааст, як тарафи рӯй ва ҷоғаш ба санг бархӯрда харошида шудааст, симояш ранги хокистари тира пайдо кардааст ва ангуштони дастонаш ба гӯшҳояш часпида шах шуда мондаанд...

Ў мурда буд!

مرگ سودخور

من در سالهای ۱۸۹۵ برای استعانت از مددکارهای بخارا تجویز کردم. هر چند که دو
کرده باشم، بزرگ مجرب نباشد. یکی از دوستان من بازار مصطفی گفت:
«قاری اشکبه» نام یک کس هست که چند مجرای خرزیه دارد، اگر از وی پرسى نشاید
که از مجرای عارضی استو بار می آید، بیهوده.

زیاده از
چند وقت من بای مصطفی آن دویم از مجرای دادن یافته آن آدم که به بنام او
تخلص کرده اند. «قاری اشکبه» حقیقتاً این نام ضلی غلط بود. من میدانم که خفته
معدود حیوانات را که در اینجا خورده شده طعم شور «اشکبه» میامیزند. سبب چه باشد که
آدم را اشکبه نامیده اند؟

این نیکم دوستم گفته از وی ایضاً لقب کردم. دوستم در جواب گفت:
«نام آن آدم قاری عصب» است. لیکن او شک بی رحمان دارد. به این شب
اولاً اصلاً «قاری عصب» نگفته. بعد رفته رفته بعضی شیرینکاران را اشکبه و
اشکبه ساخته «قاری عصب» اشکبه گفته. بعد از آن بعضی کم حوصله صاحب اشکبه نفس این
نام دراز خوشش ایشان نیامد و کوتاه کرده «قاری اشکبه» گفته ماندند.
من به دوستم گفتم:

اشکبه و اشکبه

— بجهت بایم از کسی که مردم بوی تعب «اشکبه» را می شناسد و او را دیده اند می پرسیم
کرده نشود. با وجود این چه ضرر دارد او را شامی شامی بپزند. «شور آب» شود و طعمی و گویا
از وی مجربیم. اگر نه صد مرتبه بودیم «اشکبه» آدم را دیده ایم. خود همی یک بار می آید.
— خود شخصاً بوی شامی که ترا با ده شامی کنیم - گفت دوستم - فقط که بودن
او را می توانم که در کوچه بتو نشان دهم. بعد از آن خود راه یاب، شامی و مجربیم.
من راضی شدم...

اشارت - اشکبه و اشکبه جزئی را بکسی برای استفاده
موتی دادن است. در اصطلاحی که بخارا از طبیبانی را که در مجرای عارضی میگذشتند.

Варақи аввали мусаввадаи «Марғи судхӯр», ки
дар бойгонии С.Айни таҳти №30 маҳфуз аст.

نگاه میکرد، در وقت گلکند دوم را خاییده پتاشش باز بمن
یک نگاه نیز نگاه انداخته بود:

✓ — داد در! شما مگر عجب کار دارید! — گفته از من پرسید.
من بجای آنکه در جواب او «بله بنما کار دارم گویم»، و برای
اظهار مطلب خود از وی جای خلوت طلب کنم و اگر او مقصود را
شنیدن خواسته مسئله «عجب» را پیش او ماندم، جوابی را که در سوال
«بنما چه در کار؟» گفته عطار تیار کرده مانده بودم به او داد:

— بمن سرچ در کار! — گفته، در این باره من چه میگویم

البته این جواب من به سوال قاری بسیار بی مناسبت
افتاد و میدانم که او مرا مستزاد داشته زیرا لب میفندید و من از غایت
سراسیمگی دست بجیب زدم تا که قدری بیل برداشتم و سرچ فریاده از آن
در حلقه شرمندگی زودتر گریختم. اما از بدی طالع همان وقت در
کیسه ام یگان بیل هم نبوده است. از این حال سرخ شده، سفید شده و در
زیر آب فرق خجالت مانده به عطار نگاه کرده:

— حالا بیل نبوده است، من رفته بیل آورده بعد از آن سرچ
میخیزم — گویان از سر دوکان او دور شدم و در وقت از پیش دوکان
عطار رفته اشاد از چشم به قاری اشکبه افتاد: او به عطار نگاه کرده

Намунаи нусхаи қалами «Марғи судхӯр», ки
соли 1952 китобат гардида, дар бойгонии С.Айни
таҳти №34 маҳфуз аст.

س عتی

مرگ سود خور

کتابخانهٔ پیم گار
و
نوسود در پیم گار

نشریات دولتی آذربایجان

*Варақаи унвони тозанависи «Марги судхӯр», ки
соли 1937 китобат гардида, дар бойгонии С.Айнӣ
таҳти № 31 маҳфуз аст.*

1940г. № 11
Таджик. ГБП

S. AJNI

Обязательный
контрольный
экземпляр

MARGI SUDXŪR

NAŠRIJOTI DAVLATIJI TOČIKISTON
ŠŪ'BAJI ADABIJOTI BACAGONA
STALINOBOD

1939

ТАВЗЕҲОТ

1. Соли 1312 ҳичрӣ баробари соли 1895 мелодӣ мебошад. Дар тамоми нусхаҳои қаламӣ калимаи «**солҳои**» омадааст.
2. **Вақф** – молу мулк, ки (дар асрҳои миёна) барои корҳои хайр вогузошта, даромади он ба фоидаи талабаҳо, камбағалон ва дармондагон харч мешуд.
3. **Фатво** // **Фатвӣ** – ҳукми шаръ, ки дар мамлакатҳои мусулмонӣ аз тарафи муфтӣ, шайхулислом ё қозӣ доир ба ягон масъалаи динӣ бароварда мешавад.
4. **Хучраи зархарид** – хучрае, ки соҳибаш онро ба сифати ичора истифода мекунад.
5. **Поку** – тегест, ки бо вай мӯйи сари одамонро тарошанд.
6. **Панҷсер** – андозаи вазн, ки ба як пуд (16 кг) баробар аст.
7. **Мисқол** – андозаи вазн, ки аз 4 грамм зиёдтар аст.
8. **Хонақоҳ** – масҷиди калони гунбаздор. **Хонақоҳи Девонбегӣ** – масҷидест, ки аз тарафи Нодирдевинбегӣ ном хони сулолаи Аштархонӣ дар шаҳри Бухоро соли 1620 сохта шудааст.
9. **Табаррук** – баракатдор доништан ва муборак шумурдан.
10. **Растаи баззозӣ** – қатори газворфурӯшӣ.
11. **Чаллондан** – ба воситаи харидуфурӯш пулро зиёд кардан.
12. **Вофурӯш** – чаллоб, касе, ки маҳсулоти пешаварони дастӣ коркунамандаро харида, бо нархи зиёдтар мефурӯшад.
13. **Тим** – бозори сарпӯшидаи дару бастанокӣ мустаҳкам, ки дар он ҷо чизҳои қиматбаҳо фурӯшанд. Тимча – чунин бозори хурд.
14. **Гулқанд** – таркибест, ки гули хушбӯйи атриро бо қанд соида дар офтоб тайёр мекунаманд.
15. Таркиби рехтаи «кас маҳару кас маёб» маънои чизи партов ва камистеъмолро дорад.
16. **Мадрасаи Кӯкалтош** – яке аз калонтарин мадрасаҳои Бухоро, ки Қулбобо-Кӯкалтош дар вақтҳои дар Ҳирот ҳукумат доштаниш соли 1578 бино кардааст.

17. **Мағоқ** – чуқурӣ, ғор. **Масҷиди Мағоқ** – яке аз масҷидҳои миёнаи Бухоро.
18. **Раҳими Қанд** – падари шоир Муҳаммадҷон Раҳимӣ (1901 – 1968).
19. **Ифтитоҳона** – зиёфат ва пешкаш ба муносибати шурӯъ кардани дарс дар соли таҳсил дар аморати Бухоро.
20. **Мударрис, муфти, аълам, охун, раис, қозӣ** – мансабҳои гуногуни давлатӣ дар аморати Бухоро.
21. **Обидандон** – ширинии сахту часпаки дона-дона.
22. **Пул** – пули майдаи металли Бухорои амирӣ, ки аз чоряки тин иборат буд.
23. **Танбон** – эзор, почома.
24. **Амир Музаффар** – амири сулолаи Манғития, ки солҳои 1860 – 1885 дар Бухоро ҳукмронӣ кардааст.
25. **Навкарони галаботур** – он дастаҳои сарбозони аморати Бухоро, ки аз байни мардум ҷамъ карда, ба ҷанг андохта мешуданд.
26. **Искит** – хасис, мумсик, чашмгурусна. Искити мурданӣ – ниҳоят хасис.
27. **Кемухт** – ҷармест донатор, ки аз пӯсти асп ва ҳар тайёр мекунанд.
28. **Токи Хоча Муҳаммади Паррон** – ёдгориест, ки дар қисмати шарқии Бухоро ҷой гирифтааст.
29. **Таваҳҳум** – ба ваҳм афтодан, гумон, ҳаёл.
30. **Ширбадан** – маконест ду километр дуртар аз шаҳри Бухоро дар тарафи шарқии он, ки дар он ҷо қорбоғи амир воқеъ буда, ҳар сол сайри наврӯзӣ барпо мегардид.
31. **Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат** (1876 – 1902) – шоири равшанфикри тоҷик, ки ашъораш аз ғазал, рубоӣ ва мухаммас иборатанд.
32. **Шайхтарош ва тақвофурӯш** – касе, ки зоҳиран одатҳои ди-

ниро батамом ичро менамояд.

33. **Мазори Баҳоуддин** – Хоҷа Баҳоуддини Нақшбанд (1318-1389) яке аз калонтарин шайхҳои мутасаввиф аст, ки дар асоси таълимоти ӯ дар охири асри XIV дар тасаввуф шоҳе бо номи Нақшбандия пайдо шуда дар Бухоро, Самарқанд, шаҳрҳои Хуросон ва Ҳиндустон паҳн шудааст.

34. **Аробаи кӯтак** – аробаи дучархаи баланд.

35. **Санг** – шакли кӯтоҳшудаи фарсанг ё фарсах. Тақрибан ба 8 км баробар аст.

36. Ба тумони Ғичдувони Бухоро нисбат доштани талабаи мадраса Садриддин Айнӣ дар назар аст.

37. **Дарвозаи Мазор ё Дарвозаи Мазори шариф** – яке аз 11 дарвозаи Бухоро, ки дар тарафи ғарбии шаҳр ҷой гирифтааст.

38. **Майдони машқи сарбоз дар байни ду роҳ** – дар роҳи Вобканду Ғичдувон ва роҳи Файзободу Дилкушо воқеъ буд.

39. **Дош** – оташдони калоне, ки дар вай оташи бисёр афрӯзанд.

40. **Қазӣ** – ҳасибе, ки аз гӯшти асп ба таври махсус тайёр ва хушконида мешавад.

41. **Қалами қариндош** – қалами одии хатнависӣ.

42. **Муроғия** – муҳокимаи даъво дар қозихона. Даъво ва ҷавобе, ки дар маҳкама гузориш меёбад.

43. **Мулозим** – навкар, хизматгор. Каси ҳамеша дар хизмат ҳозир.

44. **Маҳзари даъвои шаръӣ** – санаде, ки барои муроғияи қозӣ дар ҳузури даъвогар ва ҷавобгар тартиб дода мешуд.

45. **Хатти ибро** – ҳуччате, ки дар сурати байни худ созиш кардани даъвогар ва ҷавобгар аз номи онҳо тартиб дода мешуд.

46. **Шариатпаноҳӣ** – лақаби дабдабаноки қозӣ.

47. **Бисту як ҷавоби фарзи айн** – 21 фармоиши заруртарини шариат аз қабилӣ намоз хондан, рӯза доштан, закоти мол додан ва ҳоказо.

48. **Раҳматуллоҳиалайх** – ибораи арабӣ буда, маънояш «рахмати Худо бод бар он кас» мебошад.
49. **Чиккаву пукка** – тарафҳои чуқурчадор ва барҷастагӣ доштаи бучул.
50. **Чӯтал** – пулест, ки шахси дар қимор бурида ба шахсони ғайри қиморбоз медихад.
51. **Ҳапак** – тӯб, чизи гирдаи пурбод аст, ки бо вай бозӣ мекунанд.
52. **Расама** – он чи аз рӯйи тақсим ба касе мерасад; ҳақ, ҳисса, саҳм.
53. **Қушбегӣ** – сарвазири амир, ки ба корҳои дохилӣ ва хориҷии аморат мутасаддӣ буд.
54. **Маснавии баъд аз намоз хондашаванда** – дар Бухорои амири дар баъзе ҷойҳо баъд аз намози бомдод ва дар баъзе ҷойҳо баъд аз намози пешин қисме аз «Маснавии маънавӣ»-и Ҷалолуддини Румиро мехонданд.
55. **Намози ишроқ** – намози ғайри панҷвақта аст, ки шайхон пас аз баланд шудани офтоб мехонанд.
56. **Вирду аврод** – зикри дуоҳои ҳаррӯзаи аҳли дин.
57. **Адои маҳрачи ҳарфҳои арабӣ** – бурро ва равшан талаффуз кардани ҳарфҳои махсуси забони арабӣ.
58. **Маччонан** – муфт, ройгон.
59. **Таноб** – андозаи масоҳат, як таноб баробари чоряк гектар аст.
60. **Маҳрам** – хизматгори даргоҳ.
61. **Ман** – ченаки вазн, ки дар Бухоро баробари 128 кг мебошад.
62. **Гулавсор** – нӯхтаи нозук ва нӯхтабандаш чармин.
63. **Байъи шаръӣ** – қавлу қарори мувофиқи қонунҳои шариат.
64. **Зинхона** – хонаест, ки дар даруни саисхона меандозанд. Дар Бухорои амири маҳбусони муваққатиро дар зинхона ҳабс ме-

карданд.

65. **Собот** – пешайвони назди оғил, ки дар рӯзҳои офтобии зимистон хайвонотро аз оғил ба он ҷо мебароранд.

66. **Тагалак** – думчаи хӯшаи ҳувории сафед.

67. **Муддаиалайх** – ҷавобгар, касе, ки ба вай даъво карда мешавад.

68. **Рӯян** – як навъ рустани, ки аз он ранги сурх тайёр мекунанд.

69. **Маҳзари дафъ** – ҳуччате буд, ки дар Бухорои амири ҷавобгар барои рад кардани даъвои даъвогар менавишт.

70. **Закун** – талаффузи вайрони калимаи русии «закон» (қонун) аст.

71. **Имперотур (император)** – унвони яккасардорон ва ҳокимони мутлақ дар давлатҳои гуногуни дунё.

72. **Дарвозаи Самарқанд** – яке аз ёздаҳ дарвозаи шаҳри Бухоро.

73. **Ариши ароба** – ду шоту (шоҳтир)-и ароба, ки аспро ба миёни онро мебанданд.

74. **Арк** – боргоҳи амирони Бухоро буд.

75. **Корвонбошӣ** – сардори гурӯҳи савдогарон ва судхӯрон.

76. **Ясовул** – аз ходимони дарбори амир ё ҳоким, ки дар вақти сафар пеш-пешӣ онҳо ба сифати посбон мерафт.

77. **Мисколий** – докаи нафис.

78. **Кимхобу кундал** – номҳои матоъҳои гаронбаҳои маҳаллӣ, ки ҳоло камистеъмоланд.

79. **«Соединенный банк», «Русско-Китайский банк»** – бонкҳои хориҷӣ дар шаҳри Бухорои амири.

80. **Инкилоби феврал** – инкилоби буржуазӣ – демократии феврари соли 1917 дар Русия, ки дар натиҷаи он Ҳукумати подшоҳӣ сарнагун гардида, ҷумҳурии буржуазӣ – демократӣ барпо шуд.

81. **Великий киноз** – подшоҳи Русия Николайи II, ки солҳои

1894 – 1917 ҳукмронӣ кардааст, дар назар аст.

82. **Мизони соат** – муҳаррики соат.

83. **Заррин** – матои зарҳалдавондашуда, моил ба ранги зард.

МУНДАРИЧА

Пешгуфтор	5
Як-ду сухан дар бораи «Марги судхӯр»	7
«МАРГИ СУДХҶҲ»	11
Тавзеҳот	202

Садриддин Айни

МАРГИ СУДХҶР

(Қисса)

Мухаррири
Мухаррири
техникӣ
Тарроҳ

Мунавваршоҳ Мунавваров

Робия Абдуллоева
Фирдавс Давлатбеков

Ба матбаа 26.03.2015 супорида шуд. Ба чопаш 02.04.2015
имзо шуд. Андозаи 60x84 1/16. Коғазӣ офсет. Чопи офсет.
Ќузьи чопӣ 13. Адади нашр 40 000 нусха.
Супориши № 69/2015

Муассисаи нашриявии «Маориф»-и
Вазорати маориф ва илми Ќумҳурии Тоҷикистон.
734024, ш. Душанбе, кўчаи А. Дониш, 50.
Тел: 222-14-66, E-mail: najmiddin64@mail.ru

Дар КВД «Комбинати полиграфӣи ш. Душанбе»
бо супориши № 6 чоп шудааст